

Баҳодир Қобул

Эна шамол

402389

ТОШКЕНТ – "O'ZBEKISTON" – 2011

www.ziyouz.com kutubxonasi

УДК: 821
ББК 84(5Ў)6

Қобул, Баҳодир.

Қ 52 Эна шамол: қиссалар/Б. Қобул. — Т.: О'zbekiston, 2011. — 272 б.

Истеъдодли ёзувчи Баҳодир Қобулнинг "Эна шамол" китобига унинг кейинги даврда ёзилган, асосан республика матбуотида эълон қилинган ҳикоялари, шунингдек, миллий қадриятлар, ор-номус, фахр ва ғурур, Ватанга садоқат, юрт ва онага муҳаббат сингари олижаноб инсоний туйғулар фақат адибнинг ўзигагина хос услубда тараннум этилган "Ота чироқ" ҳикояси, "Эна шамол", "Оқдала", "Ўспиринлик" қиссалари ҳам киритилди.

Ёзувчи ўз асарларида она тилимизнинг бетакрор тароватини, инсон қалбининг жозиб кечинмаларини ўзгача завқу ҳаяжон, меҳр ва муҳаббат ила гўзал тасвирлар воситасида ифодалай олади. Адибнинг мазкур насрий гулдастаси адабиёт мухлисларини бефарқ қолдирмайди, деган умидимиз бор.

УДК: 821
ББК 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-01-652-1

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011

УМИДБАХШ ИЖОД

Адабиётимизга иқтидорли ёш қаламкашларнинг кириб келаётгани гоят қувонарли ҳолдир. Албатта, ижод машаққатларига уларнинг ҳар бири фидойи бўлиб чидаш бера оладиларми, йўқми — бу ҳам катта масала. Муҳими, юрагида чақнаган иштиёқнинг сўнмаслигида. Муҳими, асарларининг нечоғли халқона бўлиб, китобхон қалбига кира билишида.

Ҳар бир эл ўз орасидан қобил фарзандлар етишиб чиқишини орзу қилади. Бундай истеъдод қаерда ва қачон пайдо бўлишини эса ҳеч ким билмайди. Аслида ҳақиқий талант табиатнинг туҳфасидир.

Самарқанд ва Жиззах оралиғида улкан тоғлар, Ойқор ва Шунқор чўққилари қад кўтариб турибди. Унинг этақларидаги бахмал қиру адирларда қадимий элимиз макон топган. У жойларда барча қавмлар азалдан яшаб келадилар. Бу жойлардан қанчадан-қанча полвонлар, бахшилар, олимлар, санъаткорлар етишиб чиққанлар.

Ҳақиқатан ҳам парвардигор бераман деса берар экан-да. Олтин саройларда туғилган болакайни қанча авайлаб тарбия қилма, у сенинг мўлжалингдаги нишонни ололмаслиги мумкин. Балки, у бутунлай бошқа соҳага қизиқар. Хуллас, "вайронаю ободни бирдай ёритган" қуёшимиз тафтида кутилмаган гўшалардан кутилмаган истеъдодлар бўй кўрсатиши табиий, деб ўйлайман.

Гап адиб укам Баҳодир Қобул ҳақида кетаётир. У ҳозиргина биз таърифлаб ўтган ўша қорли тоғлар, ўша қир-адирлар, сойлар бағрида, кўҳнагўй боболар, дуоғўй момолар қучоғида туғилиб вояга етган.

Мен айна чоғда Баҳодир Қобул ёзганларини ба-
тафсил таҳлил қилиб ўтирмайман. Зеро, бу асарлар
билан сиз яқиндан танишиш имкониятига эга бўлиб
турибсиз.

Ёш адиб дўстимнинг асарларидан илк таассуротим
шундан иборатки, бу ижодда тоза ва беғубор ҳаво бор.
Эрка ва дилбар туйғулар мавжуд. Буларнинг барчаси-
ни ҳолис ва олижаноб ният бирлаштириб туради. Шах-
сан мен ўзим таржимага ўхшаган асарларни ўқийве-
риб, халқимизнинг жайдари, жонли табиий тилини
жуда соғинган эканман. Баҳодирнинг тизмаларида ана
ўшаларни учратиб, худди яқин қариндошимни кўрган-
дек қувониб кетдим.

Ёзувчимиз қадим ва муштипар, танти ва ҳалол эли-
мизга меҳру садоқатини асло яшириб ўтирмайди. Бе-
такрор табиатимизни эса ажиб бир мусаввир янглиф
чизишга ҳаракат қилади.

Баҳодир Қобулнинг қишлоқларимиз ҳаётини, та-
биатини ниҳоятда синчковлик билан кузатишидан мам-
нун бўлдим. Айниқса, йироқ-йироқларда умргузарон-
лик қилаётган юртдошларимиз тили, ибораларини ажиб
бир самимият, жозиб бир соддалик билан асарга олиб
кириш ҳар қандай ижодкорга ҳам насиб қилавермай-
ди. Ёзувчи Баҳодир ижоди асардан асарга юксалиб,
ҳақиқий баҳодир адиб бўлишини тилайман.

Оққан дарё оқмай қолмаганидек, неча-неча истеъ-
додларни етиштириб берган жонажон адабиётимиз во-
дийсида яна бир тоза ва покиза, умидбахш ижод чаш-
маси кўз очиб турибдики, илоё, унинг йўллари донғил
бўлғай, унинг мавжларидан дилларимиз ҳамиша баҳра
олсин.

*Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири.
2011 йил 9 февраль.*

Қиссалар

ЭНА ШАМОЛ

ИҚРОР

Ўзи уч мартагина ўғрилиқ қилганман. Бир марта ёлғон гапирганман...

Опани — ая, опачани — опа, юнгни — жун, қарони — қора, касраткини — буқаламун, кўнани — кўҳна деб ёзолмайман. Хат-саводим яхши. Ғандумтош қишлоғи-лик Исроил муаллим ўргатган. Китобдагига ўхшатиб ёзаман, десам, бориям эсимдан чиқиб, чалкашиб кетади. Кўкайда бўлак, ёзиғда бўлак бўлаяпти. Кейин китоб тилида ёзсам, қишлоқ одамлари ўқиса ҳаллозилик қилибди, ичидан тўқибди, ёлғон ёзибди, деб кулишади.

Онасини уйда, аслида опа дейди-ю, ёзганда "ая" деб ёзибди, ваҳ-ҳа-ҳа, деб биринчи бўлиб жон жўрам Нафас кулади. Кулмасаям, бекор қилибсан жўра, тўғри ёзмабсан-да, демасаям, шу гапни айтгандай қилиб қарашни тайин. Ёлғон гапиргандан ёлғон ёзган ёмон. Гапники тўғриласа бўлар-у, ёзиғ билан куйган терини текислаб бўлмасмиш. Чўғалчилик қилмай, хушу хурсанд, яйраб яшаганга нима етсин. Бу Энамнинг гапи.

Ёлғон гапирган билан ўғрилиқ қилганни отам ҳам кечирмайди...

Жони бор элнинг жонли тилида ёзаман. Буни ўзим ўйлаб топганман.

ОТАЛАР МАКОНИ

Эрта кўклам тўлдан кейин уйда иш сал камайган кунларнинг бирида отам орқаларидан юришимга имладилар. Опам билишлари шарт эмас иш эканлигини,

менга катта одамдек муомала қилаётганларидан довдираган бўлсам-да, билдирмасдан эргашдим. Бир ёни Оймакон, бир ёни Ойқортоғнинг белидаги супагача олдинма-кейин индамай бордик. Бу жойларни Сўқоқ дейишади. Сайхоннинг ўртасидаги супага етиб чор атрофга диққат билан бир қур қараб чиқдилар. Кейин супрадек катта япалоқ тошнинг четига ўнг оёқларини тўшаб, устига ўтирдилар. Билдирмай тошни силаган бўлдилар, худди одам яхши кўрган нарсасини силагандек. Айтайлик, пишакчасини.

Бир майдон ўтиб бу жойлар оталаримизнинг жойи эканини айтдилар. Анави майдонга ёзда қора уй тикиларди. Мана бу жойда ўчоқбоши бўларди. Бу тошнинг устида мен ўйнаб катта бўлганман. Қирни ўйиб оморхона қилинганлиги шундоқ билиниб турган тўртта бордай-бордай ертўла оғзини кўрсатиб: бу ерларда ризқимиз сақланарди, дедилар жуда паст овозда.

— Бу ерларни ёзлок дердик. Кўклам оёқлаганда молқўйларни яйловга ҳайдардик. Қишлоқнинг катта-кичиги, эчки-улоғи ҳаммаси шу ерга чиқарди. Кеч турамогача яшардик. Ҳамманинг ош-қатиғи бирга эди. Ойқор янги қорга етиши билан қишлоққа қайтардик, дейиш баробарида ҳар бир жойни, ҳар бир қадам ерни изма-из босиб кўрсатардилар. Қизиқиш билан эшитанганимдан янаям қувонардилар.

— Қишлоқ дегани қишда яшайдиган жой деганими?

Бош ирғаган бўладилар.

— Сўқоқ-чи... ?

— Кийик дегани.

— Бу ерларда кийик бўлганми?

— Саноғига етолмасдик.

Қишлоқда эшитганим: Каттатокқа чиқсанг, Самарқанд кўринади, деган гапнинг рост-ёлғонлигини, бу сеҳрли шаҳарнинг қайси томонда эканлигини эртароқ билишга уринаман.

— Ота, Самарқанд қайси томонда?

Кун ботишни кўрсатадилар.

— Бу ёқда қибламизку, дейман.

Отамнинг кўзлари кулиб, бир майдон гапирмай, ўзига яқин келишимни имо қиладилар. Қўллари билан икки чеккамни силаб, қучоқларига оладилар. Нафас олганларини эшитаман. Бир тутам ҳавони бўлишамиз. Биров эшитмасин, — дегандек, қулоғимга секин: қибламиз Самарқандда, дейдилар. Сап-сарик ва жингалак бўлиб ўсиб кетган сочимни қулоқларимдан ошириб қўядилар. Ўнг қўллари бўйнимда, чап қўллари ўнг елкада бўлади. Бетларини бетимга қўйиб ҳидлаганларини ўзларича билдирмайдилар. Кейин кўзимни юмиб, оғзимни очаман. Биламан туфлаб қўядилар.

Опам отанг кулиб қараса оғзингга туфлат, деганлар. Бўлмаса отиб қўярканлар.

Кун ботишга қарайман. Узоқ-узоқларда қуёшдан бўлак зоғ кўринмайди. Қуёш Самарқандга қўшилиб кетган кўринади.

— Кўз билан кўринмайдими?

— Кўринади. Ҳаво тоза бўлса, саҳарда кўринади.

— Юқориоққа чиқса кўринадими?

— Самарқандни кўриш учун тоққа чиқиш шарт эмас...

ТАННОЗ ЛЎЛИ

Жаркўча ёқалаб ўсган сон-саноқсиз наъматакларни биров буташга, шохини синдиришга қўрқади. Уларнинг остида шайит-шаҳид бўлганлар ётибди, деган гапга ҳамма ишонади.

— Бир кўчада шунча шайит бўлса, бу кўча эмас, жаннат экан-да, дейди қилар ишини биров нотўғри қилибсан демаган, гапига биров пач уролмайдиган, бироқ қишлоқнинг тентаги деб ном олган Мардон орқаси кўзиб, кўзига энди одамлар эмас, итбурун гули ёмон кўриниб қолган вақтларда. Мардон ўзи шунақа: бир кун ёмон яхши кўрган нарсасини эртасига ўлгудай ёмон кўриб қолиши мумкин.

– Бизам бир шу кўчада бировни шайит бўлиб, устидан путта ўсиб чиққанини кўрмадик-да, дейди, эшаги рўпарадан келган мошинадан қочиб, итбурунларга яқин бориб, чопонини тикон илиб, эгардан ноилож тушиб, нухтани калга ушлаб, эшагини кетига бир теппиб қайта минишидан олдин.

Қишлоқ аҳли наъматак гуллаши билан ўтганлар шод бўлиши ҳақидаги гапни кўп эшитишган. Кўчага наъматак гули эга чиққанда лўлилар келиш мавсуми бошланади. Улар наъматакни "хулул" дейишади. Гулларини териб чаккаларига қадаб ҳам олишади. Биров бир нарса демайди. Топган яримта нон беради, бермагани ёқасидан олишмаган.

Кўчани тўлдириб ўтаётган лўлилар галаси билан тенгма-тенг жарни икки лабида ўспиринлар бурни оққан укаларини етаклаганча уларни изма-из таъқиб-томоша қилиб боришади. Кўринишидан лўлиларнинг каттаси – семиз ва қора хотин қўлидаги йўргакни таннозланиб, кўзи олма-кесак териб келаётган новчароқ қизга берувди, қиз кўтармади. Бир нарса деб гап қайтарди. Қорахотиннинг жаҳли чиқди. Йўргакни боягидан бўйи пастроқ қизга берди. Оёқ остидан ё сел олиб келган, ё бировнинг ўтинидан тушиб қолган кетмон дастадек таёқ қўлига илинди. Икки қўллаб тиззасига урганди, таёқ синмади. Кейин шундайлигича кўтариб таннозга хезланди. Қочмоқчи бўлганди, "мочағар исто" деб бақирди. Қиз тўхтади. Тўхтовсиз ўшқирриш остида бир-бир босиб қорахотиннинг олдига келди. Тиз чўқди.

– Ояжон шуд, дигар намэкунам, – деди йиғлагудан бери бўлиб, лекин ёлғондан қилаётгани билиниб турарди.

Хотин таёқ билан илкисдан қизнинг бошига урди. Қиз бошини икки қўллаб чангаллаб қолди. Шунда яна бир таёқ қўллари аралаш тушди. Нимадир қарсилаб кетди. Яна ва яна. Шунда хотин йўргакни унга беришларини тайинлади. Танноз чақалоқни қўлига олди. Ўрнидан турганди, елкаси аралаш тушган гумбуллаган зарблардан қишлоқнинг итлариям вовуллаб юбориш-

ди. Оғриётган бошини чангаллашни ҳам, зир қақшаётган қўлларини сийпалашни ҳам билмай серрайганча жойида қотиб қолди. Танноз юра олмасди. Унинг қалтираётганлигини узоқдан ҳам билса бўларди. Қўллари бандлиги учун оғриқларни иягини осмонга кўтариб, бошини гарданига босмоқчи бўлганда қаншари аралаш тушган таёқдан орқага қалқиб кетди. Нима бўлсаям йўргакни қўлдан чиқармаслик керак. Тушириб юборса бу азоблар тўйга боргулик эканини кўрган...

— Ояжон, жон ояжон, ман мэмурам, жон ояжон, жонам дард кайсас, — деганча, жон-жаҳди билан йўргакни кўксига босади. Йиғлаш баробаридаги ўкириши ёлғондакам эмаслигини том устидаги болакайлар ҳам билди. Боши-кўзи демай тушаётган қора таёқ — қизил таёққа, ундан кейин қолаётган оғриқларга қиз энди парво қилмасди. Парво қилишга, оғриқни сезишга имконият берилмаганди. Имконини топмаса жон ҳам оғримайди...

Қорахотин томоша тугади дегандек, кўйлагининг ёқасини париллатиб йиртиб шартта чап эмчагини чиқарди. Сўлқимлатиб аввал жарнинг кун чиқиш, кейин кун ботиш томонидаги томоша талабларга кўрсатди. Ўспиринлар қўрққанларидан кўзларини қўллари билан бекитганча укалариниям ташлаб турра-турра уйларига қочишди.

ЎҒРИГИНА БОЛАЛАР

Туркқишлоқ болалари ўғригина бўлади.

Ўғри бўларкан, деб хурсанд ҳам, хафаям бўлманг. Йў-ўқ. Унақа катта ўғри эмас. Эл қатори. Ҳаммага ўхшаган. Энамнинг айтишича, катта, атоқли ўғриларни ўғри деб ҳеч ким олдида ҳам, ортидан ҳам айтолмасмиш. Улар билан ориғиям, семизиям ҳисоблашармиш. Уларгаям заруратда элни иши тушармиш. Уларга қолган кун қурсин экан. Ўғриям бандаси эмиш. Бетиқаро, куниқаролар эмиш.

Туркқишлоқ болалари эса бирда бирор жойда бирор нарса кўзига яхши кўринганидан илиб кетади, хо-

лос. Бирда эгаси қарамаган нарсани олиб қўйишади. Лекин, эгаси билиб қолиб жойига қўй дейишса, олиб чиқиб беришади. Отаси билса, ўша нарсани эгасини олдига бориб оғзига сиққанини бериб, ўғлини ёмонотлиқ қилмайди. Эгасидан бу ҳақда бирор жойда гапирмаслик шартини олади. Эгалар ҳам мард келади. Йўқолган нарсасига тенг ҳақ олади. Ортиғидан ор қилади. Ёш болани кўзига яхши кўринган, ишқи тушган нарсани қайтариб олишни ўзига эп кўрмайди. Гоҳида товон тўлов учун келган отанинг кўнглига қараб: ўзи шу нарсани кимга беришни билмай турувдим, олса-олиб яхши кипти, деб қўяди, ўпкаси тўлиб.

— Бола-да, болага ярашади, буям болаликни бежови, — дейишади бир-бировларининг гапларини маъқуллаган бўлиб. Худди нотоза жойдан келиб, илкисдан тоза жойга оралаб кетиб, ноқулай аҳволга, хижолатга тушган одамлардай.

Боласи ўғрилик қилса-ю, ота бўлиб, кўчани ўртасига тушиб, куйиб-пишиб тирноғи ортидан ор талашини орзусида сояси эгасиз қолаётганлар қанча... бунгаям етган бормиш, етмаган бормиш.

Боя айтганимдек, уч мартагина ўғрилик қилганман. Бир марта Самарқандда автобусда. Бир марта қишлоқда каптар ўғирлашда қатнашганман. Бир марта мактабда.

Мактаб кутубхонасидаги ўғрилигимни ҳеч ким билмаган. Ҳатто ўғрилик қилиб қўйганимни ўзим ҳам билмаганман. Билиб қолиб кутубхоначига айтишга уялдим. Тўғриси, китобни қайтариб беришдан қизғондим. Ҳар ҳолда кейинроқ ўйлаб қарасам, буям ўғриликка кираркан. Буни сизгаям айтмайман. Каптар ўғирлаш алоҳида гап.

САМАРҚАНД ШАМОЛИ

Қишнинг куни бир тутам. Қаттиқ келса одам тугул жондор ҳам ташқарига ўрмаламайди. Ин-инига кириб кетади. Одамлар уйда неча жон бўлсаям бир хонага,

ўтирадиган уйга тикилишиб олади. Икки уйни иситиш, печкага ўтин етказиш қийин. Икки печка ёқадиганлар ё бор, ё йўқ. Қишнинг узун оқшомларида уй ичида пахта чувиш расм бўлади. Қўлда чивилган пахтани гул пахта, магазинникини той пахта дейишади. Одатда, гул пахта юмшоқлиги учун бўлса керак, фақат боштаг — ёстиқларгагина солинади.

Кечки овқатдан кейин опам чувиш учун опачаларимга икки, укам ва синглимга бир чангалдан пахта беради. Мени тегишимни Энам белгилайди. Ўша оқшом тегишимни тезда чивиб, аслида пахтани шундайича Энамга топшириб, ўрнимга кириб ётиб олгандим. Энам ҳеч нима бўлмагандек, хелвагай енгларига бекитдилар. Одатда, бу ерда чувилган пахта бўлади. Ухлаб қолган деб ўйлашди шекилли, сўнгги вақтларда Самарқанд ҳақида Энамдан ҳам, отамдан ҳам сўрайверганим, ким энди Самарқандга борса мениям олиб боришларини, ўзим йиққан пулим борлигини айтаверганимни шу кеч отамга айтди.

— Баламни Самарқандга бировга қўшиб бўлсаям юборинг. Бир кўриб келсин. Катта Отасининг арвоҳи шод бўлади. Ичкиб қолмасин. Кун исиши билан юборинг.

— Хўп, Эна.

Кўрпани остида гапларини эшитиб ётаман. Энамнинг балам дегани, бу мен. Бошқаларни отини қўшиб чақиради. Мен Катта Энамнинг боласи. Отам шундай деганлар. Мени қиладиган ишим битта. Энамга қараш. Кўз-қулоқ бўлиш. Бошқа одамнинг менга иш буюришига, бу ёққа ўтир ёки тур, дейишга ҳаққи йўқ. Кўнглимга ёқса қиламан. Бўлмаса йўқ. Менга биров сал баланд гапирса, Энам томоқ қириб қўядилар. Бақирганнинг овози томоғида қолади. Ҳатто ўзидан-ўзи жанжал чиқарадиган, ширинчойни дастурхонга тўкиб қўйсанг ҳам қишлоққа жар солиб бақираверадиган, қўшни-миз Тошбийи аммани: "Ўчоғ бошингни тоза тутсанг ўласанми", деганча хўжайинчилик қиладиган опамни ҳам.

Росаям хафа қилишса, уззукун елкасига отамнинг эски чопонини ташлаб, бўри ўтириш қилиб ўтирадиган Энамни орқа қилиб, чопоннинг ичига кириб кетаман. Энамни белларидан қучоқлаб оламан. Кулаталари устидан тушиб келган сочпоукларига осилган калиту жангул-жунгул губбачаларни қайта-қайта санайман. Энам берган иккита қуёнча билан ўйнайман. Улар Энамнинг атрофида юришади. Айтишларича, қуёнчалар бошқаларга кўринмайди. Шунинг учун бемалол ўйнашим мумкин.

Энди биров мени бу ердан чиқариб бўпти. Овқат вақти бўлсаям чиқмайман. Сув ҳам ичмайман. Чопон остида ухлаб қоламан. Уйғонганимдан кейин хафа қилишганлари эсимдан кўтарилиб, чопон остидан чиқиб кетсам-да, хафа қилганлари эсимга тушса, дарров яна чопон остига кириб кетаман. Шунда Энам, уйда ҳеч ким йўқлигини, энди бўлганлигини, ҳали кўп китоблар ўқишим учун овқат ейишим кераклигини, овқат емасам катта бола бўлмаслигимни, ёзда супа устида мусичалар билан гаплашгандек секин ва дона-дона қилиб айтадилар.

— Ўзим кўтарганман-да. Тўққиз ой кўтарганга эмас, ердан кўтарганга ўхшайман, дегани шу-да, — дейдилар дил-дилдан қувониб.

— Ўзимга ўхшаган-да... йигит одам овқат емаса душманларини димоғи чоғ бўлади, туринг энди, ўсириғи дори болам. Кеч бўлди, ҳализамон меҳмон келиб қолади. Бундай қилаверсангиз, урчуқ йигира олмайман. Мисқолнинг сигири туғибди. Келагайи яхши экан. Палласидан олиб қўйдим. Туринг...

Энамнинг айтишларича, урчуқ йигириб, нонларини ҳалоллаб еяётган эмишлар. Қўлидан иш келадиган одамнинг қўли ишда бўлиши керакмиш. Отам топиб келаётган нонни ҳам меҳнат қилиб ейилмаса, сўроғи қаттиқ бўлармиш. Энам хафа бўлмасликлари учун айтганларини қиламан. Чопон остидан чиқиб, токчада турган урчуқ ва ханжалани олиб келиб бераман. Ханжала — йигиришга тайёрланган, унгача қайта-қайта юви-

либ, титилган ва бир-бирига уланиб, узун арқон ҳолатга келгандан кейин, очилган катта атиргулдек чиройли қилиб, йўқ, магазинни кулчаси — буличкага ўхшатиб билакка мослаб ўралган, ўртаси билагузукдек тешик тахланган юнг бўлаги. Ханжала йигирилса ип бўлади, ип йиғилса — калава.

Самарқандни кўрмаганман. Уни қандайлигини аслида Энамдан эшитиб, китоблардан кўриб, ўзимдан кўшиб, камига ҳар замонда ўзидан олдин сумкасининг сассиғи қишлоқ оралайдиган жухуд расмчининг расмларига қараб Катта Энамга айтиб бергандим, ҳа, дуруст, дедилар.

— Бунни бари энақорин эс эниш, — дедилар ўзларига ўзлари, урчуқларини пириллатиб.

Самарқанд Катта Энамга ўхшаса керак...

Бунга Энамнинг Самарқандни кўрмаган бўлсалар ҳам, Катта Отамнинг бу шаҳарда ўқиганлари, унинг ҳар бир ғоридан тортиб булоқларигача, ҳар бир қирйдан сойигача, мачиту мадрасаси, авлиёларга лиқ тўла қабристонлари, қаландархоналари, карвонсаройлари, мусофирхоналари, икки арава сиғмайдиган тору танг кўчаси-ю, буримигача эринмай айтиб берганларидан бўлса керак, Самарқанд дейилса, сергак тортадилар. Шаҳар дейилганда, фақат уни тан оладилар. Кўрмаган бўлсам-да кўргандайман, дердилар гап орасида гап келганда. Ҳут кириши билан қишлоқни бир зум остинустун қилиб, кейин икки-уч кунлаб ҳуриллаб турадиган ёқимли шамолни эса "Самарқанд шамоли", деб атайдилар. Шамол тингунча Энамнинг ғайрати, шиддати ичига сиғмайди.

Ҳут кирди, жони борга қурт кирди, дейдилар. Ўзлари уйдан чиқолмасалар ҳам қимирлаган одамни ишга ҳайдаб: "Ерни мустар қилманглар. Ҳеч бўлмаса кетман уриб қўйинглар, савоб бўлади, савоби катта", — дерди.

Шамол қанча чўзилса, деҳқончилик шунча яхши бўлармиш. Тоғда ўт-ўлан, сойда сув сероб бўлармиш. Тўкинчилик бўлармиш. Қаҳатчилик бўлмасмиш. Ойқорнинг қорларини бу йилдан у йилга етадиган қилиб

тахлаб чиқармиш, Самарқанд хайри барака шахри эмиш. Унинг шамолидаям қут бўлармиш.

САМАРҚАНДНИ КҮРИШ ОРЗУСИ

— Мана Сарикбола, сизга, — дедилар отам галифе шимларининг ўнг чўнтагидан иккита йигирма тийинлик оқ танга ва битта яшил уч сўмлик ва иккита сариқ бир сўмликларни олиб.

— Бу ўзингизга. Расм қалам ва дафтарларни пули опачангизда. Келишган нарсаларимизни олиб беради.

— Эҳтиёт бўл, болам, — дедилар опамнинг бўйинсалари Тошбийи амма.

— Жухудлардан эҳтиёт бўл. Ўзи қора, кўзи катта бўлса жухуд бўлади. Жонузоқни ўшалар олиб кетган. Зўрға топганмиз, — дейдилар жиддий гапни қаттиқ таъинлаган киши бўлиб.

— Апангни қўлини қўйворма.

Бу гапларни айтишларига сабаб, ўфиллари Самарқандга борганда адашиб йўқолиб қолган, кейин бир жухуд топиб олиб келиб берганини одамлар унутиб, кимдир нимагадир жухудлар ёш болаларни олиб кетиб, бигиз тиқиб ейди, деган миш-миш тарқатганидан бўлса керак. Мен шу гапни отамдан сўрагандим, ким айтса номаъқулни нонини ебди, шўрликлар ўзи зўрға юришибди-ку, дедилар. Шу-шу бу гапга ишонмайман.

Яхши ўқиганим учун синфда биринчи бўлиб пионерга ўтганман. Буни одамларга билдириш учун галстугимни таққандим, опачам бўйнимдан юлиб қўлимга бердилар.

— Бугунча энди мударрислик қилмай тулинг, Мирзой, — деб кенадилар.

Индамай турганимдан жаҳли чиқиб, бақириб кетди.

— Жойига қўй деяпман, Сарик ошкади. Энди бир ками бозор куниям галстук тақишинг қолувди. Юрарканман-да энди сан билан бўйинда бўйинбоғ, кетда шолвор билан Самарқандда қўл ушлашиб.

Шу гаплар билан Хўжатўздан чиқиб, Жаркўча ора-
лаб Каттасой ёқасига, Тошйўлга тушдик. Икки ёқаси
жийдага тўлиб-тошган сойнинг кун чиқарини Катта-
тоғнинг сояси қоплаган. Ҳали тун шарпаси кетмаган.
Соя тугайдиган Ўқотар майдонидан этакни сахар
қуёшининг осмонга уриб қайтган шуъласи элас-элас
ёритади. Шариллаган сув қишлоқ аҳволининг сокин-
лигини таъкидлаб туради. Таниш Ота тегирмонидан
чиққан ва Калта шаррак номини олган шаршара овози
эса узоқ-яқиндаги итларнинг ҳуриши, фингшиб қўйиш-
ларини ҳам ямламай ютиб юборади. Қишлоқ кўчаси-
дан чиқишимиз билан Бозоржойнинг яланг майдони,
майдоннинг бир четида турган иккита автобус қораси,
уларнинг қизил чироқлари кўзга ташланади. Бири кат-
та, бири кичик. Автобус кетиб қолишидан хавотир олиб,
қичаб юрамиз. Автобусларнинг каттароғи Тошкентга
қатнайди.

Ўснат — Самарқанд орасига юрадиган сарик пазик
қишин-ёзин бир вақтда, эрталаб олтида Бозоржойдан
кўзғалиб, Ўрайдан бошлаб Самарқанд томон энади.
Йўлма-йўл Қўнғирот, Ўрис, Нуғай ёқалаб, кейин Булун-
ғурнинг йил ўн икки ой, йигирма тўрт соат бозори тин-
майдиган Оқтепасидан қарзи бордек сўнгги йўловчи олиб,
ичида бош тикарга жой қолмай, нафаси ичига тушганча
бир ёнга ёнбошлаб Самарқанд томон ўрлайди.

Мен Ўснатда автобус ҳали бўшлигида теккан жой —
олдинги эшикнинг шундоқ ўнг қўлидаги бир кишилиқ
ўринга ўтирганимга минг пушаймон ейман. Ҳайдовчи
ёнидаги хонтахтадек келадиган жой бир неча маротаба
товуқларга, неча бор халта, тўрвага тўлди. Ҳидига ҳай-
довчи ҳам чидай олмай, таранг қилиб одамларни икки
қур ёппасига сўқди. Икки марта ёши катталарга ўрин
бермоқчи бўлганимда устимга ётиб олгандек уч-тўрт
кишининг остидан чиқолмаслигимни, жойимдан тур-
сам оёқ остида қолиб кетишимни, кейинчалик эса, ёши
катталар бу ўринга ўтира олмасликларини билганман.
Қарилар автобусда ёнбош ўтиришса бошлари айланар
экан. Хуллас, Самарқанднинг катта йўлига чиққани-

402384

миздан кейин ҳайдовчи автобусни тўхтатди. Тик турганларни туширди. Автобус ойнасини бекитиб келаётган лаш-лушларни эга-эгасининг қўл-қўлига эринмай ушлатиб, йўл пулини териб яна йўлга тушди. Кўз олдимида энди қоплар ва бўхчалар эмас, катта йўлда кетаётганимиз билинарди. Кўп ўтмай дарёдан ўтдик. Зарафшонлигини йўл четидаги "Р.Зарафшан" деган ёзувдан билдим. Кейин ўзимизнинг Тайпоқсойга ўхшаш қирлар оралаб юрдик. Қир устига чиққанимизда чап томонда пастликда кўк гумбазлар, китобларда кўрганларим бўй бердилар.

— Бу Улуғбекни ҳайкали, — деди опам. Кўришга улгуриб-улгурмай қолдим. Қўлини иягига тираб бир ҳайкал турарди. Англаганим шу бўлди. Кейин, қишлоқ уйларида фарқ қилмайдиган кўчага шўнғий бошладик. Кейинги манзарадан чўчиб кетдим. Автобус катта кўйинди — қабристонни ўртасидан гўристонни иккига бўлиб, худди энди майит олиб келган улкан тобутдек лапанглаб борарди. Нафасим тикилиб қолди. Шу саз бир майдон юрдик. Қўйинди тугаши билан, автобус ойнасидан чап томондаги пастликда икки қўлини осмонга чўзганча тўкилиб бораётган қадимий катта иморатнинг қолдиқлари кўзимга ёпишиб қолди.

Мен Самарқандни бундай тасаввур қилмагандим. Кўриш орзуйимдаги Самарқанд бунақа эмасди.

— Бу Бибиҳоним мачити, — деди башараси фақат пайлардан иборат қоп-қора, бўйи узун, ёқасини яғири чиқиб кетган оқ костюмининг кўкрак чўнтагига битта яшил, битта кўк, битта қора ручкаларни қатор қилиб териб қўйган ва ҳар замонда уларни жойидами, деб йўлма-йўл ушлаб келган одам.

— Яқинда Фрунзе Чўпон Отадан туриб тўпга тутган, — қўшиб қўяди, биров сўрамаса ҳам, худди тўпига ўқ солиб тургандек.

Мен унинг яқинда деганини беш-ўн кун нарида деб ўйлайман ва шундай бинони бутунлигича кўрмай қолганимдан афсусланаман. Фрунзеларни ёмон кўриб қоламан. Чўпон Ота дегани ким, нима, қаерда?

Самарқанд ҳақидаги иккинчи абад ёқимсиз хотира автобуслар тўхтайдиган жой билан тўкилаётган иморатни уловчи узундан-узун, беўхшов темир кўприк эди. Эрталабдан кўприқдан шошилиб ўтаётган одамлар оқими ўша тўкилаётган иморат томон борарди. Сариквой, — автобустга мен шундай ном берганман, — кўприқдан узоқ бўлмаган жойда, ўзига ўхшаган сариквойлар орасидан жой топиб тўхтади. Одамлар ёппасига ўзини эшикка урди. Ўсмамликларнинг ўринларга ястаниб олгани учун энг охирида тушишдан бошқа чораси йўқ.

ТАНИШУВ

Автобусдан тушдик. Самарқанднинг қишлоғимизникига ўхшаш салқин ҳавоси димоққа урилди. Биз опачамнинг дугонаси, қўшнимизни Самарқандда катта ўқишда ўқийдиган қизи Бийпар опани касалхонада кўришга келгандик.

Опачам қишлоқда тўлдириб беришган сумкани ичидаги нарсаларни қайтадан тартибга келтирди. Ўрик қоқи, сузма курт, қизил ва кўк олмаларни бир-бирига қўшилиб кетган жойидан олиб, алоҳида-алоҳида газеталарга ўраб, яхшилаб тахлади. Қўни-қўшни берган нарсалар алоҳида катта сумкага аранг сиққан. Йўлга тушдик. Каптар бозорини оралаб, ўша баланд ва беўхшов темир кўприк томон кетдик. Хаёлимда Самарқандга кириш учун албатта шу кўприқдан ўтиш керак, шу кўприқдан яхши ўтган одамни Самарқанд яхши қабул қилади, деган ўй билан қадам қўйдим.

Олдимда ўша қўлларини осмонга чўзган иморат. Совуқда қолиб увушган, кейин қор-ёмғирда қарлиқиб қолган қўлларини бир-бирига ишқалаб иситишни истаётган, бироқ совуқ зўрлик қилиб бунинг уддасидан чиқолмаётгандек турарди.

Ортимда, қирнинг лабига қурилган, бир вақтлар қимматли бўлган ва айни вақтда увадаси чиққан эски салласининг печи тушиб кетган, печини кўтариб

қўйишга қуввати етмаётган кекса муллага ўхшаган ай-
вонли уй. Атрофида одам кўринмайди. Кўприкнинг
ярмига етиб борганимизда опачамга юк оғирлик қилди
шекилли, тўхтаб дам олди. Хурсанд бўлиб кетдим. Шун-
да мен атрофга қарашга улгурдим. Йиғламайман десам
ҳам йиғладим. Ичимдан бир нарса эриб кетиб, филт этиб
кўзимга келиб урилди. Ёшим чиқиб кетмасин, десам
ҳам чиқиб кетди. Бетимни келган йўлимизга қаратдим.
Қарасам, ҳақиқатан ҳам мазоротни ўртасидан кириб
келган эканмиз.

Ёшни кўриб, опачам сўроққа тута бошладилар.

— Бир жойинг оғрияптими?

— Йўқ.

— Нега йиғлаяпсан?

— Йиғламасам ҳам йиғлавораяпман.

— Расм чизгинг келаяптими?

— Йўқ.

Кун чиқишда мазоротнинг ўртасидаги қадимий би-
нолар бошларини ярмигача чиқариб бўй бердилар.
Кўприкнинг шаҳарга тушиш тарафида ўпирилиб туш-
ган кўк гумбазлар сабзиси қолмаган кераксиз ўрадай
оғзини очиб турарди. Кўприкдан тўғри ўрага тушила-
ётгандек туюлди. Кўприкдан қўрққанидан йиғлашни
ҳам унутган гўдақдек бўлиб тушдим. Ерда озроқ юр-
гандик, ҳалиги қўллари осмонга осилиб қолган бино-
нинг олдидан чиқдик. Опачамдан бинонинг отини сўра-
дим.

— Мен қаердан биламан, — дедилар жеркиганча, эн-
салари қотиб.

— Ана, деворига бир нарса деб ёзиб қўйибди-ку?

— Кўп савол берма, бўлмаса бошқа олиб келмай-
ман.

— Битта ўқий.

— Боя автобусдаги одам айтди-ку. Борма. Йиқилиб
кетади.

Гапга бекатда уймаланиб юрган, қўлидаги нарса ҳас-
салигиям, узун супургилигиям билинмайдиган кекса чол
қўшилади. Бўйи узун, кийими оппоқ, соқоли ҳам.

– Бу Темур жоме масжиди. Бу эса Бибихоним мақбараси, – дейди йўлнинг нариги тарафида фақат ўпирилиб тушган кўк гумбазнинг учигина кўриниб турган, қолган қисми одамларнинг ҳовлилари ичида қолиб кетган иморатни кўрсатиб.

Қўлим билан жоме масжидини кўрсатиб, сўрайман:

– Буни энди қайта қуриб бўлмайдими?

– Бўлади. Нимага бўлмас экан. Фақат эгаси қилади бу ишни. Буюрилган одам қилади. Шамолнинг ўнг келишига оз қолди.

– Олдига борса йиқилиб кетмайдими?

– У ҳеч қачон йиқилмайди.

Опам қўлимдан силтаб кўп савол бермаслигимни таъкидлаганча, лабини буриб, юзини қишлоқнинг энг хунук кампири Қорамомонинг бетига ўхшатиб, аччиғи, жаҳли чиқаётганлигини билдиради.

Соат энди саккиз бўлганини "Сиябский рынок" деб ёзиб қўйилган катта дарвозанинг ўртасига ўрнатилган соатдан билса бўларди. Шу вақт бозор эшиги олдидаги бекатга бир неча автобус орқама-кетин тўхтади.

Чолдан яна бир нарсани сўрайман, деб қайрилиб қарагандим, тополмадим.

ЎЗИМИЗНИНГ ЖУХУД

Опачам билан Регистонни томоша қилиб, орқа тарафидаги автобуслар калла-поча бўлиб ётадиган томонга ўтдик. Рўпарадаги пешонасига "2500" деб ёзилган магазинга кириб, расм дафтар ва қаламлар олдик. Кейин яна Регистонга қараб юрдик. Шунда опам менга газ сув олиб бермоқчи бўлди. Будка олдига келганимизда худди Катта ҳовузнинг ёқасида савдо қиладиган расмчиникига ўхшаган суратларни кўриб қолдим. Айниқса, Шопнинг расмлари. Фақат бу ердагилари жудаям катта қилиб ишланган. Энди бир стакан газ сув ичиб бўлгандимки, будка орқасидан оғзи кўна калишдай тарвайиб ўзимизнинг жухуд кўринди. Аввалига менга бошдан-оёқ қараб турди. Кейин таниб қолди. Сўрашган бўлди.

– Э, э, бачэм, кепсизга. Ўқишга келганму?

Мен, Самарқандда Тошбийи аммамни айтганини қилиб, кўп гапирмаслик учун "ҳа", дегандек бош ирғадим.

Расмчи катта калласини газ будканинг туйнугидан тиқиб, сотувчига бир нималар деди. Жухудчалади.

Туйнукдан бош кўринди. Кўзлари катта-катта, бети қаро, мўйлови колхозни раисиникига ўхшаган сотувчи қаради. Билдим, буям жухуд.

Менга бош-оёқ қараб, менсимайгина:

– Ҳамин бачамэ, – деди.

Сотувчи стаконни тўлдириб сув берди.

– Пулини олмогон. Двойной. Меники ҳисобдан.

Опачам жухуднинг таниш эканлигини ва меҳмоннавозлик қилаётганини тушунди шекилли, эътироз билдирмади.

Газ сувни ичиб кўргандим, аввалгисидан ўлса ўлиги ортиқ ва ширин экан. Тагида бир томчийам қолдирмай кўтардим. Сотувчи расмчига қараганди, энсаси қотиб, яна бир стакон берди. Буниси бетаъм чиқди. Худди ўзимиз сотиб олгандек. Бир хўплаб туйнук олдига қўйдим. Ўзимизни жухуд сумкадаги дафтар ва қаламларни кўриб, расм солиб беришимни сўради. Расм чишимни қишлоқда кўп одам сўраган. Лекин, Самарқандда ҳеч ким. Янги расм дафтарлардан бирини очиб, қора қаламда жухуднинг ёлғондан тиржайиб турган суратини чиздим. Биламан, нима учун у мендан сурат сўраяпти. Одатда мен бир расмни чизганимда унга тикка қарасангиз бошқа, ёнбошдан қарасангиз бошқа расм бўлади. Шуни у билади. Каттаоғ расмимга тикка қарасангиз тоғ, ёнбош қарасангиз Мулла Оқмирза бобонинг таҳоратдан кейин салласини тузатаётган пайтини кўрасиз.

Рангли қаламлар очилмаганлиги ва вақтимиз йўқлиги учун ўша варақни йиртиб бериб, кўчанинг нариги бетидаги шашликларни тутуни чиқиб ётган, караватлар қўйилган, самоворлар қайнаётган чойхона томон кетдик. Расмчи расмни туйнукдан киритиб, сотувчига бер-

ди. Зум ўтмай ортимиздан чошиб келиб: квартира даркор бошад, маники шу будқадан топасан. Маники ҳамэш шунга, — деди.

Расмчи расмни ёнбош қилиб ҳам кўрган шекилли. Ёнбош кўрганда учта касратки бир-бирига қараб турарди. Иккита каттаси ҳақи кетгандек бўзариб, битта кичкинаси қотирдимми, дегандек, тиржайиб.

Биз опачам билан шашлик емоқчи эдик. Тўрт дона шашлик, нон, чойни қатрондай қаро, кийимлари худди лўлиларни эслатувчи хотин олиб келди. Битта шашликни еб қўйгандим, опачам: — одам барибир шашликка тўймайди, нон қўшиб есанг тўйиш мумкин, дедилар. Кейин нон қўшиб едим. Тўймадим. Қора хотин ҳеч кимдан сўрамай яна тўртта шашликни олдимизга қўйди. Опачам шашлик буюрмаганини билдирмоқчи бўлганди, шартта биттасини олиб еб қўйдим. Бир сўмлик сариқ пулни хонтахтага ташладим.

САМАРҚАНДАГИ ЎҒРИЛИК

Орадан анча йиллар ўтиб билганим ва ҳали кўприк устида печи тушиб кетган кекса мулладек кўринган, қирнинг лабига илиниб турган иморат Самарқандда қурилган биринчи мачит — Хўжаи Хизр эди. Биринчи ўғриликни шу мачит остонасида қилганман. Опачам билан Энам тайинлаган, Регистонни рўпарасида отажамимиз қурдирган мачитни ўз кўзим билан кўрганимиз, Регистонда бўлганимиз, Темур Бобони зиёрат қилганимиз, магазинларни айланганимиздан кейин тикилинч бир автобус шаҳар ичидан бизни яна ўша кўприкка уланиб кетган катта майдонга олиб келиб туширди. Энди фақат йўлнинг бу бетига. Қир лабига илинган иморатнинг остига.

Бу автобус қишлоқ автобусидан каттароқ ва ҳайдовчи ёнида хонтахта эмас, узун оқ труба тортилган эди. Мен шу трубани маҳкам ушлаганча келардим. Эшик очилиши билан ёнимда турган икки киши қўлимга беш тийинлик тангаларни бериб тапир-тупур тушиб кетиш-

ди. Мен шошиб қолдим. Опачам ўрнидан туриб келгунча ва биз бирга тушгунимизча яна беш-олти одам устимдан ошириб ҳайдовчининг олдига қўйилган катта резинка тавоққа танга ташлаб тушиб кетишди. Мен тангаларни ҳайдовчига беришим кераклигини билардим. Лекин, қўлимдаги тангалар ичида ўзимнинг иккита йигирма тийинлик тангаларим ҳам бор эди. Тангаларни бераётганимда уларниям бер деса, нима дейман? Нима қилишимни билмай қолдим. Опамга айтаман дегунимча, у қўлимдан ушлаб пастга судради. Шунда қорадан-қора бетини тириштириб, оғзи тўла тилла тишини кўрсатганча ҳайдовчи опачамга имо қилиб, менда йўл ҳақлари борлигини билдирди. Очаман десам, қўлим очилмайди. Опачам қўлимни икки қўллаб очди. Иккита сариқ беш тийинлик ва иккита йигирма тийинлик турарди. Илқисдан бетимга тарс этиб шапалоқ тушди. Тангалар сочилиб кетди. Кейин териб ҳайдовчига узатди. Мен бир муддат карахт бўлиб қолдим. Танноз лўлининг ҳолати кўзим ўнгида лип этиб кўринди. Оёғимнинг учидан вижиллаб келган бир нарса оғзимдан бақириқ бўлиб чиқди. Тўғри, аввалига товушим чиқмади. Чиқмаётганлигини билиб янаям баланд бақирувдим, чиқди.

Жонҳолатда: иккита йигирма тийин ўзимники, деганча бақирдим.

Ҳайдовчи тўғри дегандек, тангаларимни қайтариб берди. Энам чийбахмалдан тикиб берган шолворимни чўнтаги йўқ. Тангаларни энди ўнг қўлимда маҳкам сиқимладим. Йиғламайман десам ҳам йиғлайвердим. Одамлар, Самарқанд мени ўғри бола экан, деб ўйла-масликлари учун овозимни борича йиғлаб бақирардим.

– Мен ўғрилик қилганим йўқ. Одамларни ўзи берди. Энди бераман деб тургандим.

Шунда бир кампир автобусдан мен тенги (невараси бўлса керак) қизча ҳимосида тушди. Кўз ёшларим орасидан кампирнинг Энамникига ўхшаган оқ қарси ва ундаги катта-катта қизғиш гуллари кўзимга чўғдек кўри-ниб кетди. Энамни кўргандек бўлдим. Қизча ҳам пастга

тушгач, қўлидаги тугун ва ҳассасини берганди, олмади. Кампир опачамни олдига келди. Келганини ковушидан билдим. Мен юзимни кўтара олмасдим. Ерга қараб турардим. Назаримда ҳамма менга тикилган, ўғри болани қаранглар, деяётгандек эди. Келиб дашном берди.

– Эр балани бунақа қилмайдилар. Садқайи апа кет. Йигитни бетига уриб имонингни куйдирдинг-ку. Баланиям бетига урадимми?

Кейин гулли камзулини тугмасини ечиб, нимчаси – калтачасининг чўнтагидан бир сиқим тангани олди-да, ҳайдовчининг бетига отиб юборди. Тушиб кетган қарсини учини елкаси оша силтаб ташлади. Ҳассасини қўлига олди.

– Ма, ол. Санга садақа. Ман ўлмай тураман. Эшакдай бўлиб қилган ишингни қара. Уйингда хотинга гапинг ўтмайди-ю, қариллашингни қара. Бегуноҳ балани кўнглини оғритгунча аёлларни халтасига ўғрилиқ қилганинг авли эди. Ўғри бунақа йиғламайди. Балани қақшатдинг, қақшамай қолмайсан. Бетингни мурдашуй ювсин.

– Э,э нима қилопсиз, момо. Маники давлатга пул топшириш керак.

– Момо дема-э, имонсиз. Давлатинггаям ўт тушсин куни сандайларга қолган бўлса. Баланиям шаштини қайтарасанми. Олган бўлса нима қипти? Баланинг ўғриси бўлмайди... гойда шундай-шундай бўлади. Зўр бўлса каттангга сал кам берасан. Тур нари, бор. Баланиям қўрқитиб юбординг. Энанг баламласин, сани.

Ҳайдовчи пуссайиб қолди. Мени ёш бола билиб танга бериб юпатмоқчи бўлди. Олмадим. Бақирмаслигимни, йиғламаслигимни сўради.

– Мана, ўзимни пулим бор. Отам берган. Расм қалам оласан, деганлар. Давлатни пулини нима қиламан, дедим овозим қалтираб, оёғим қийшайиб кетаётганидан зўрға ўзимни тутиб. Ҳайдовчи нима қиларини билмасди. Биров сўрамаган бўлса-да, кампир турган томонга қараб: маники унақачангги хотунга жавобини бийгон, деганча тайсалаб қолди.

Кейин нотаниш бир одам олдимга келди-ю, гап то-полмади шекилли, орқасига қайтди. Ер билан битта бўлиб оқ тангалар сочилиб ётарди. Бари ўн тийинлик. Худди энам йиғадиган тангалардек. Энам бу тангаларни тўйга йиғаяпман, дейдилар. Кимни тўйига десам, кейин айтаман, деганлар.

Мен ҳамон ерга қараганча дағ-дағ титраб, ич-ичимдан йиғлардим. Автобусдан тушган одамларнинг оёқ кийимлари атрофимни ўраб олганди. Уларнинг бетига қарашга уялардим. Хаёлимда ҳамма мени – ўғри болани юпатмоқчи, овутмоқчи бўлишарди. Раҳми келарди. Мени ёш бола ҳисоблашарди. Бири елкамга қўлини кўяр, бири бошимни силарди. Шунда мен Самарқанд одамлари яхши одамлар эканлигини билдим.

Орадан анча йиллар ўтиб унга оёғи теккан, сувини ичган одам ҳам Самарқанднинг бир заррасига айланишини, унга ўхшаб қолишини ҳис этдим. Самарқандни нонини еган унингдек шафқатли, сувини ичган унингдек сокин бўлишдан бошқа иложи йўқлигини кўрдим. Фақат ҳаммаям, ҳаммасиям эмас... кейинчалик фақат соғинч ва раҳмда тама бўлмаслигини ҳис этганман.

Саҳар бекатдаги ўша узун бўйли, оқ кийимли ва оқ соқоли чол қўлимдан ушлаб йўл четига олиб чиқди. Айвонли иморатга чиқадиган зинага ўтказиб қўйди.

Кўзларим йиғидан шишиб кетган. Ҳеч нима кўринмас, опачам ҳам олдимга келиб бир нарса дейишга ҳайиқарди. Зинадан турдим. Юқорилаб бордим. Айвонли иморат олдидан чиқдим. Кўз ўнгимда саноқсиз кўк гумбазлар яна намоён бўлди. Самарқандни яна томоша қилайлик деганимда опачам тўғри айтган экан. Самарқандни ҳамма жойини кўриб чиқишга бир йил ҳам етмас экан. Йўқотиб қўйган нарсасини топган одамдек суюниб кетдим. Кўприкка қарадим. Энди одамлар ундан саҳардаги оқимларига тескари юриб келишарди. Назаримда, улар имтиҳон топшириб, қайтиб уйларига кетишаётгандек эди.

Бир муддат шу тепалиқдан шаҳарни томоша қилдим. Кейин, кейин албатта бу ерга келишга, ўзим якка

келишга, ўғри деб ўйлаган одамларга кимлигимни кўрсатиб қўйишга, ўғри бола эмаслигимни исботлашга ўзимга ўзим сўз бериб эна бошладим. Шунда чап қўлим қаламларга тўла эканлигини билдим. Буни ўша мени ўраб олган одамлар ёки қўлимдан тутган чол берган бўлса керак. Одатимга кўра дарров кўрган нарсамга от қўйдим. Чолни Самарқанд Ота деб атагим келди. Самарқанд Отани одамлар орасидан изладим. Тополмадим. Ўзим йиғлаб, ўзим юпандим.

Мен Самарқанддан ерга қараб туриб ҳам одамлар нима иш қилаётганини кўрадиган, юзларига қарамай гапирадиган гапларидан ройишларини, товушидан ни-ятларини, китобларни бетига қараб ўқишга арзийди-ган ёки арзимайдиганини биладиган бўлиб қайтдим... Бу Самарқанд Отанинг менга берган биринчи дарси, неъмат, совғаси эканлигини орадан анча вақт ўтгач англадим.

Сариқвой энди ўрнидан кўзгалган экан, бир амал-лаб сиғишдик. Орқамни икки томонга букилиб очи-либ-ёпиладиган эшик қисиб қолди. Оғриқни одамлар-га билдирмадим. Билишганда енгиллашармиди.

САМАРҚАНД ҲАҚИДА ҚЎШИҚ

Мен энди Самарқандни расмини чизаман! Менга энди рангли қаламларни кераги йўқ. Мен Самарқанд-ни расмини Кампирдеволнинг уводаси чиққан кесак-лари билан ҳам чиза оламан. Истасам Ойқорнинг расм дафтар варағига ўхшаган қорларига, истасам Тайпоқ-сой даласига, кўнглимга ёқса Қоровултепа сув омбо-рининг бетига, истасам осмонни бир четига, йўқ, қоқ ўртасига чизиб қўйишим мумкин. Менга алам қилган. Менга кўп нарса алам қилган. Ва бу расмлар энг чи-ройли расмлар бўлади. Айниқса, қўллари осмонга чўзи-либ, қайта тикланишига мустару илҳақ бўлган, қайта тиклайдиган эгасини тўрт кўзи билан кутаётган Темур жоме масжиди расмини чизаман. Биринчи бўлиб Энам-га кўрсатаман. Эна, мана Самарқанд, дейман. Эна, мен

Самарқандни сизга ўхшатардим, дейман. Сизгаям ўхшаб кетаркан-у, бироқ кўрганда, отидан одам кўрқадиган прокурор ҳам, қорнини дўмпоклиги эгиз қўзилайдиган келинчақларникига ўхшайдиган, мошинидан тушиб келиб салом берадиган мелисаларнинг каттасиям, райком ҳам оғзига қараб, нима дер эканлар, деб турадиган соқоллари оппоқ Мулла Оқмирза бобога ўхшар экан, дейман. Йўқ, бундай десам хафа бўладилар. Ярми Сизга, ярми Оқмирза бобога ўхшар экан, дейман. Ҳа, шундай дейман.

Кейин, кейин отамга катта бўлсам Самарқандга ўқишга юборинг, дейман.

Ана у — мен чизадиган иморат. Уни кечаси, қоронғуда ҳам кўзимни юмиб туриб чиза оламан. Отам тўғри айтган эканлар. Самарқандни кўриш учун тоққа чиқиш шарт эмас экан.

Давлатнинг тангаларини қўлимга ушлаганим ва автобусчи сўраганда қўлимдан чиққанлиги учун ўғрилиқларим сонини иккитага тушира олмайман.

Энди чизганларимни опачамга кўрсатмайман. Расмимни чизиб бер, девди. Энди чизмайман. Чизиб бўпман. Кимга чиздирса чиздирсин. Улар қишлоқликларни расмини чизолмайди. Кўп кўрганман. Чизган расми совуқ бўлади. Нон учун чизилган расмда истара, ёзилган ёзиғида нафас бўлмасмиш. Ёзиг-чизигни ичида ичи борларга чиқарганмиш. Ўйнаб қилинмаган иш иш эмасмиш. Энам айтган. Улар ўзига ўхшатиб қўяди. Қошини қалин, кўзини бежо қилиб. Туркқишлоқликлар унақа бўлмайди. Ажаб бўпти. Қишлоқнинг ҳамма одамини, қутирган итини, қўтир эшагиниям расмини ўйнаб-ўйнаб чизаман. Лекин, опачамни расмини чизмайман. У мени ўғри эмаслигимга ишонмади. Мени кўпни ичида ўғри қилди.

Урганини отамга айтсамми, айтмасаммикан?

Самарқандда шашлик еганимни жўраларимга айтиб мақтанмоқчи эдим. Шашликниям заҳар қилди.

МУЗЛАГАН ҚУЁШ

Оқтошдан кўтарилган кун аввал Каттатоғни, кейин унинг боласи Ойқорнинг елкаси-ю, Бўронқўниш ўнгирига тегиб, қорларини эритади. Бир қавати қору муз, бир қавати чангу тўзонлардан нақд пахса девордек пишиб қолган қатламлар орасидан томчилаб чиққан сизотлардан жилғалар бошланади. Жилғаларни санашни имкони йўқ. Балки юз, балки мингта. Сон-саноксиз жилғалар эрта ҳайитга чиқаётган қизалоқлардек чулдирашиб пастга энишади.

Йўлда сокин ва айнаи вақтда пишқириб қайнаб чиқаётган булоқларга қўл беришиб, янада шиддат билан Вадиганга етиб келишади. Вадиганда топишишган минг бир жилға ва янгидан кўз очган, эскидан ўрни тайин катта булоқларнинг суви Новустепа остига етганда иккига бўлинади. Қор ва муз, булоқ сувлари энди қўшилишганда яна ажралишади.

Тўғри, улар яна қўшилишади. Фақат сал кейинроқ, Қорасовуқ, Барлос, Уяс, Тангатоғди, Туркман, Миср ва яна бир қанча қишлоқларнинг ҳовлию чорбоғларини оралаб ўтиб, бир қисми аввал Санглоҳда, кейин тўрткўз тугал бўлиб Сангзорда учрашишади. Сангзорда учрашгунча неча бор йўллари тўсилишини, неча маротаба тоза-нотоза жойлардан ўтишларини билишмайди.

Сўнги шўхликлар Сангзор бўйлаб бир оз давом этади-да, сувнинг шўхлигидан асар ҳам қолмайди. Катта ва ҳеч қачон тўлмайдиган тешик қанордек шалпайиб, оғзи ҳамиша каррақдай очилиб турадиган сув омборига қўйилиши билан атрофга аюҳаннос солган дарадаги Вадигандан ҳам, қишлоқлар оралаб ялпиз босган ариқларни юзини силаб, балиқни оғзидан тушгандек тиниқ қизларнинг бет-кўзларини ўпиб тушган шалола, гўдакнинг кўр чўчоғи-дингилидан гўддайиб тушган томчи, қўйнида чўмилган чиройли келинчакнинг иякларидан оқиб тик бўйини ялаб-юлқаб тушган сизғи, бағрида туркона тўлғонган шумгўзални паққос қучоқлаганда эси

оғиб терга ботган тош ҳовуздан-да, толзорлараро пилдираб, чулдираб ўтаётганда севишганлар сирини эшитиб, сир билиб, аҳли асрор бўлиб сокин тортган ҳам-оғушсудан ҳам, пешонасини Жўнариқнинг ўртасидаги тошга уриб олганда сачраб, ўт-ўланлар баргига осилган чиқсудан ҳам, энди тандирдан чиққан чўғдек кулчалар бетига отилганда шошганидан қайнашиниям, бошқаниям билмай бир "пуф" деб қўйиб, болакайларга кулгу бўлган ҳовлиариқ оқизифидан, тегирмонларни тошини айлантирган қудратидан ҳам, кейинчалик гувиллаган Санглоқ ва бирда ёйилиб талтайган, бирда тор жардан кариллаб ўтган Сангзордан ҳам асар қолмайди.

Куппа-кундуз сувга қўйлаги билан ўзини сойнинг хилватига ташлаган содда Туркқишлоқ қизларининг жонни киприк учига олиб келиб қўядиган ҳусни-жамоли, биров кўрмадимикан, деганча кийик қилиқ қилиб атрофга гирён қараётганлигини томоша қилаётганда тиззасиниям кўролмасдан, баданларга жиппа ёпишиб қолган қўйлақларнинг қўйига чидолмаган Қуёшнинг аламдан Ой бетини юлиб олгани қолади. Ойнинг бетидаги доғлар шундан дейишади. Бўйини бўй қизлар бўйига бўйлаб кўрган Қуёш қизаргандан куйиб кетди. Ой чиройини сув бетида ёнма-ён солиштириб кўрган кунни эртасидан бошлаб кундузлари кўринмайди.

Қўйлақларни қўйи оғир. Қўйлақлар жиққа ҳўл бўлмаган вақтлар беқилиқ хуштордай ўзича қизларнинг бир ғуччасига тегиб, бир қуймични қучиб юрганди. Жиппа ёпишганда қийин бўлади. Аввал пешонаси — икки кўкрак ораси сергиб қуриб қолади. Кейин бор-бўй иссиқ бор-будини куйдиради, танадан чиқаётган оқ нурлар, шуур рангини олади. Шундан ранги ҳам ўчади. Қўйлақнинг қўйи лак-лак бўлади. Бировга айтгулиги йўқ.

Билмаганлар "ух" дейди, билганлар "ху" дейди.

Ироқи дўппини эгилганда тушиб кетмасин деб, ялтироқ симчалар билан сочларига қадашган, бир-бирларининг сочларини иккита-иккита қилиб ўрган ва

парпарак ёқали кўйлаклари тус қуригандан кейин қизларни сойда кўрсанг ҳам, қирда кўрсанг ҳам жонинг довуччадек тўкилиб кетади. Ё икки ўрам сочининг орасига осилиб қолади. Истасанг ҳам, истамасанг ҳам бир қараган, кўзинг тушган бўлса бўлди. Уйинг қаерда эканлиги эсингдан чиқиб кетади. Дарди бедавога йўлиқасан.

Ёйилма қишлоғи устида ўз ҳолига ўзи ҳайрон, билтанглаб, мижжаю марзасини шўр босиб ётган сув омбори кўзларини олисларда ялтираб кўринаётган чўққилардаги қорларга қадайди. Хўрсинади. Хўрсинишидан буғ чиқади. Юксак чўққиларда бўлган вақтлари эсидан чиқиб кетади. Ялтираб кўринаётган нарса нима эканлигига қайта-қайта қарайди. Оғирдан-оғир хўрсинади. Ўзини кимлигини унутиб қўяди. Қаттиқ қиш келиб, кимлигини тарс унутганда кўзини гиппа муз қоплайди...

Топдим. Мен Самарқандни шундай чизаман. Қаҳрастон совуқда қолиб, кўкариши эсидан чиқиб қолган дарахт кўринишидаги Самарқандни, музлар қуршовида қолган минораларни чизаман. Музнинг бир бурчагини сал эриётган, эриб бораётган ҳолатда чизаман. Регистондаги қуёшга ўхшатиб чизаман. Кўзи бор, зулпаги бор. Бу расм ҳеч кимникига ўхшамайди. Расмчигаям роса алам қилса керак. Опачамгаям. Ажаб бўпти. Баттар бўлсин.

Қиш келсин. Қишлоқнинг Каттаҳовузига Самарқандни расмини чизиб ҳаммани ҳайрон қолдираман. Миноралари – қўлларини ҳовуз бўйидаги баланд-баланд толларга боплаб улаб юбораман. Кўклам келса толлар барг чиқаради. Шунда кўрасиз.

ТАЛАБАЛАР

Лўлилар кетиши билан кунлар исиб, қовун палакларига чумчуқлар паналайдиган, янаям аниқроғи, тош деворларгаям таппи ёпса бўладиган вақтда ҳар йили қанда қилмай қишлоқни бир тўда талабалар бир эркак,

бир аёл ўқитувчиси – олимлар билан эгаллайди. Тошкентдан келишади. Катта ўқиш – институтдан. Гап те-ришади. Қишлоқнинг ўзига хос гапларини дафтарла-рига ёзиб олишади. Бирортаси келин тушириб қолса-ку, берди худо. Келинсаломниям расвосини чиқариб, қайта-қайта айттиришади. Янгалар ҳам айтадиганидан адашиб, бирда қайинсингил, бирда қайинука, бирда буйинсингилга салом беришни унутиб, қишлоққа эр-мак учун яна бир ойлик жанжал чиқаришади.

Қишлоқдан гап терамиз деб, қартайган чол-у, мун-кайган кампирларни олдига тўдаланиб боришади. Бун-ча бегона одамни дабдурустдан устига бостириб кел-ганини кўрган чол-кампирларни оғзидаги гапийам ту-шиб кетади. Ташвишларини ўриши нима, арқоғи нималигини англаган борки, бу ишларни Катта Эна-дан ўтказиб айтиш қийин дейди. Катта Эна дегани менинг Энам.

Бирда талабаларнинг бештаси эркак ўқитувчилари билан бирга Энамни олдига келишган. Бир ош пишар вақт ўтиришган. Бири тошкентлик, бири шаҳрисабз-лик, бири андижонлик, бири фарғоналик, бири тер-мизлик қизларни Энамга кўзларини катта-катта очиб, ҳайратланиб қараб туришларини кўриб, ичим шувил-лаб кетди. Қўрқдим. Кўзлари тегмасайди. Энам уларни қаердан эканлигини суриштирганда, мен эшитиб тур-дим. Уруғини сўрагани, кўпи айтолмади. Бундан ас-тойдил хафа бўлдилар.

– Бу яхши эмас, эна жамни билиш фарз, ота жам-ни билиш қарз, – дедилар ўзларига ўзлари.

– Эна, биз одамларни уруғларини эмас, шевалар-даги ўзига хос жонли сўзларни йиғамиз. Уруғчилик дав-ри ўтиб кетган, – деди суманги итдек ориқ ва бир жой-да туролмайдиган, тинмай қилпилайдиган ўқитувчи.

– Тараддинг-ку яхши, лекин қилаётган ишинг по-даётқда кўзга чиройли кўринган тезакни бир чекка-дан ҳўли қуруқ теришга ўхшайди. Тезакниям тоза-но-тозаси бўлади. Қумалоқ, қий нима, тезак, таппи, чалма нималигини билмайсан-у, гўнгдан нуруни ажратолмай-

сан-у яна тил билан ўйнашасанми? Тиф билан ўйнаш- саям, тил билан ўйнашмайдилар.

– Сен билан бугун энангни тилида гаплашаман. Кейинги сафар бошқа тилда бўлади. Кўкайингда йўқ, дилинга солинмаган иш тўғрисида гапириш одамни эшакликка яқинлаштиради, деган бурунғилар китоби- да, – дедилар, мижжалари қилт этмай, дабдурустан.

– Санга бу гаплар ёзилган китобларни ўқиш насиб этадими-йўқми, билмадиму, ҳар ҳолда шу қишлоққа етибсан, шуни ўзи катта гап. Шу элда туғилганинг ўзи бир хислат. Ҳақ гапдан ҳақдан хабарсизлар хафа бўла- дилар.

Сен бола аввал кўнглинг билан ишингни тўғирла. Бировини паст уриб, бировини кўтариб, элни малами- жир ишларга кўзғатма. Ўтган йили қилиб кетган ишинг- ни айтаяпман. Нималигини билмай чўқилган емиш то- моқни йиртади.

Энам ўзига бақрайиб қараб турган, ким билан гап- лашаётганини ҳалиям англамаётган ўқитувчининг юзига тушундингни, дегандек қарадилар.

Ўқитувчи мулзам тортади.

– Сандан сўраяпман. Ер чизган дўстандани кўзга қара- ган душман пеш.

Ўқитувчи қизларни олдида ер билан битта бўлиб, зўрға "ҳа" дея олади.

– Энди эшит. Сен айтаётган шевани кўчада кўрин- ганни тўхтатиб, ёзиб олдинг ҳам дейлик. Бу гапларни ким ишлатади деб ёзасан? Дадарвақи ишлатади, дей- санми? Фалон қишлоқ ишлатади, дейсанми? Қишлоқ- нинг худо берган тили нечовлини биласанми? Гапир- ган одамларни ота-онаси, тайин-тутуруғи йўқми? Фа- лон гапни фалон уруғ бундай ишлатади, буниси бундай, деб ёзсанг ҳақинг кетадими? Билсанг бола, сан қиди- ribs юрган гап-сўзлар ўша элнинг энг қиммат нарса- си – қалби. Эл бугун бу ерда, эрта бошқа жойда бўли- ши мумкин. Қрим-татарларнинг кўргулигини кўрма- япсанми?! Элни бори-йўғи, ори-ю, ортидаги соясиям тили. Шуни тушунмасанг, бу ишингни қўй. Тил билан

ўйнашма. Тек юр. Лафз билан ўйнашганнинг ҳоли оғир бўлади. Бўйнингга олибсанми, жон ботин қил. Ёзсанг тўғри ёз. Бўлмаса ознинг кўпига ўхшаб ҳовлингга рай-ҳонингни экиб, ҳидини ҳидлаб, дордаги лозимни пир-пирашига маст бўлиб юрганинг маъқул.

Кўнглинг билан ишингни бир қилмас экансан, қайтиб олдимга келма. Хотинларни холаси, қизларни дугонаси бўлмай, бу қизлар билан шийпанга тиқилмай, одамларни уйига жойлаштир. Ўшанда ота-онасиам тинч бўлишади. Ўқишиниям қилади. Мани отимдан раисга айтиб қўй. Энди бор. Қизлар овқат еганларидан кейин кетади... уйдан қуруқ оғиз чиқма, ана, айвонда дастурхон бор. Ўтир. Марднинг овқатига номардни кўзи тушмасин, — деганча кўнглини кўтарган ҳам бўлдилар.

Аслида, бечорани итдан беҳурмат қилдилар. Биланки, бировни кўпни олдида бекорга изза қилмайдилар. Гапирмайдилар. Ўзидан ўтди. Лекин, нимасидир маъқул кўринган бўлиши керак. Энаси семизгап, каттаоғиз, ман-ман экан, деб ўйламанг. Ўқитувчини жини суймаганидан қаттиқ гапиргани йўқ. Ёқмаган одам билан гаплашмай қўя қолади. Вассалом. Олимни одам бўлсин, деб уришдилар. Иккови бир кун тил топишади. Сезаяпман.

Менга шу тошкентлик, шаҳрисабзлик деган қизлар жуда ёқди-да. Тошкентликнинг билагидан зўр ҳид келаркан. Мени эркаламоқчи бўлганда билиб қолдим. Шаҳрисабзлик узунбўй ва оппоқ экан. Сочлари тақимига тушади. Энамнинг эртақларидаги маликаларга ўхшайди. Тўғрисиани айтсам, қайсисига қарасангиз ўшанисини яхши кўриб қоласиз. Студентлар чатоқ бўларкан. Кўзингиз кўзига тушса бир кўз қисиб, бир қош қоқади. Шошгандан нафас тиқилиб қолади. Бекорига улар турадиган шийпон олди бузилган ари инидек ғуж бўлмайди-ёв. Бўз йигитлар-ку майли, чилладаги куёвларга бало борми? Охири бахайр бўлсин.

Талабалар ҳар куни тушга яқин Каттаҳовуз бўйига йиғилишади. Муаллимлари дарс ўтган бўлади, улар эшитишган. Шундай кунларни бирида тошкентлик имлай-

ди. Ёнига олиб, бошимни биқинига босади. Уялиб кетаман. Яхшиям ҳеч ким кўрмаган бўлади. Оқдан ҳам оқ билагидан келаётган атир ҳиди бетим ва бўйнимга ўтиб қолади. Биргалашиб дарс тинглаймиз. Домла куйиб-пишиб дарс ўтади.

— "Апе", "апа", "аба" дегани қадимий туркий халқларда ҳосилдорлик, хайри барака маъбудасига айтилган. "Апе" дейилганда муқаддас она, чақалоқ кўтарган аёл тушунилган, — дейди. — Бу ном бугунги кунда ҳам кўплаб қишлоқларимизда сақланиб қолган. Баъзи жойларда "апа", баъзи ерларда "апе", баъзи ҳудудларда "опа" дейилади.

— Сапияхон, айтингчи, Тошкентда туққан онасини нима дейишади?

— Опа.

— Мана. Оддий мисол. "Апе" бугунги кунда опа, апа формасига кирган. Тилдаги сингармонизм қоидаларига кўра, баъзи сўзларда товуш ўзгаришга учраган. Масалан, "ота" сўзи Тошкентда "ада" дейилади. Маълумки "т" ва "д" битта товуш. Баъзи жойлардаги "ата" дейилиши билан "ада" дейилиши бир. Бу бизнинг тарихимиз минг-минг йиллар билан бўйлашишини кўрсатади. Айниқса, жойларга ном бериш қадимий туркий халқларда санъат даражасига кўтарилган. Айтайлик, чуқур жар оралаб оқадиган катта сувни Туя тортар деб аталишига эътибор беринг. Бу туяни ҳам тортиб кетадиган сув, жой дегани. Ёки Авлиёота, Жартепа, Туркарик, Тиконлик мазор топонимларини олайлик. Биринчиси шахс номи билан боғлиқ бўлиб, эл удумларига кўра шахс номини жойга бермаслик нуқтаи назаридан, эъзозлик кишининг номи атайин яширинган. Ерни ўз оти ўзи билан, дейилган қоидага риоя этилган. Иккинчи ҳолатда гидротопоним, учинчи ҳолатда этнотопоним, тўртинчи ҳолатда биотопоним, деган бўлардим. Уларда шу хусусиятлар яққол кўринадими ва номлар Тошкентнинг қаерида айтилишидан қатъи назар, айнан ўша жой тасаввурда тикланади. Эътиборлиги, ушбу топонимлар шу қишлоқ ва унинг

атрофида ҳам бор. Бу манбаларни ўрганишни имкони борича бунда, қайтгандан кейин Тошкентда давом эттираман. Энди иккитадан ассимляция, иккитадан десимляцияга учраган сўз топасизлар. Кейин, худди Энамдек, "энди боринглар", деб амр қилди... Мени кўрмаганга олиб юрибди...

...Кейинги сафар бошқа тилда бўлган гапларини ёзсам бир китоб бўлади. Ҳамма гап эсимда. Ҳатто Энамнинг қайси гапни баланд овозда, қайсисини эшитилар-эшитилмас айтганигача. Ҳар бир гапларини беш бетдан тушунтириш керак. Кейинги гапларга Энамнинг Энасой қўшиғини етти жонботин жўра бир бўлиб қаерга чиқиб, қайси юлдузга қараб, қачон айтса нима бўлишини қўшиб айтмасам бўлмайди.

РАСМЧИ

Расмчи автобусдан катта тўрвасини кўтариб тушиши билан Мардонга рўпара бўлади. Мардон уни қишлоқ ҳовузигача олдига солиб келади. Тентакнинг гапларига расмчи эътибор бермайди. Бир марта гапириб, боши балота қолган. Қора қонига ботириб, ўласи қилиб урган. Ўшанда айб расмчидан ўтган. Мардон унга қўшилиб ёнма-ён келаётган бўлган. Расмларингни кўрай деган. У расмларидан берган. Ўзи бу расмчининг расмлари қизиқ. На қўлда чизилганга ўхшайди, на суратга олинганга. Суратга олинган расмларни устидан мойбўёқ билан бўяб, кейин орқасига Самарқандни расмини бир бало қилиб ямаб, яна устидан клёнка тортиб, алмой расм ишлайди. На рассом, на суратчи. Яна унга ўзи тик турадиган рамка қилганига ўласанми? Рамкани тутамлаганча, шуниси текин, деб қизиқтиради. Энг қизиғи, чолу кампирларни қошқўзларига қаро тортиб, лабига қизил суртиб қўяди. Кампирлар у дунё, бу дунё расми бировга кўрсата олмайди. Чоллар қўлига олиши билан бир четга олиб бориб, фотиҳа ўқиб ёқиб юборишади. Неваралари кўрса нима дейди?

Ўшанда бир даста расмни кўлида ушлаган Мардон бунинг ўхшабди, бунинг ўхшамабди, деган. Расмдагиларнинг барчасини танишини билиб қолган расмчи унга ўтгиз чоғли расмларни эгаларига тарқатишни буюргандек бўлган. Мардоннинг нафаси ичига тушиб гапирмай қолганлигини розилик билиб, агар тарқатиб чиқсанг бир сўм бераман, деган. Эсини йўқотгандан буён бировнинг айтганини қилмайдиган, эшагини хоҳлаган одамани бедапоясида ўтлатадиган Мардонга бу ботган. Эшакдан тушиб қулоқ-чеккасига қулочкашлаган. Тўрваси бир тараф, расмчи бир тараф бўлган. Қолганини айтмасам ҳам биласиз.

Шундан кейин иккови келишишган. Ҳар сафар расмчи унга ҳинди қизларни расмини олиб келади. Пешонасида холи бор, зули гажак-гажак бўлиб кетган расмларни. Кўрган бўлсангиз, тракторчилар ҳам ойналарига ёпиштириб олган. Расмчи Мардондан пул олмайди. Бу тартибни Мардон белгилаган. Қишлоқда савдо қиляптими, қишлоққаям нафи тегсин деган. Шу-шу чиройли қизларни расми унга текин. У расмларга Энамдан ип олиб, ип ўтказиб, эшагининг бўйнига осиб қўяди. Кўргиси келганда эшагидан тушиб, юзма-юз ўтириб, расм томоша қилади. Бир расмга қарайди, бир эшагини турқига. Мардонни соатлаб расм томоша қилгани, йиғлаганини кўрганлар бор. Бировга айтишмайди. Айтса, оти чиқиб кетса, Мардондан тириклай қутилмаслигини ҳамма билади. Кўриб кўрмасликка олишади. Мардон ҳақида гапириш ва эшитишни хаёлларигаям келтирмайди. Оч қорним тинч қулоғим, дейишади.

Кейин орқам-кетин ҳовуз бўйига келишади. Мардон эшагини толга боғлаб, бежовини келтириб совунлаб чўмилтиради. Кейин туморини ҳам тақиб қўяди. Тумор ҳам кичкина эмас — пешонани ёвлиқти, тўлиқ олиб, у қулоқдан бу қулоққача боради. "Ҳиморга тумор тақдим, ипаклари тиллодан", деб хиргойи қилади. Ҳовуз бўйига ёйилган, сотувга қўйилган расмларни томоша қилган бўлади. Ҳинди қизлари, йигитлари. Сталиннинг шапкаси катта, шопмўйлов расми. Ўзига ёққан

расмларни сўрамай ажратиб, хуржунига солади. Расм-чига гап қўшган бўлади:

– Санларгаям ҳайронман. Ёвда бўлса тезаги тегади деб, энди расмини сотиб нон ейсанми? Сал қолувди тухумингни қуритишга. Кун кўришинг шу бўлса, санларниям нонинг қаттиқ экан.

Тубут индамайди.

Расмчининг сумкаси, кийим-бошидан келаётган қўлансиқ расм дори ҳиди Мардонга ёқмайди. Асабини кўзғайди.

– Ювиниб юрсанг ўласанми, ҳой тубут. Бу расмларингни ҳидими ё ўзингникими? Ман санга гапираяпман. Эшит. Яна такадай сасиб келсанг ҳовузга пишиб, толга осиб қуритаман. Мана, сан келувдинг, ҳидингга қушлар ҳам чидамай, инидан кетиб қолди. Тезроқ бозорингни йиғ, бўлмаса барини сувга оқизаман. Чумчуқ болалар оч қолди. Яна қишлоққа ювуқсиз келсанг мандан хафа бўлма.

– Манавини расмини катта қилиб кепсан-да, – дейди шопмўйловни оёғи билан кўрсатиб: – Тошвой маллимга бер, чимилдифини устига осиб ётсин. Ётоғига ёлғиз кирмасин. Протез оёғини ушлаб туради.

Бир оёғини урушда қолдириб келган Тошвой маллим эски «Запорож»ини орқа ойнасига Шопни иккита расмини осиб олган. Мардон шу муаллимни кўрса кулади.

– У хумпар сани оёғингни эмас, ақлингниям еган экан, – дейди кўрган жойида ёқасидан олиб. Тўй бўладими, маърака бўладими, фарқи йўқ. Одамлар шунинг учун уларни бировни маъракасида дуч келмасликлари тараддисини кўрадилар.

Мардон ҳовуз бўйига келганидан кетганигача расмчини ниқтаб гапиреди. Расмчи индамай эшитади. Зўр келиб қолса, эшитмаганга солади. Кетиб қолса расмини эгаларига беролмай қолишидан кўрқади. Пулини олувдинг расм қани, деб бориб уйига ўт қўйиб келадиган Туркқишлоқда тўлиб ётибди. Биров айтса бўлди. Пул уники бўлмасаям ор талашиб, қўшилишиб кетаве-

ради. Буни расмчи билади. Бирови юр деса-ю, бирови унга қўшилишиб ёнида турмаса, расм ҳам, расмчиям бир ёқда қолиб, гапнинг ўриши ўзгаради.

– Ман ҳали санга ишониб юрувмидим? Ишонган туям сан бўлсанг...

Туркқишлоқ одамлари шунақа.

Аслида расмчи расмларни пулини расмга туширган куни олиб бўлган, эндиги иши уларни эгаларига топшириш. Битта-ярим одам "расмларни бер, эгаларига топшираман", дейишини истаб ўтган-кетганга мустар бўлади. Мардон бор жойга эс энган катта одам яқинлашмайди. Ўчакишгандек Мардон ҳам кетмайди. Ювиб-таралган эшагини усти қуриши учун офтобрўйга чиқариб қўяди.

Яна келишишганки, расмларни эгаларига болакайлар топшириб келади. Бунинг учун расмчи уларга бирор расм ёки беш-ўн тийин ҳақ бериши керак. Мардон аслида шунинг учун бу ерда турибди. Ўртада туриб болаларнинг ҳақини олиб беради. Шунинг учун расмчи Мардонни олдига тушиб келиши билан ҳовуз бўйини болакайлар тўлдиради.

– Бўжаҳўрлар, қани сафланинг, – дейди.

Болалар бўйларига қараб тизилишади.

– Ишни ҳаммага тенг бўламиз. Узоқроққа катталар боради. Яқинга кичиклар. Бурни оққанлар расм тарқатмайди.

Бу гапни эшитган бурни оққанлар, енглари билан бурунларини артган бўладилар. Тўғрироғи, шуваб қўядилар.

Болалар расмларни тарқатиб, ҳақларини олиб бўлишгач, бурни оққанларга Мардоннинг ўзи бирор нарса беради. Шундан кейин бозор қайтади.

ХИЛВАТДАГИ СУҲБАТЛАР

Одатда, Энам урчуқ йигириб ўтирган бўлади. Чап қўлларига билагузукдек ханжала ўтказилган, ундан ажралиб чиқаётган пардек юнг бармоқлар орасидан ўтиб, урчуқнинг гириллаб айланаётган бошига йўлиқар-

йўлиқмас пишиқ ипга айланади. Кейин урчуқнинг қорни тўмпайганча пишган ишларни белига бойлайди. Супада бўлсалар атрофларини оқлигиям, сариқлигиям, гулобилигим билинмайдиган мусичалар ўраб олади. Нафақа пулларига атайин бозордан сотиб олинган буғдойларни ҳар замонда уларга сочиб қўядилар. Улар билан худди дугоналари билан гаплашгандек гаплашадилар. Мусичалар кукулашиб Энамнинг этакларига, ўнгирларига ўзларини урадилар. Энам бир мусича келиб урилса ҳам чайқалиб кетадилар. Энамнинг қўлидан дон талашиб, бир-бирларини турткилашади. Энам уларни койиган бўладилар.

— Бўлди, бўлди энди. Биров келиб қолса уят бўлади. Биламан, биламан. Эшитиб қолса қўрқади. Кўп гапирманглар.

— Эна, мусичалар билан гаплашаяпсизми? Мусичалар нечага кирган?

Энам, чўнтақларидан мен яхши кўрадиган, сариқлигидан ялтирайдиган ўрик қоқисини берадилар.

— Мана, еб олинг, балажан. Юракни бақувват қиладди.

— Мусичалар дугоналарингизми?

Энамнинг аввал кўзлари кулади. Кейин юзлари. Мен қучоқларига ётиб, бошим узра юзларидан саволимга жавоб кутаман. Энам нима дейишларини билмаётганликларини сезиб, ўзим ҳам ўнғайсизланаман.

Мардон билан Энамнинг суҳбатини ҳам кўп эшитганман. Энам уни Далли дейди.

Энамнинг ханжаласи тутаган. Ёнларига охирги ханжала ўртасига кириб ухлаб ётган пишак болани уйғотгилари келмайди. Шу пайт ғовда Мардон кўринади. Дунёни бузгудек важоҳат билан келиб, Энамнинг рўпарасига ўтиради.

— Ҳа, Далли, юришинг дажам, бўри кўрдингми? Одамларни тентагини чиқариб юрибсанми?

— Бизга буюрилгани шу-да, Эна.

— Бир ҳисобга саникиям тўғри, — деганча гапни қисқа қиладилар.

Мардонни овозидан чўчиб кетган пишак бола хан-жалага ўралиб ҳовлига қочади.

– Ваҳима шамолинг қурсин, пишагимниям кўрқитдинг, – дейдилар.

Мардон сўрамай калавадан икки қулоч ўлчаб, шарт узиб олади. Энам кўрмаган бўлади. Мардон бирда бир маслаҳат сўраб, бирда бир гапни айтгани келади. Кўпинча ҳол сўраб.

– Эна, қишлоқда гаплашишга арзийдиган одам кўпу, бечораларни феъли қисилиб, гапирадиган гапиниям билмай қолган. Шундан бўлса керак, пичоққа илинадигани кўчагаям чиқмайди. Ўзи билан ўзи. Бу уларни йўли. Бундан кимга наф? Тентаклик менинг йўлим. Битта-ярим ишларга тентаклик қилиб бўлса-да, қишлоққа нафим тегади.

– Эшитдим. Тоғни сувини қувурга солганлар шундай катта қишлоққа битта сув очамиз деганда, жанжаллашиб тўртта очтирибсан. Сув очган савоб.

– Эна, ўзингиз айтинг, шариллаб турган сойимиз сувини қувурга солар экану, бизга битта кран беришадими? Бир ками энди эшагим билан мани навбатим-сани навбатинг деб, кран оғзини талашимиз қолувди.

– Айнима. Сал яхши гапирса суйилиб кетасанлар. Йўрғада теккан касалинг барингни.

Икковининг олди-бердиси борга ўхшайди. Ё Энамга пулини қолдириб кетади, ё пул олади. Ҳозирча билмайман. Лекин, сезаяпман.

МАРДОН ДАЛЛИ

Далли Жаркўчани ўртасида эшагига тахта ўнгариб келарди. Магазинни оқ қоғозига ўроғлиқ. Мактабга кетаётгандим. Мени кўриб тўхташимни билдиради. Тўхтаيمان. Тахтани йўл четидаги тошга суяди.

– Самарқандни кўриб келдингми?

– Ҳа.

– Каттатоғни чизган расминга кўзим тушди. Яхши. Менгаям битта солиб берасан. Уйимга қўяман. Ким сани

урса, расмчи деб устингдан кулса, манга айт. Энасини Учқўрғондан кўрсатаман.

Кейин, хуржунининг бир кўзидан бир қучоқ расм дафтар ва иккинчи кўзидан бир халта қалам, ҳар хил бўёқ, чўткаларини олади. Тошга суяб қўйган бояги тахтани қоғозидан чиқарди. Оёқлари бор экан. Оёқларини кериб, тик тургандан кейин бетини очди. Тахта ўраган қоғоздан бир парча олиб, тахтанинг бетидан жойини топиб, қистирди.

— Бу санга расм чизгич тахта. Тик туриб чиз. Яхши чизилади. Булар ҳам сенга. Нима керак бўлса менга айтасан. Катта рассомлар тик туриб чизади. Рўзи Чорини биласанми?

— Ҳа, соқоли бор.

— Дўстим бўлади. Учраштираман.

— Ҳовузга чизган расмингни кўрдим. Музлар эриб кетсаям, Самарқанд қолди. Сувнинг бетида қолди. Ранги осмонларга урди. Мен уни кўрдим.

Мен хаёлимда чизган расмимни у киши қандай кўриши мумкинлиги ёки ростанам ҳовузга расм чизганмидим, деган ўйда кўринмасаям Каттаҳовуз томон қарадим.

— Сан ўғрилик қилма. Бунақа ишлар бизники. Мани отим ёмонга чиққан, майли, бундан кейин ҳам ёмон бўлсин. Одамлардан ё ўғирлаб, ё тортиб олиш керак, деган гап кунигача турадиган гап. Кунини келгач, ўғирлаб олинганни ўғирлаб, тортиб олганини тортиб олишади. Қандай келган бўлса, шундай кетади. Ўз билгиси билан биров бировга яхшилик қилмаган, қилмайди ҳам. Йўқ бўлса беролмайдиган, бор бўлса кўролмайдиган тўпларга қўшилма. Оғирнинг остидан, енгилнинг устидан юриб, меҳнатдан қочганлигини галстугим бекитади, дейдиганлардан узоқ юр. Меҳнатнинг оғирини, ноннинг кичигини ушла. Меҳнатнинг оғири ўқиш. Тил ўрган. Меҳнатига чидасанг ивритни, немисни тилиниям ўрган. Тилни керак эмаси бўлмайди. Тил азалда битта бўлган. Тилда хислат кўп. Сан, жўра, ўқишинг, расм чизишинг керак. Қишлоқни танитишинг керак. Ўсма

Ота, Навқа Ота, Ўқотар, Боғмозорларни чизишинг керак. Каттатоғни бор бўйи билан чизишинг керак. Чизганларингни томоша қилган олдидан кетолмай қолиши керак, билдингми?

Мардон тентакка ўхшамайди.

ЭНАҚОРИН ХОТИРАЛАР

Тоққа ёлғиз чиқишга ёш болаларга рухсат йўқ.

Бола тугул чиги улоқ тоққа ўрмаласа хабар топиб, орқасидан бориб суриштирадиган Ширинқул тоғбеги супани кўргим келиб, ҳайҳотдек сайҳонда ота изи йўллардан ёлғиз юрганимга ҳеч нарса деёлмайди. Паналаб-паналаб ортимдан кузатиб турганиниям биламан. Мен аввал отамга ўхшаб, сайҳонни бир қур айланиб чиқаман, кейин одамларнинг бош чаноғини эслатувчи суззоқ-суззоқ тошлар ҳафсала билан терилган йўлакнинг тошларини санайман. Бир, икки... етти юз етмиш етти.. япалоқ тошга ўтириб, отам силаган жойни силаб кўраман. Тош устида ўтган гўдаклигимни эслайман. Қўлимдан ушлаб той-той қилишгани ёдимга тушади. Мана, тошдаги энг катта чуқурча акамники. Мана бу учта бир-бирига яқин чуқурчалар меники. Ёнғоқларимни шу ерга яшириб қўярдим. Тошнинг нариги чеккаси қизларнинг ўйинхонаси. Тош тагида чилликнинг чўплари бўлиши керак. Бориб кўраман. Чиллик чўплар бекитиғлик бўлади. Кейин ўчоқ бошига, қора уй тикилган жойга бориб чордона қуриб ўтираман. Қора тортиб, атрофини жангалу, ёш арчалар босиб кетган ризқхоналар – ертўлаларни яқинига боришдан кўрқмасам-да, узоқдан бўлса-да, сер ташлайман. Отамга ўхшаб Бўронқўниш чўққиси устидаги якка арчага қарайман. Чўққидаги якка арчанинг шамол бетига шохлари йўқ. Бошқа томонидаги шохларини шамол юлқийверганидан узун бўлиб ўсиб кетган. Худди ям-яшил байроқ шамолда ҳилпираб тургандек.

Каттатоғ деганим қаерда экан, деб юрманг. Бу Туркистон тизмаси. Унинг учи-қийри йўқ. Ойқортоғ

унинг боласи, Бўриўйнар, Оқтош, Зоминтоғ, Ургут тоғлари — невараси. У бошидан-бу бошига қуш учиб етолмайди.

Эл қора арча дейдиган, мактабда Туркистон арчаси деб ўқитиладиган, Каттатоғнинг энг баланд жойларида қору шамол, иссиқ-совуқлар билан азалдан олишиб, устун келиб байроқ тикиб, байроққа ўхшаб ўсадиган бу арчаларга мен "Туркистон арчабайроғи" деб от қўйганман. Уни бўжахўрлар — қарқуноқлар экишади. Арчабайроқни ўрмончилар экишмайди. Одамлар ҳам. Уни шу қуш экади. Бу гап узун гап. Совурилмаган умр-дек. Насиб этса, кўнглингиз кўтарган куни ҳаммасини айтиб бераман.

Бўжахўрнинг оти ўзи ўндан ортиқ. Худди Каттатоғнинг отидек.

Катта пошшолар, авлиёлар ва азиз жой, нарсаларнинг оти ўзи кўп бўлармиш. Асл-тоза номини ювуқли-ювуқсиз оғзига олавермаслиги учун эл-элмойиш от қўярмиш. Энам шундай деган.

Назарим чўққидан пастроққа энади. Чўққига гувуллашиб чиқаётган аскарлардек саноксиз арчабайроқларга қадалади.

Кейин, Каттатоғнинг Ойқор ва Оймакон тоғлари икки қўлдек бағрига олган, катта қоғозга чизилган чиройли расмдек бўлиб ётган этакдаги қишлоғимизга, ундан ҳам қуйидаги учи-қийриғи кўринмайдиган далага тикиламан. Ёр Яйлоқ — Жарғоқдан урҳо-ур, урҳо-ур деган овозлар келади. Бу жойларда бир эмас, икки эмас, минг бор бўлганлигимни ҳис эта бошлайман. Шу жойларда болалигим ўтгандек, асов отларни минди қилгандек, Ўқотарда ёйдан ўқ отишни йиллаб машқ қилгандек бўламан. Жиззах ва Самарқанд ўртасидаги Ёр Яйлоқни тўлдирган отлар дупири далага сифмай, келиб кўкрагимга бекинади. Бир вақтлар минг газлик мудофаа девори бўлган хонавайрон Кампирдевор бир этагини Харканадан, бир этагини Ҳазорадан кўтариб, вазифасига киришганлигини билдиради. Ўчоқ бошидаги тошларнинг бирини остига қачонлардир бир шода жа-

малак кўмилганлигини эслагандек бўламан. Ўша тошни кўтараман. Остидан Энамни ипидек ипларга тизилган, оҳанжамоли, танга ва фуббачаларга тўла сочпопук, жамалак чиқади.

Арчаларни суфоргани келган қадим туман ўз ишини бировга оҳ-вой демай, кўз-кўз қилмай, келганиниям-кетганиниям бировга билдирмай, Ойқортоққа ўнгирини йиғиштирганча жўнайди. Туманлар таниш кўринади. Айниқса, ҳиди. Ундан Самарқанд деворларининг, Энамнинг қалампирмунчоғининг бўйи келади.

Қоп-қора булут Ҳаётбоши чўққиси устига келиб ўтиради. Туманга беписанд қарайди. Ҳурмати жойига қўйилмаган қудалардек қош-қовоқ қилади. Биров билан урушиб хумордан чиқишга ҳадди йўқлигидан қийналади.

Жамалакни энамга кўрсатишим керак.

Тоғбегининг ишдан қолмаслигини истаб тез-тез қадам босиб, пастга туша бошлайман. Аксига олиб тоғбегиям бекиниб турган дўлана ортидан йўлимга чиқади. Мен олдимга тушган соямни босиб секин, шошмай юришга ҳаракат қиламан. Аэропортни кўрмаган, самолётда учмаган бўлсам-да, сафарда бўлиб юртини соғиниб қайтган, юртига мукофот олиб қайтган одамдек ҳис этаман. Димовимда бир ҳид бўлади. Бу ҳид аэропортларда бўлса керак. Насиб этса ҳидларман. Шунда соямдан кўлимни орқамга қилганча сўлқиллаб, отамга ўхшаб юраётганлигимни билиб қоламан. Отамнинг шундай юришини яхши кўраман.

ЭНА ШАМОЛ

Бир ишни менгариб қўйгандек, Ширинқул ўрмон йўлиқади.

— Ҳа, Отажон, — дейди сизлаб.

Мен индамай бош эгаман.

— Бир ўзингиз чиқманг. Жондор кўп.

— Тоғда кийик кўрдим.

— Ҳа, сўқоқларними. Яқинда келишди.

— Мана нима топиб олдим, — деганча жамалакни кўрсатаман.

— Бу кайвони Бийнисоларни кулатасига осиладиган жамалак-ку.

Мен тушунмасликдан елка қисаман.

— Буниси тоза кумуш. Буниси қадими тилло танга, — деганча кўлини чўққа бехосдан тутиб олгандек тортиб оларкан. Қўл теккизганликдан кўрққанлиги сариқ юзи кўкариб кетганидан билинади.

— Энага беринг, Отажон. Энани ҳақи.

— Ҳалиям.

Мени отига олади. Йўлда Ширинкул ўрмон ўз-ўзидан пиқ-пиқ йиғлайди. Бирор жойи оғриётган бўлса керак.

Мен Тоғбегини орқасидан белини қучганча ўзимни ухлаганга соламан.

Тезроқ учинчи синфни битиришни иложи йўқ-да. Ўзи учинчини ҳамма китобларини ўқиб, ёдлаб ҳам бўлганман. Тўртинчиникиниям. Бирдан бешинчига олишмайди-да. Мактабни қачон битирар эканман. Эртароқ битирсам, Энам айтган катта ўқишда ўқиш учун Ота Самарқандга борардим. Энамдан эшитганман. Ишни ўқдайи — ишни ўқи, ўқдай иш, ўқ иш — ўқиш. Менга қишлоқда ҳамма ҳавас қилишини биламан. Одамлар Энам билан бир марта гаплашсалар бир ой касал бўлмайдилар. Бунақа Эна ҳеч кимда йўқ. Мен ҳеч кимга ёмонлик қилмаслигим керак. Ёмонликни ўйламаслигим ҳам керак. Ўйлаганимни одамлар билмасалар ҳам фаришталар биладилар, Энам ҳам. Энам хафа бўладилар.

Аввалига аҳён-аҳёнда эсимга тушадиган ўй эндиликда буткул хаёлимни эгаллаб олган. Турсам ҳам, ўтирсам ҳам Самарқанд кўз ўнгимда. Қўллари осмонга осилган миноралар. Ичимда иссиқ бир нарса гув-гув қилади. Ўзи билан ўзи уришади, ўзи ярашади. Гоҳида ёш бўлиб думалаб чиқиб кетади. Мен Самарқандни соғиндим, шекилли. Ё Самарқанд мени. Иккита одам бир-бировини бирдек соғинса шундай бўлади. Энам шундай деганлар. Соғинч ва тушни бировга айтмайдилар...

Ҳамма нарсани қайтиши бор экан. Йўқотганни топиш бўлгандек. Бирор нарсани топганингда бирор нарсани йўқотишинг тайинлигини биров билиб, биров билмас-да, билган, англаган вақтингдан бошлаб бошинг музлаб қолиши, кўкламнинг кўзга ёқимли туюладиган, аслида жонни азот суғуриб оладиган совуқ ёмғири устингдан ширғираган, яп-яланг катта қирда бадан-баданингни тешиб бораётган шамолдан бекинишга пана жой тополмай, қўлингда биринчи туғиш эмдирмай, аллақачон сурувга қўшилиб кетган шар қўйнинг офизланмаган қўзиси билан карахт бир ҳолда, нима қилишини билмай қолган ношуд ёрдамчи чўпон ҳолига тушишинг азоб экан.

Мўлтони еган таёқларнинг қарсиллаган овози Каттатоғдан қайтди шекилли, қулоқларим остига келиб урилди. Иккинчи марта лўлиқиз ҳолига тушдим.

Самарқанд шамоли, йўқ, Энамнинг шамоли дориётганини билдириб, еру кўкни тўзон қоплади. Тўзон қанча кучли бўлса, шамол шунча кўп вақт давом этиши, шамол кўп эсса тоғда сув кўп бўлишини, сув кўп бўлса, қишлоқ баракали, тўқчилик бўлишини энди ҳамма билади.

Самарқандни кўрганимдан, топганимдан сал ўтмай йўқотган нарсамни айтишга тилим бормади. Энамнинг овози тикиб берган чопончаларининг ўнгирига осилиб қолган.

– Ўснат Ота билан Самарқанд бир қадам. Йигит одамга шуям гапми? Бир ирғисангиз етасиз. Бурунғилар пиёда бориб келган. Сизга йўлдоштумор тикаяпман. Ийнамга ип ўтказиб беринг, сиз мани кўзимсиз... балажон. Дунёдан оларинг нафас, уям бўлса бирпас, деган қадимгилар. Сиз менинг нафасимсиз...

Энамга энаси, менга энам ўргатган қўшиқни айтгим келади. Айтгим келганини шамол билади. Мендан олдин Энамдай қилиб айтади. Мен йиғлаворай-йиғлаворай дейман.

Эналари Энасойга оқиб кетса,
Болалари тошлар отиб қолса яхши.

Энасойнинг сиртлонлари адо бўлмас,
Бир-бирини турткилашмай юрса яхши.

Эналари Энасойга оқиб кетса,
Болалари тошлар отиб қолса яхши.
Энасойнинг адо бўлмас сиртлонлари,
Бир-бирини искалашиб юрса яхши.

Ичимда, овоз чиқармай унга қўшиламан. Эна шамол қўшиқни Катгатоғнинг у бошидан-бу бошига эшиттириб, бир зумда олиб бориб, олиб келади. Бармоқларим орасидан эркаланиб-эркаланиб ўтади. Сап-сарик сочларимни аввал тўзитиб ўйнайди, кейин чаккамдан тушиб турганларини қулоқларим устидан ошириб қўяди. Бетимга бетини босади. Пешонамни силайди. Нам ҳиди урган бурнини кўзимга теккизиб искалаган бўлади. Кўзига қарашга ҳали ҳолим етмаслигини биллади. Қўлларимни тенг силтаб қаддимни тик, димоғимни чоғ қилади.

Кўзимни юмиб, оғзимни очаман...

Бир марта қаерда ёлғон гапирганимни топинг-чи?

*Термиз-Шаҳрисабз-Қарши.
2008 йил.*

ОҚДАЛА

КЎКЛАМ СЎНГГИДАГИ ЖАЛА

Синф раҳбаримиз, қўшни қишлоқлик Исроил муаллимни иши чиқиб қолиб, шу куни дарсга сиёқидан ҳатто директор ҳам ҳайиқадиган мактабнинг бир қўли йўқ она тили ва адабиёт ўқитувчиси Абдуалим Эргашев кирганди. Ўзи иккинчи синф китобларини аллақачон ўқиб тугатганмиз. Бугун-эрта учинчи синфга ўтганимизни айтишар экан. Синфимизда ўтирувдик, бирдан эшик очилиб, унда Бирқўл муаллим кўринди. Учинчида синф раҳбаримиз энди шу киши бўлса керак деб, ҳаммамизни ичимиз шувиллаб кетди. Журнал ҳам очмади. Йўқламаям қилмади. Барчани танишлиги боис бўлса керак, отини айтмай "сан фалончини боласимисан, сан тугунчини ўғлимисан", деб бирма-бир сўраб чиқди. Ҳеч кимни қолдирмади. Қизиқ, Қишлоқда сен фалончини қизимисан, деб сўрашмайди. Оталариям қизларини ўғлим, улим дейди. Айиқни айиқ демайдилар, полвон дейдилар. Айиқ деганларини эшитиб қолса хафа бўлармиш. Бу гап қадимгилардан қолганмиш. Нимага шундай экан?

Шунда бирдан дераза ортида қаср-қусур бошланди. Яқинда тухумга кирган жўжани моягидай, ундан сал кичикроқ дўл ёға бошлади. Барча бирдай, дувва ўрнимиздан турдик. Ўқитувчи чўнтагидан чиқиб осилиб қолган ичи пуч чап енгини қайта жойига солиб қўяркан, қатъий ва ўктам овозда:

— Ҳамма деразага, — деганча ўнг қўлини шаҳд қилди.

Ўзимизни гувва деразага урдик. Дўл доналари сакраб-сакраб чопишди. Дарахтман деганни қийратди. Гул-

ман деганни кул-кул (майда-майда) қилди. Тоғу тошни чанги бир кўтарилди-ю, кўтарилган жойида қотди. Мактаб ҳовлисидаги атиргул ариқлари дўлга тўлди-қолди. Дўллар бир нарсадан қаттиқ қўрққан отнинг кўзларидек бақрайиб туришарди.

Жаркўчани ўзиники қилиб юрадиган дайди итдан ҳам, эгасиз эшақдан ҳам асар қолмади. Бари топган тешигига кирди-кетди. Осмондан келганда саники-маники бўлмаскан. Тенг қисаркан. Тўғри келган тўғри келганни ғовига ўзини урди. Ҳатто йиллаб гаплашмай, уришиб, экаришиб юрганлар ҳам шошганидан жонига "душмани"нинг дарвозасидан бошпана топди. Жон ширин кўринди. Осмондан келганда ер устининг катта-кичик гаплари изсиз йўқолиши, одамлар бир-бирларига муҳтож бўлишларига дарвозаларнинг карахт устунлари шоҳидликка ўтдилар. Катта тошйўлда ўрмалаган мошиналар ҳам бир зумда йўқолди. Биз нафасимизни чиқаришним унутиб, деразадан жой талашганча осмонга қарашга уринардик. Осмондан балонинг ўқидек ёғилаётган дўлнинг ғазаби ҳеч жойга сифмасди. Ерда бодрокдай сочилиб, сакрашиб юрган дўлни яхши кўришним, ёмон кўришним билмасдик.

Осмонни аврасини, ерни астарини чиқариб жала ҳам тўхтади. Шунда ўқитувчи дафтарни очинглар, деди. Дафтарни очдик.

— Бугунги кунни ёзиб қўйинглар. Жала ёғишида нимани ўйлаган бўлсаларинг, шуни ёзинглар. Ичларингда нима деган бўлсаларинг, нима дегиларинг келган бўлса, шуни эслаб қолинглар-да, тартиб билан ёзишга ҳаракат қилинглар. Ўзларингдан истаган нарсаларингни қўшишларинг мумкин. Насиб этса биринчи сентябрь куни ўзим қабул қилиб оламан. Янги дафтарга ёзиш шарт эмас. Чиройли ва саводли ёзилса бўлди. Расм чизилса ҳам рухсат. Ҳаммаларингни учинчи синфга ўтганларинг билан табриклайман. Селова сергигач ҳаммага жавоб.

Селдан кейин келадиган селова ҳадеганда тўхтамади. Қишлоқнинг мактабга ич ачир одамлари йиғили-

шиб, болаларни уйма-уй тарқатиш тараддудини кўрардилар. Шундай кунларда қишлоқнинг тентаги номини олган Мардон биринчи. Таниса-танимаса болалардан беш-ўнтасини эшагига миндириб уйма-уй тарқатади. Энди иккинчи "рейс"ига болаларни олаётганди, география ўқитувчисига кўзи тушди. Ёшлигида бир кўзига жангални ниши кириб, кўрмас бўлиб қолган, шишадай кўкариб совуқдан-совуқ йилтиллаб турарди. Ўқитувчи бир қўлига сел олиб кетган чўпонни капасидай беўхшовдан-беўхшов пачоқ зонтигини, бир қўлида ҳар куни бирга бориб келадиган ва ўқилганини биров кўрмаган китобларини тутамлаганча аланг-жаланг қилиб, ўзича ёрдами тегмаётганидан калласини сараксарак қилиб каловланарди. Тентак уни "География" деб атайти.

— Ҳа, География, калланг осма соатнинг қапгиридай бир жойда туролмай қопти, тинчликми?

География нима дейишини билмай, Мардонга термулади. Жовдираши, мўлтираши Мардонни вашини келтиради.

— Ойнаи жаҳонда бутун Гренландияни кўрарканмиз-да. Рангли телевизорингни ўчир, — дейди ниш санчилиб, дарддан хунуқдан-хунуқ кўкариб кетган қорачисиз кўзни назарда тутиб.

"География"нинг гап қайтармаганлиги баттар ғашиктиради. Итлиги кўзийди. Тумшуғи остига келиб ўдайлайди.

— Ман санга, қора кўзойнак тақиб ол, демаганмидим. Сани кўрган тентакниям ҳуши учади. Болаларни кўрқитасан. Болалигида кўрққан болада юрак бўлмайди.

Елкасига охириги болани миндираар экан, Географияни кўнглини кўтарган бўлади.

— Аслида меҳнатни оғири санларники. Мани гапимга кўп хафа бўлма. Лекин, эртага кўзойнақда бўлмасанг ўзингдан кўр, Кўр. Тушундингми? Их, жонивор. Бу юришингни савоби бор. Хафа бўлма.

Бунақа бурама гапларни тушунмайман. Лекин, ёзиб қўяверай, бир кун тушунарман.

Мардонни гапига гап қайтариб, биров барака топмаган. Шунинг учун эшитган қулоқ жойида қотади. Тийилмаган тил бошга бало эканлигини Мардонни гапига гап қайтариб кўрганлар билади.

Яхши тил тишнинг қамоғида бўлади. Қамоқдаги тил бежавотир яшайди. Қамоқдаги тил яхши тил. Тил қамоқда етишади. Одамни одам сиёқида ушлайдиган нарса си тили. Шунинг учун ўттиз икки олмос қилич билан ўраб қўйилган эмиш. Қилични тиғи бир, тилники қирқ бўлармиш. Сўзлаган тилни сири қочармиш. Сигирни яхши-ёмони кавш қайтарганча, одамники гапирганча эмиш. Энам шундай деган.

МАРРА

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлиб, йилон йизидек буралиб, нақд Қаттатокқа бориб қадаладиган йил аслида ёғин-сочин кўп бўлганда чағату ўнғир, ҳовлию ҳаётлардан йиғиладиган селу селовани сойга қуядиган жар. Ҳам жар, ҳам кўча. Шунинг учун Жаркўча дейишади. Қишлоқнинг яхши-ёмони шу кўчада. Бўлғулиғи ҳам, кўргулиғи ҳам. Ризқи шундан кириб, тобути шундан чиқади. Меҳмони шундан кириб, вақти келиб меҳмондек шундан чиқади.

Жаркўча Каттакўча ёқалаб кетадиган Туркарикқа келиб кўшилади. Қўшилишдаги тақир яланглик қишлоқнинг подаси саҳарда йиғиладиган жой. Подани подачи тоққа ҳайдагандан кейин бу ерга қишлоқнинг майда туёқ чекана-ю, чўлоқ-чултоқ моллари эга чиқади. Кейин хотин-халаж. Аслида пода қўшгани чиққан қайнона кўрмаган келинчак ва тандири чала совутан хотинларнинг гап халтаси очилиб, гапирар гапини ушлови бўлмасаям, биронта жағли-тилли қайнонадан каттароқ, дўржи-кўтара қарғиш келмагунча қизигидан қуруқ қолгандек қаро тортиб тураверишади. Роса гап топилмаса, бир-бирларини ковушини кийиб кўришади. Чиллалик келинчакни ковушига никоҳи бузилганлардан бири оёқ тиқиб қўйса гап топилади.

— Энди, тамом...

Кўра-била туриб оёқ тикқани — никоҳи бузилган бўзрайиб, хитаки (ҳаммасини билиб билмасликка олиб кулиш) кулади. Худди, энди никоҳи бузилганлар биттага кўпайиб, унга енгил келиб, обрўйи ортиб кетадигандек.

— Вой, билмай тиқиб қўйибман.

Беқилиқ, бетайин, санқи, беишни маврид-бемаврид, вақти-бевақт шундан топасиз.

Подайиғин — зўр жой. Ким бўлсаям бирор нарса-сини эл кўзи деб ташлаб, қўйиб кетса биронта бориб ушлаш у ёқда турсин, қайрилиб, қайтиб қарамайди. Лекин, бегонани нарчасига ўтган-қайтганда адашиб кўз қирини ташлаганни шу заҳоти бутун қишлоқ ўтирган жойида билади. Ўғриларам тегмайди.

Биров улови нобоплигидан бозорлиғини қопи билан қолдиради; биров чеканадан қайтган оқсоғини қантаради. Яна бири туман марказидан қўрқадиган эшагини калта тушовлаб, узун бойлаб кетади. Подайиғин ҳам кўпкарини паккаси, қораси, сомонидай жой — минг кўзи бўлади. Хотин-халажнинг шу тўдаланиб туришини камига эрмакка элакка чиққан есирни ҳам, эрсирган ҳамишаги қисрниям, бедарак йўқолганниям, чўкканниям шу жойдан қидиришади. Бузов бўшаса-ю, ит қочсаям. Болалар бу ерни марра жой дейишади. Тўғри, яна битта жойни марра дейишди. У қишлоқ билан Бирэшак даласи орасидаги баланддан-баланд, лукка, яхлит қоятош. Атрофида қир ҳам, сой ҳам йўқ. Тептекис даланинг ўртасида. Худди осмондан тикка тушиб ерга санчилган устундек. Аслида қояни кичиги бўлмайди-ку. Отиям зўр — Осмон Устун. Ким қўйса ҳам боплаган. Одамлар кўпинча Осмон Усти дейди. Уни устига биров чиқолмаган, чиқолмайди ҳам.

Бирэшак даласидан кейин Осмонсой, кейин Баланд Осмон қишлоқлари келади. Мехоям, Чақур-Чуқур, Ана-Муналар сал берирокда. Бир-иккитаси жиртиллашиб қояга чиқаман деганда, бесабзи-пиёз кетишган, дейишади. Яна айтишадики, шаҳарнинг йигирма қаватлик

уйидан ҳам баланд эмиш. Адабиёт муаллимининг ай-тишича, Шахрисабзда шунга ўхшаш қоя бормиш. Фақат у қоя эмас, Оқсарой деган қасрнинг қолдиғи эмиш. Катта пошшо қурдирган дейди. Пошшога ҳурмат келтириб отини айтмайди. Шунга ўхшаб кетармиш. Мерган эса Самарқандда бир қадимий бино бор. Сиёб бозорини қаватида. Ўшанга ўхшайди, дейди. Уларни кўрмаганман, бир нарса деёлмайман. Кўрмаганимни ёзолмайман, кўринмаганиниям.

Осмон Устун атрофи кеч кузда ер ҳайдаш ва ёзда ғалла ўримида тракторчи, комбайнчилар иссиқдан соялайдиган, шамолдан паналайдиган жой бўлади. Бошқа вақтлар биров олдига боришга қўрқмасаям, яқинлашишга ич-ичларидан ҳайиқишади. Бунга ўша бир-иккиталарнинг учиб кетганлари сабаб бўлса керак.

Ҳар ҳолда иягига тук битиб, ўзича бўз бола бўлиб қолганлар эррайимлик қилиб, қариллаб, баъзида "маррада учрашамиз" дейишса, нейлон кўйлакни очик ёқасига каштали, четларига мил-милак тизилган хаштала қўлрўмолчани қўндириб олган кировилари "қайси маррада", деб сўраб қолишади. Худди Осмон Устунда бирор иши бордек. Бу ернинг эгалари каптарлар. Эҳе, бу ердаги каптарларни сони бор, саноғи йўқ. Инига тулкиям, ўғриям чиқолмайди. Фақат илонлар, калхатлар етади. Бировлар қояни усти одам оёғини кўрмаган деса, биров усти тўла мазорат дейди. Худди бир қабристон майитни жанозасини жаппасига ўқиган одамдай. Кейин ҳар замон-ҳар замонда қоянинг учидан ергача шапалоқдай-шапалоқдай камалаклар қаноти босади. Тиригини, учиб юрганини биров кўрмаган. Қоянинг шамол пана тарафидаги тераклардан баланд дов-дарахт бу яқин ўртада йўқ. Йиқилса, Сангзорга кўприк бўлади. Шуям қоянинг ярмининг ярмига етмайди. Қора-қора бўлиб кўринаётган ковакчалар каптарларнинг ини. Белбоғ-белбоғ кўринишдаги оқ-қора, сарғиш, кўкиш тошларга безақдек ярашган ковакчаларни ичи бир тус – оппоқ. Шамоллар бош тиқиб оқартирган бўлса керак. Ковакчалар худди одам бошини

ёнма-ён, устма-уст, қатма-қат териб чиққандек кўри-
нади. Бошлар бир-бирига бош кўйганча ухлашгандек
туюлади. Шамоллар бир-бирини қувалашиб коваклар-
га бекинишини, кейин ёмон одамларни кўришса бир-
бирларига ҳуштак чалиб хабар беришларини Энамнинг
эртакларидан биламан.

Қояга узоқдан қарасангиз, тепасида камарлар ҳам
кўринади. Ҳар жой, ҳар жойда парча-парча бўзалам-
лар ҳам. Форни кичкинаси, кавакни каттаси камар бўла-
ди. Айниқса, иккита ёнма-ён — бири катта, бири ки-
чикроқ камарлар сирли кўринади. Қояни кўзларига
ўхшайди. Худди бир кўзини сал қисиб, "қалайсан жўра,
икковимиз қачон гаплашамиз?" — дегандек туюлавера-
ди. Шунинг учун бетига қарамайман. Чиққиллоғим —
тирноқ олгичимни ўйнаганча нима дейишга гап топол-
майман.

Қиш адоғида қор босган қоя бошини бодомлар бир
текис очилган оппоқ гуллари билан янаям безайди.
Кўклам авжида чўғдек қизғалдоқлар эгаллайди. Энг
тепасидан пастки қиррада бир дарахт бор, дейишади.
Биров ёнғоқ дейди, бири арча дейди, бошқаси — тўда
дўлана. Яқинлашсангиз, ҳеч нарса кўринмайди. Қоялар-
га узоқдан қараган яхши. Яқинига борсангиз, устингиз
тўла силлиқ тош бўлади.

Капалак қанотларни биров ушлашга қўрқади. Қанот-
ларга одам кўзини расмлари чизилгандек. Қанотларни
илкисдан кўрганлар шошганидан нима қиларини бил-
май, бир майдон зинграйиб тикилиб туришади. Атро-
фиям тўла шундай кўз-қанотлар эканлигини кўрган-
дан кейин, ёқасини кўтариб туфлаганча жўнаб қоли-
шади. Чунки, қанотдаги тукчалар шамолда, иссиқда
товланиб, капалак худди кўз қисгандек бўлади. Шун-
дан қўрқишади. Мен биттасини китобим ичига солиб,
кўрсатишга Энамга олиб борганимда қанотга бир қараб:
"Ҳа, буни танийман", деганлар. Аслида капалакни мак-
табга олиб бормоқчи эдим. Лекин, нимага шу вақтгача
бошқалар олиб бормаган, деган фикр бирдан калламга
келиб қолди. Айтмаган бўлсалар ҳам, Энамни товуши

дан: "Жойига қўйган яхши, балажон", деганларини англадим. Йўлим тушиб капалакни жўраларига қўшмоқчи бўлганимда, биронтасини топмадим. Кетиб қолишган экан. Бир ўзини ёлғиз қолдиришга, ташлаб кетишга кўнглим бормади. Янаги сафар қўшаман, деб олиб қўйганман. Бекитиғлиқ.

Энг қўрқинчлиси, қоянинг кун ботишидаги ялтироқ тош. Баландлиги одам бўйи, эни эшиқдай келади. Худди атайлаб ўрнатилган ойнага ўхшайди. Ойнадан бироз хирароқ бўлса-да, ўзини солиб кўрган одам ўзлигини танийди. Қўрқинчлиси бу эмас. Ойна олдидан кетганингиздан кейин бир муддат ўтгандан кейин ундаги аксингиз сиз кетган томонга эмас, балки бошқа тарафга секин, худди ўзингиздек юриб кетади. Худди футболда гол урилганда секинлаштириб кўрсатилгандек, бамайлихотир қўзғолади.

Нафас унга "Санги ойна" деб ном қўйган. Шундай тош Исфарадан бир шаърий қадам жанубдаги тепаликларда ҳам бор экан, дейди "Бобурнома"дан ўқиганлигини ўзича билдирмай. Бир шаърий дегани неча қадам эканлигиниям билмай, гапининг авзойидан худди Исфаранинг ёнида-ю, бу шу тошга чиқиб ўйнагандек.

— Бу жой подайиғин эмас, модайиғин бўпти-ку, дейди, ҳушига ёқса ўрлаб, эрмакка эниб, иши бўлса бўлмаса хоҳлаган ҳовлисига кириб-чиқиб юрадиган, кўнглини кўчасига кунига бўлмасаям, кунора, баъзан ҳафтада тоғдан ё арча кесган, ё кўкнор эккан, ё алқар, ё айиқ отаман, деб чиққан ўғриман деганни ушлайдиган Мардон тентак эшагини икки қулоғини ўртасига энгашиб секингина.

Эгасининг энгашганидан хавотирга тушган ҳанги тушундим дегандек, бошини янаям ҳам қилиб, халачўпнинг кураклари орасига санчилишини олдини олганча, хода таранг тикилиб, пакки билан тилиниб, тешиги каттартирилган бурни билан бир "пр-р" деганча дам қайтариб, зиппиллаганча ўрлайди. Бежови келтирилиб таралган, худди ГАИларни олатаёғидек келадиган думини тез-тез чапу ўнг қилиб қичаганини билдиради.

Энишда, албатта эшакка ё бир жонлиқ ёки бир ўғри маташган бўлади. Ўғрини Шурикни киносидагидек қилиб қўлларини ёнига текис боғлайди, арқонни эгарига илиб, тўғри прокурорни олдига олиб боради. Бир-икки меласага олиб борганда кўп маза қилмаганидан, ўғриларни ўғринча қўйиб юборганини эшитгандан буён улар билан иши йўқ. Тўғри прокурор билан гаплашди. Мардон билан прокурор ўртасида ҳеч қандай гап йўқлигини ҳамма билади. Мардон қилган ишни номаъқул демасиниям. Шунинг учун зах девор нам тортгандек, қўли сал эгрилар Мардонга кўзи тушса, бетини тескари қилишади. Кўрмаганга олишади. Авваллари қўлга тушган эшакниям эшагига матаб олиб келарди. Ҳозир бас қилган. Бирда тоғнинг нариги бетигаги Майката тожикларидан бирини ушлаган. Майкатани ҳўкизни судраб кетадиган Ҳисори ҳангиси орқадан келаётиб, марказга тушган жойдаги мошинлар қаторида светорфорда тўхтаб турганда тўсатдан Мардонни эшагига ирғиган. Устида эгаси ҳам бўлган. Шу-шу эшаги ортидан эшак судрамайди. Бу томоша роса гап бўлган. Айтгулик эмас. Эшитгулиги йўқ.

Кўкнор экиб қўлга тушганлардан биттаси аччиқ устида кўчама-кўча қўли боғлиқ: "Устингга тожикни эшаги ирғиб ҳам шу ишингни қўймадинг, деб ўзича Мардонни шарманда қилгандаям, ҳеч кими қолмай сўккандаям, мен мафияман, эртага одамларим сани ўлдиради, сани тошга бостиртираман", — деб пўписа қилгандаям миқ этмай олиб кетаверган. Нима бўлсаям прокурорни олдигача чидаган. Хат-қалам тутагандан кейин хайрлашган киши бўлиб, кишанлини бир уриб жағини тушириб қўйган. Синдирган. Чил-чил қилган. Ками бир ой гапириш у ёқда турсин, овқатни оғзидан емайдиган қилган. Тенгак қачон уришни билади. Шу-шу биров унга бир нарса демайди, деёлмайди. Дегиси ҳам келмайди.

Биз жўрам Нафас билан ҳар саҳар шу ерда учрашамиз. Қўйларимизни қўшиб бугун қаерда боқишимизни маслаҳат қиламиз. Тўғриси, аслида ҳар саҳар

бизни бу ерда Ўтай овчи кутиб турган бўлади. Қишлоқда иккимиздан бўлак ҳеч ким билан гаплашмайдиган, ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, хафалиги ҳам билинмайдиган, бири кўк, бири қора кўзининг икки чеккаси қулоқларига улангудек қийилган, носқовоқдай келадиган бурни тиржайишнинг кучидан тарвайиб, ёйилиб кетган, маънисини ҳеч ким ангинамайдиган чеҳраси билан бизни кутиб турган бўлади. Нимагадир бизни кўрганда хурсанд бўлиб кетади. Икки кўзи икки рангда эканлигидан одамлар кўрқиб кетмаслиги учун доим бир кўзини сал қисиб юради — гоҳ чапини, гоҳ ўнгини. Қўшилишиб қўй боқамиз. Шерикмиз. Баъзида қўйларини қўшиб, бирор юмуш билан Самарқандга кетади, ё туман марказига тушади. Ё ўша кун пешиндан кейин ёки эртасига биз, албатта, маза қиламиз. Борган жойидан бизга нимадир тегиш бўлиши аниқ.

Кечқурун, подақайтар маҳали, баъзида кечроқ учовимиз тагин шу жойда тарқалишамиз.

БИРЭШАК АНГОРИ

Бирэшак — бу жой номи. Колхознинг ғалла экадиган ери. Ёмонтов ва Қароқчитоғ ўртасидаги дала. Нафас билан Бирэшакнинг учи-қийриғи йўқ ангорида қўй боқиб юргандик. Жума куни эди ўшанда. Тоғда қўй боқиш ҳар ҳолда қийин. Тоғу тошга чиқишинг, тушишинг, улоққан чиги, кал эчкини деб қирма-қир юришингга тўғри келиши тайин. Кейин жондор ҳам бор. Энг ёмони ўрмонбеги дегани. Индамасанг ҳар ҳафта бир қўй олади. Дунёни комиссия билан катта босган шекилли, ҳали "комиссия бор", ҳали "катталаримиз тўй қиляпти, бир қўй бермасам уят бўлади", деб қўли етганини ушлайди. Оч бўридан баттар. Танлаб ейди, баччағар.

Энг осон қўй боқиш ғалла ангори, ғалла оқ даласида бўлади. Билмасангиз айтиб қўяй, ангор, оқ дала деб ҳосил йиғиб олинган майдонга айтилади. Оқ даладан

терилган машоқ, сомон йиққан-терганники. Эскидан шундай. Қоровул ҳам, ҳосилот ҳам, раис ҳам машоққа тегмайди. Хуллас, галла ангорда қўйлар кўз ўнгингда, йўқолмайди, бировнинг отарига қўшилиб ҳам кетмайди. Фақат бир нарса – соялайдиган жой йўқ. Шуниси ёмон.

Биз ҳам бўш келмаймиз. Чўпон таёқларимизни бошини бир қилиб, устига бирор бир жандани ташлаб, чайла ясаб оламиз. Ишқилиб, бошпана. Тўғри, чўпон таёқларимизнинг бири узун, бири калта. Овчини таёғи энг узун, Нафасни таёғи меникидан сал калта. Чўпонлик иримларига кўра, кўчадан топиб олган таёқ билан қўй боқиб кетилавермайди. Тоза жойдан олинган таёқни бир учидан кафтлари билан қисимлаб, басма-бас ўлчаб олинади. Ҳар бир кафт алмашиши чўпон қўшининг ҳар бир сўзига биттама-битта мос тушиши керак. Матал-қўшиқ бундай:

Тол таёқ, толман таёқ,
Эга, эга бошини ема,
Минг қўй боқиб,
Муродига етган таёқ.

Буни ҳам Овчи ўргатган. Кафт ўлчовида ўн тўрт кафт ўлчаб чўпон таёқ қилиб кетаверса бўлавермаслигини, ушбу қўшиқни айтиб, таёқ кўтарса, молига касал йўла-маслиги, бўри доримаслигини айтган. Биз шундай қилганмиз. Шунинг учун қапамиздаги таёқлар узун-калта бўлиб, чайламиз ўхшамай қолгани учун, Овчининг ўзи бир хил узунликдаги ходалар олиб келиб, ростмана чайла ясаб берган. Қаерга кўчсак, биз билан бирга.

Бундан бир неча кун илгари бу ерларда иш қизгин, ур-тўполон авжида, бир қанор сомон деб эшагидан ажраганлар нечов эди. Ҳозир ўтириб ўша пайтларни кўз олдинга келтирсанг, ишонгинг келмайди. Бир қанор сомонни деб томоғини йиртганларни, жиққамушт бўлганларни, айби фалончиниқилиги учун кўринган ерига ўроқ санчилган эшакларни қон ширғираб туришларини эсласам кўнглим бузилади. Фалончини эшаги

деб таёқ еган қанча, фалончини эшаги бўлиб арпага қарамагани нечов.

Мана, учи-қийри йўқ ангор барчадан ортди-ку! Ҳозир ҳам қунт қилган, ҳафсаласи, ғайрати бор одам истаганча сомонни йиғиши тайин. Ҳув, кўз илғар-илғамас тўзонлар ғалла ўраётган комбайнларнинг чанги. Дунёнинг кўтир жойи ҳозир ўша ер. Оқ далада эса ёлғиз бир киши — Мерган сомон йиғади. Унда-бундаги тоғдай-тоғдай ғарамлар шу кишиники.

Баъзида ишёқмас ёки вақти тифиз, ёки янги пул топган пўримлар сомон сотишимизни сўраб келиб қолишади. Сўраган одам таниш бўлса, Овчи сотмаслигини айтади. Нотаниш, бошқа жойни одами бўлса сотади. Яхши пул қилади. Баъзида кечаси сомон ўғрилари ўз ишини қилишади. Еру кўкка сифмаган ғарамдан бир пар сомон қолдиришмайди. Овчи бундан хафа бўлмайди. Янги ғарам қилаверади. Қайтага хурсанд бўлади. Қилган иши бировга керак бўлганидан, бировга ёрдами текканидан қувонади. Қувонганини кўзидан билемиз. Ғарамни ўғирланган кун яхши-яхши маталлар айтиб беради. Бироқ, қувонганини билдирмайди. Билдирса, одамлар тентак эди, энди чап-чаққа жинни бўпти, дейишлари тайинлигини биз ҳам сезиб қоламиз. Битта-яримтаси ўғирланган ғарам жойини кўрсатиб, "кеча мана бу ердаги ғарамни ким сотиб олди, майдаси кўп яхши сомон эди, олмоқчи эдим", дейишса: "Форишлик бойваччалар обкетди", — деб ванг қўйворамиз. Ҳаммагаям ҳамиша тўғри гапириш ҳам яхши эмаслигини билиб бораяпмиз-да. Биз шундай деганимиздан кейин Овчи бизга ўнг кўзини қисиб, "бопладинлар" дегандек белги беради. Биз бундан гувраямиз. Бош-ку ёрилган йўқ. Ёрилсаям, меҳнатинг куй бўлганини бировга билдирмаган дуруст. Буни бизга Овчи ўргатгани. Савдоси юришган кунлар бизларгаям чўтал тегиб қолади. Дафтар-қалам пули дегандек.

— Пул-ку кўп яхши нарса эмас, пулсиз умуман ёмон, — дейди иккимизга тенг ташлар экан. Пул борга дармон, йўққа армон, деб ўзича матал ҳам тўқиб қўяди.

Мосуволикдаги маънида маъни борга ўхшайди. Ҳар ҳолда менда шундай бўлди.

Эртасига эрталаб наҳорни ҳам чала қолдириб, Ёна-сойдаги бир тўда қари дўланани чўтлаб йўлга тушдим. Ўша пайтда у ерда бир эна айиқ яшарди. Айтишларича, бир вақтлар ўтган Григорий деган ўрмончи тоғдан қайтаётса, сел йўлида айиқ боласини кўриб, уйига келтирган. Дори-дармон қилиб бир-икки йил боққач, Ёна-сойдаги дўланага келтириб қўйган экан. Тўда дўлананинг қаваги, каппаси жуда катта. Ўн-ўн беш киши ўтирса бўлади. Ўшандан буён айиқ шу ерда яшай бошлаган. Кўрганлар уни одамдан ҳайиқмасди, дейишади. Ҳар йилги болалари эс энгач, қояга, айиқлар тўдасига кўшилиб кетаркан. Ёлғиз ўзи каппада қоларкан.

Айиққа озор берган кишини тинч қўймаслигини кўп эшитгандим. Ҳар эҳтимолга қарши, ишни тезроқ битираман деган ўйда Отадан Саманини сўраб олгандим. Ота деганда Катта отамни айтаяпти. Қишлоқда улуф одамларнинг оти тутилмайди.

– Айиқни болалаган деб, Қўнғирдан эшитгандим. Овчи овчига панд бериши мумкин, лекин алдамайди. Саманда саҳарлаб йўлга тушдим. Ёнасойга етгач, тош ортига бекинганча айиқларни булоққа тушишини пойлаб ётдим.

Овчи деганни бари мерган бўлавермайди. Шаҳри-сабздан Ўратепагача мендан ўтадигани йўқ эди. Тўғри тўғрини текисдаям тополмасмиш-у, кўр кўрни қоронғуда топармиш, деганларидаги кўрнинг бири нақд менман. Кўр бўлмасам кўр тақдир билан топишармидим.

Кийик отиб берасан, деб йил олдин пул беришарди. Изим тўла катталарни одами эди. Катталарнинг туғмасак теккан хотинига бўри оғзи, қамоқда ўтириб ўпкасини олдирган бойваччага қабон гўшти, тўнғиз ёғи, ҳезалакка какликни тўши. Маники бўлмаган жонлиқларни отиб бераман деб олдиндан пул олардим. Энг катта палакатим (фалокат) шу. Пулини еб қўйиб бир жонлиқни жонини сотишни хоинлик дейиш кам. Боя айтганимдек, эгаси мен бўлмаган жонлиқларни. Кат-

тағоғ кўрган энг охирги ифлос-у, мараз мен бўлай, ишқилиб.

Тушга яқин айиқларнинг шовқини эшитилгандек бўлди. Онаси олдинда, болалари ортидан пилдирашганча эргашишарди. Ҳар замон-ҳар замонда аввал онаси бир ўмбалоқ ошади, кейин болалари энасидан ҳам чиройли қилиб ўмбалоқ ошишади. Икки пилдироқлар қўл ушлашиб ўмбалоқ ошишади. Пайтни бой бермай биттасини отдим. Ўқ бошидан тегди. Иккинчисидан сўнг қимирламай қолди. Онаси унинг олдида айланавергач, унга қарата ҳам отдим. Шундан сўнггина ярадор оёғини судраб, бир боласини эргаштирганча тоғ томон қоча бошлади. Тезда ўлжамни олдимга ўнгарганча қишлоққа қайтдим. Ҳеч ким кўрмасин деб Каттакўлнинг қамишзорини оралаб уйга етгунимча она сутим оғзимга келганди. Ҳаракатларим зое кетмади, ҳар қалай. Фақат Ота билди. Шуниси чатоқ бўлди. "Одам боласига лойиқ ишни қилсанг бўлмайдими, бир номусулмонча бўмабсан-да", деганча "қайта қорамни кўрсатмаслигимни" тайинладилар. Ота одамлар нима қилганини нафас олишидан билардилар. Бошимга дориган қарониям кўрган бўлсалар керакки, бошқа бу ҳовлини булғамаслигимни бекорга айтмагандирлар.

Орадан сал ўтмай бетини биздан бекитиб, ўзига ўзи гапирди: отда гуноҳ бўлмайди, от берганниям. От ҳамиша шаҳид.

ҲАЁТДАГИ ИЗЛАР

Қишлоқда ҳаёт деб уй, иморатнинг олди қисмидаги боғ, экин майдонини, томорқа деб орқа тарафидаги ерни айтишади. Одатда, уй-жой ернинг ўртасида қурилади. Биров ҳақида гап кетиб, тирикчилиги тор экан, деса билингики, ҳаётиям, томорқасиям қисилган, кичик бўлади.

— Эрта қишда ҳаётимда айиқ изларини кўрдим. Ўшанда танамдан ўт чиқиб кетганди. Кейинроқ изларни тез-тез учратадиган бўлдим. Ўзини кўрмайман, пой-

лаб ётишга эса қўрқаман. Еганим ичимга тушмай қолди. Бир кун кечкурун катта қизим болалари билан меҳмончиликка келаётганда ғовимиз олдида тик турган айиқни кўрибди. Эртасига эрталаб ваҳима билан, кўпни кўрган деб Отани олдига бордим. Ота саломимга алик ҳам олмай: "Айиқ билан юзма-юз бўлгин, йўқса нафақат сени, бутун қишлоқни тинч қўймайди", дегандилар. Олдиларидан "хўп" деб чиқдим, лекин айиқ ортидан бормадим. Қўрқдим. Қўрқоқ билан сотқинни йиғиб келса хоин бўлади. Мен неча бир жонворларни ишончини ҳам бир пулга сотган одамман. Назаримда, қишлоқдан чиқишим билан ортимдан келиб, бўйнимдан буққанча Ёнасой томон судраб кетарди.

Бу орада айиқ отганимни бутун қишлоқ билди. Учрагандан сассиқ гап эшитадиган бўлдим. Чунки, ҳафтада икки марта кечаси қишлоқ оралаб айиқ юришининг сабабчиси мен эдим-да.

Яна бир гап. Қишлоқда ўшанда айиқ отиш гуноҳ ҳисобланарди. Сабаб — охирги катта очарчилик йиллари қишлоқ аҳли айиқ гўшти билан кун кўрган, оқсоқоллар ўшанда: омонлик келса, айиқ отган одамнинг юзига қараманглар, — дейишган экан.

Гап-сўзлар жондан ўтгач, қўшотарни яна елкага ташладим. Саманни сўраб боргандим, ҳатто келдингми ҳам демадилар.

— Азобинг энди бошланади: бошинг омон бўлсин; тур, жўна, — дедилар, холос, юзларини тескари қилиб.

Аччиқ устида уйга ҳам айтмай йўлга тушдим. Ўшанда, назаримда, мендан кучли одам йўқ эди. Овчининг пихи қайтса шундай бўлади. Одамдан ақл олинса кўзига ўзининг аҳмоқлиги пеш бўлиб, бошқа ҳеч нарса кўринмаскан.

Ҳафта-ўн кун тентираб айиқ қидирдим. Кечалари қишлоқларни қора тортиб ётаман. Икки кеча ўрисдан қолган эгасиз чолдеворда ётдим. Эртаю кеч қулоқларим остида айиқнинг пишиллашига ўхшаш товуш эшитилаверади. Еганим ҳам, ичганим ҳам сув.

Эрта саҳар, кун ёришиб келарди. Хаёл билан бўлиб бир пайт қарасам, Тумшуқнинг қаншари — каллагига келиб қолибман (Каллак деб тоғнинг туртиб чиққан, уч тарафи ҳам жарликдан иборат қисмига айтилади). Орқага қайтдим. Не кўз билан қарайки, мендан уч қадам нарида ўша Она айиқ турибди. Кўзлари чўккан, жунлари тўкилиб кетганди. Айиқни жуни тўкилса оғир меҳнат кўрмаган, хомсемиз, пўкки одамнинг кийимсиз турганига ўхшаб қоларкан. Қўшотарни қўлга олгандим, айиқ бир уриб учуриб юборди. Менга қандай бунчалик тез яқинлашганига ҳалигача ақлим етмайди. Кейин жойига бориб ўтирди. Жонҳолатда пичоққа ёпишдим. Белбоғда қини бор-у, ўзи йўқ. Шунда ўлимни бўйнимга олдим. Одамлар: "Оғир касал бўлиб, икки дунё ўртасида қолганинга олам кўзинга чиройли кўринади", дейишса, ишонмасдим. Бунга ўшанда имон келтирганман. Кўз ўнгимда беш болам, хотиним ўтди. Қилган яхшилигу ёмонликларим бирма-бир тикланди. Энтикканча нафас оламан. Жондор мен томонга бир қадам ташлади-ю, тўхтади. Кўзини кўзимдан олмайди. Қулоқларим остида, кенжамнинг овози эшитилгандек бўлди. Чўкка тушдим. Ўзимча калима қайтармоқчи бўламан. Қани энди оғизга солса. Кўзим шишадек, бошим қайроқтошдек қотди қолди...

Кейин ўнг елкадан бир томчи илиғлик билқиллаб ўнг қулоғим устига ўтди. Шунда ғажиб ташлашини тасаввур этиб, йиғлай бошладим...

Шунда унинг қулоқлари остида ҳам боласининг овози акс-садо бергандир?

Умримнинг ҳар бир куни, ҳар бир соати, ҳар бир дақиқасида нима қилганим аниқ-тиниқ хотирамда тикланди. Яхшиликларини тополмадим. Ҳаммасига рози бўлдим. Умрни расво қилганимга иқрор бўлдим. Ҳар бир нафас олиш ва чиқаришнинг маънисини нима эканлигини тушунгандай бўлдим. "Гуноҳларингни ўз билгингча бўйнингга олмагунингча ёки исботи билан кўз

ўнгингга кўрсатмагунча жонинг ҳам олинмайди", деганлари ори рост экан. Ҳақ рости экан.

Кун ёруғдан қош қорайгунча айиқнинг олдида тиз чўкиб ўтирдим. Нафас олдимми-олмадимми, эсимда йўқ. Шунақаси ҳам бўларкан.

Бир умрлик вақт ўтгач айиқ ўрнидан турди. Турди-ю, танасига номутаносиб тезлик билан ортига бурилди. Бурилди-ю кетди.

Қуёш эндигина ботаётганди.

Полвоннинг менга тегмаганлигини ҳақорат деб билман. Бу ҳақорат овчиликни касб этганимдан буён жонзотларга қилган хиёнат ва жабрларим учун жавоб бўлса керак. Овчилигим – озорчилигим учун берилган чала жазо эди. Баъзида тушимга айиқ киради. Ўрисдан қолган вайронада икки кун ётганимни кўриб, Григорийга тегишли одам, деб ўйлагани учун ўлдирмагандек бўлаверади. Шундай ҳам бўладими?

Бўталарим! Сенлар хиёнат билан покликнинг юзма-юз бўлганини кўрмагансанлар. Поклик ҳеч қачон, ҳеч нарсага алишилмас, сотилмас экан. Сотилган заҳоти ўлишини тасаввур ҳам этолмайсанлар.

Сенлар соддалик билан такаббурликнинг, мардлик билан номардликнинг, ҳалоллик билан ҳаромнинг бетма-бет бўлганини, афтода раҳму шафқат билан мукамал ваҳшийлик юзма-юз турганини кўрмагансанлар. Шоҳид бўлганларингдагина гапларимнинг маъзини чақасанлар. Ҳаммасидан ҳам ожизликнинг зўравонлик устидан ғолиб келган кунни қурсин экан. Мен шу кунни кўрдим. Бу кунни умримдаги энг оғир кун, деб ҳисоблайман. Бу кун бош-оёқ гуноҳлар гуллаган, шармандали умрга тенг кун эди. Сочларим оппоқ бўлиб кетганлигини бетимни сойда сувга ювганимда билдим. Бу юзсизликни кўрмасам яхши эди.

Уйга қачон, қандай келганимни билмайман. Кўзимни очсам, бошимда хотиним йиғлаб ўтирибди.

Мардлик, яхшилик қилиш ҳақида гапиришга ҳамманинг ҳам ҳақи йўқ экан. Энг камида мардлик ҳақида бу ёғида ҳалолдан йиққан жири бор одам гапирса

ярашади. Ялангоёқнинг мардлигидан ё кўзи чиқади, ё оғзи йиртилади. Энг бўлмаганда мардлигининг кети очилиб қолади. Мардликни биров ҳисобидан қилганлар охири ё Мардон ҳолига, ё менинг кунимга тушишади. Мардоннинг адолатпарварлиги элга эриш туюлиши ва менинг кеч бўлганда тошган ақлим улус кулгусини келтиришини алоҳида гапириб берарман. Шу гапларни айтган куним билинги, менинг сўнги кунимдир. Умрнинг ангори ҳам кўриниб қолди, шекилли. Ангорга эга чиқмаслигини энди тушунапман. Оқ даладан терилган машоққа биров эга чиқмасини, "Қароқчиям машоқдан қўрқади, отдан тушиб кўзига суртади", деган гапни сал ангидим, чоғи. Исқотга нима учун буғдой қўйилишини ангигандайман. Умр оқ даладан ҳар кунимни машоқ деб териб юрганимни, исқотимга машоқ деб нима териб юрганимни эсласам, дир-дир йиғлайман. Йиғлайману ёшим йўқ. Ёшсиз йиғи беҳайрдир... Машоқ деб терганим нима эканлигини ўйлаганим сари одам ҳеч қачон ўлмаслиги ўйлови босади. Гап кўп. Ёшлигимизда қарилар, "кўп ўйланма, ўйловди куни қурсин", — дейишса, кулардик. Ўйлов ўйиб тушмагунча қўймайди-ёв.

Эртаю кеч кўз ўнгимда ўша манзара — ботиб бораётган қуёш, қуёш томон кетаётган айиқ пилдирашиб ўмбалоқ отаётган айиқчалар... қўл ушлашиб бирга-бирга ўмбалоқ ошаётган айиқчалар...

Билмадим, бу ҳол қачонгача давом этаркан.

Аканг мерган, какликни кўзидан урган, деб тўшни очиб юрган эканмиз, кўргуликни зўри ўз қўлимиз билан тос теввамиздан қанқиллатиб, қарсиллатиб уриб қўйган экан.

Яхшиям бир тўмпоқ, ёмон ҳам бир тўмпоқ. Болалар ўчоғидан ўт бермасая, доғини кўрсатмасин. Мен бир кунмас-бир кун бир балога, бир қарога, бир зиёнга йўлиқишим аниқ. Балога болалар аралашмасин, носоғим тегмасин, ноқисим урмасин, деб тоққа чиқиб кетганман. Ўшандан буён кўнглим Осмон Устунни устидаги гиёҳсиз текис майдондек, — дейди худди қояни

устига чиқиб, бир қур айланиб кўрган одамдек, ишонч билан.

Мерган шундан сўнг анча пайт жим қолди. Бизлар ҳам. Гап билан бўлиб қўйлар давлатнинг лалми полизига тушган экан. Сезмай қопмиз. Кўп ўтмай, полиз қоровули санокли саккизта сариқ соқолини селкилла-тиб дунёни бошига кўтарганча қўйларни оддимизга ҳайдаб келди. Бақира кетди.

— Ҳей, сенларга гап ҳам ҳайф. Ўтоғоларинг Ўтай бўлса, гўр ҳам бўлмайсанлар! Оталарингга айтмасам... Ўзингни-ку бўларинг бўлиб, бўёвинг синиб, энди гўдакларга нима каромат кўрсатаяпсан?

УЙДАГИ ДАРС

Энам ҳеч кимни қайтган демайдилар. Кетган деб қўядилар, ҳали-замон келиб қоладиганлигидан хабардор одамдек. Арвоҳ ҳамиша ҳозир эмиш. Бир кун "Ал-помииш"ни ўқиб бериб, бахши Фозил Йўлдошдан ёзиб олинганлигини айтувдим, ҳа дуруст, пастки қишлоқдан, дедилар.

— Оқибатли. Тунов кун келиб хабар олиб кетувди.

Бу гапларни биров айтса, ё Мардонни отини олади, ё қариб кўзига қаро кўриниб, гапини адаштириб қўйипти бечора, дейишади. Лекин, Энам ҳақида бундай дейиша олмайди. Бир ювиқсиз, жиртаки келинчак Энамни кўнглини хира қилиб, кейин қирқ кун тандирини ичидан чиқмай, кесак ковотиб еб, тандирдан чиқиб тўғри Энамнинг олдига келиб ўзини таппа ташлаган. Бундан бошқасини бу ёзиғлар кўтара олмайди. Сиз ҳам хаёлингизга эҳтиёт бўлинг.

Энам нима деса эшитган қулоқ борки, бор гап шундай экан, дейди.

Қиш кунларида қишлоқнинг мулласи Тиловберди бобо иккита бозараки нонни янги дуррага тукканча қанда қилмай келади. Шунда уй ичида ҳеч ким қолмайди. Иши зарил ҳам, чойини чала ичганни ҳам опам вазабга оладилар. Йўқ ердаги ишларни буюрадилар.

Тиловберди бобо Энам билан сўрашиб бўлгач, менга ёзув ўргатишни бошлайди. Икковимиз хонтахтага мукка тушамиз.

— Яхшилаб ўргат Тиловбердижон, — дейдилар Энам пахтадан чигит ажратар эканлар. Сану мандан қоладигани шу. Илм ўргатишдан зиёди йўқ. Ҳисобини ўзим қиламан. Бойловдаги бўрдоқилардан ушлаганинг саники. Ман рози.

— Қўйинг-э, Эна. Мен қарзимни узяпман.

— Гапимни қайтарма. Илм берганни кўнгли тўқ бўлмас экан, берган илмиям оч бўлади. Сан баламни яхшилаб ўқит. Тиладим. Эртага ким нима деса, илм шу экан деб, оғзига қараб ўтирмасин.

Бобонинг дами ичига тушиб кетади. Бир варақ қоғозни салласи қатидан қўллари қалтираб олиб, унда ёзилган ёзиқларни ўргатишни бошлайди. Ҳарфларни бир-бирига уриб, шариллатиб ўқийман. Энамнинг ди-моғлари чоғ бўлади.

ОҚДАЛА АДОФИДАГИ ҚОЯЛАР

Полиз қоровулидан эшитган даккимиздан кейин амаки ўрнидан секин турди. Одатдагидек каштасини келтириб этагини қоқмадиям. Дастурхон бўлган белбоғини бир учидан маҳкам сиқимлаб, судраганча ангорнинг ўртасидан қишлоқ сари одимлади. Сал ўтмай пичоқсиз қин сирғалиб тушди. Йўл-йўлакай ортига бир неча бор қараб ҳам қўйди. У киши қоровулнинг гапидан хафа бўлгани йўқ. Қоровулни гапига қулоқ ҳам солгани йўқ. Эсига бир нарса келди шекилли, шунинг жавоби ёки ҳисобини беролмай қийналди-ёв. Ортидан қараб қолдик. Ангор адофида, қишлоқ ва ангорни чегарасидаги баланддан-балаңд катта қоятош Бирэшакни киндигидан, зўр бўлса катта бир қайрағочдай кўринади. Бир қаро бўлиб кўринади. Овчининг ортидан қараб қоларканмиз, қишлоққа, қояга яқинлашган Овчи қояга қўшилиб кетди. Кейин ажради. Қоя иккита бўлди. Икковиниям бўйи тенг бўлди. Кейин яна битта. Бир қўшилди, бир айрилди.

Шунда Нафас: "Овчига қаро дориди", деди. Ҳайрат ўрнини ваҳима босди. Нафас хиштаровлаганча чўкка тушиб калима қайтара бошлади. Эсим уникидан кейин юришини билиб қўшилган бўлдим. Лекин, кўнглимда Отам айтган гап бўлди: "Одам боласи бошига кўргулик тушганда, кўзига қаро кўринганда эгасини эсга олади. Яхши кунда эсласа жони чиқиб кетади. Буям бир синоат. Олчи кунларингда гидигинга (кучукча) салом бериб юрганлар итмисан демайдиган кунда, туғишганларинг тескари бўлиб, амаллаб турган амалинг хайр-хушниям насия қилиб кетганда эсинга тушади. Ҳаммасига одамни ўзидан. Айбдорни ахтарма, пул билан, мол билан кўнглини оламан ҳам дема. Минг гапирган билан энди ўрнига тушмайди. Қишлоққа мачит қуриб берганингдаям балаларни ота-энасини кўнглини тўлдира олмайсан. Кўринганига чидайсан. Садақа қил. Сабр берсин. Сабр сўра..."

Бу гапни қишлоғимиздан бировга айтган. Ўғли "Жигули"да бир тўда мактаб болани майиб қилиб қўйгандан кейинги можаролар олдидан айтган. Отини айтсам уят бўлади.

Шундай катта қоя ҳам, якка одам ҳам бирдек кўринганини орадан анча вақт ўтгач англаганман. Ҳамма нарса боридек кўринадиган лаҳзалар бўларкан. Қояни қоялиги узоқдан яхши кўринар ва билинаркан. Одамникиям.

Шунда ногоҳ ҳафта-ўн кун илгари ёввойи мушукнинг бўйнидан боғлаб, теракка осиб ўлдирганим ёдимга тушди-ю, қўрқиб кетдим. Нафасга қарасам, унинг ҳам ранги ўзиникига ўхшамайди. Қулоқларим остида овчининг гаплари акс-садо бергани-берган.

— Жониворлар, дов-дарахтларга қилган ситамларимиз ҳеч қачон жавобсиз қолмас экан. Ҳар бир сўзга жавоб, ҳар бир ишга ҳисоб бор. Аввали қиёмат нафас олишдан ташқарида бўлмас...

Дунёга нимага келганингни жон чиқарда англашингни ҳожати йўқ.

Бирқўл ўқитувчининг бугунги аҳволи бир вақтлар овчиликка ишқивозлиги орқасидан топгани эканлигини, география ўқитувчисининг кўзига санчилган жангалнинг ниши қандай келиб урилганини нақд кўрдим. Ўқитувчи биз тенги вақтда чўпон таёғи билан қуриган жангални бошига бир урган. Қуриб-қақшаб турган жангал минг-минг нишларини отиб ҳимояланган. Бири бўлмаса бири жойини топган. Яхшиям иккитаси жойини топмаган. Ўқитувчининг бетидаги тиртиқлар ҳам жангалнинг изи эканлигини энди ҳис этдим. Билакларим билан кўзларимни яширдим. Худди минг-минг нишлар учиб келаётгандек.

ТОШГА БИТИЛГАН ЁЗИФ

Овчи қўй боқишга чиқмаган кунларнинг бирида Нафас иккимиз оқ дала ўртасидаги қоятошни ўзимизча қўрқмасдан айланаётган эдик. Мардонга кўзимиз тушди. У қоятошга тикилганча карахт ҳолатда турарди. Унинг гапларини эшитиш учун пусиб яқинлашдик.

— Аввал ҳол, кейин сол, бадаз мол, — дейди секин ва хотирга муҳрланиб қоладиган оҳанг ва маромда. Давом этади: остингда қувсанг етадиган, қочсанг кетадиган от, устингда душман кўзини қўрқитар тўн, белингда беқилиқни тик жойида турқини бир уриб тесқари қилиб кўядиганинг бўлмас экан, фойдасини биров кўрадиган ақлинг ўзинга душман. Ҳаракатсиз, ғайратсиз катта ақл ва берсанг ейман деган қўл қовушган одобни зарурати йўқ, — дейди Мардон бир кўзини Ҳаётбоши чўққиси устида қанотларини кенг ёйганча шошмайин давра олаётган қирғийлардан узмай, бир кўзи билан рўпарадаги қоятошдаги чизиқларидан ушбуларни ўқиётган кишидек, эшагига ёнбош ўтириб, оёқларини сангиллатганча.

Бу гапларни ёдлаб олишимни истаганлиги шундоқ юзидан билиниб тураркан, юзимизга қарамасдан ўнг қўли билан хонтахтадек келадиган ва ўхшайдиган тош устига ўтиришимизни буюргандек бўлди. Қўлини икки

марта силтаб-силтаб, қимирламаслигимизни тайинлаган бўлди. Қоятошга тикилганча узоқ ўтирди. Орада "ҳангию тезакпарастии" билан икки-уч қур гаплашган бўлди. Бизни буткул унутди.

— Қани энди қоятошга айланиб қолсанг. Одамларни ишига аралашмасанг. Шамоллар юзингни силаса, ёмғирлар ювса. Кўзларингдан дарахтлар ўсиб чиқса. Бирида бодом, биттасида учқат гулласа. Майсалар тилига келганини, сирингни сир билмасларга ошкор қилмаса.

Сукунат билан суҳбат қурсанг. Сукунатни жонсиз демайдилар. Сукунатни жонсиз деганлар жонсиздир. Сукунат жонсизлар учун жонсиз. Сукунат ютса ёмон. Хотири жам сукунатга нима етсин. Сукунатга меҳмон бўлмаган махлуқот бўлмас. Сукунат ҳайқириғини эшитган бор, эшитмаган минг. Сукунат шовқинидан офир гавго бўлмас.

Тошдаги минг бир жангчилар суратчаларига тикилади. Жанг суронлари билан бирга урҳо-урҳолашади.

— Буни танийман, — дейди ўртадаги қўлига ўқ ва ёй ушлаган бошқалардан йирикроқ жангчини суратини назарда тутиб. Бу жангниям кўрганман.

Гапларни эшитиб қоятош эснаб қўяди. Айтишларича, кун Самарқанд томонга ўтиб, қоятош ортига беркинганда қоятош сояси аёл кишининг расмини солармиш. Бунақа қоялар иккита эмиш. Бири Шаҳрисабз томонларда, Тошқўрғондаги Темур ғори йўли устидаги Масхара қоясида шундай бўлармиш. Бири шу. Қоялар опа-сингил эмиш. Уларни маталини ҳеч ким билмасмиш. Лекин, бир кун бир одам чиқиб қоятошлар маталини айтармиш. Ҳамма ишонармиш. Рост гап шундай бўлармиш. Рост гапга истаган ҳам, истаман ҳам бўйин эгармиш. Тан берармиш. Тоғ кўтаргандан Сўз кўтарган офир эмиш. Дунёни аввалиям Сўз, охириям Сўз эмиш.

Бесаранжом шамол уйғонди. Қоятошнинг ёриқларидан ҳуштак чалганча бош кўтарди. Шамолни зўридан ёриғлардан қочиб чиққан чанг нима қиларини бил-

май боши қотиб қолди. Шамол турганини ён-атрофга ҳуштак чалиб хабар берганлар ковакчалар, камарчалар бўлди.

Аввал Ясси томондан қора булут келди. Кейин оқ булут. Ортидан бир ёнбоши Қароқчи тоғдан, бир ёни Ёмонтовдан ўтадиган қарғалар галаси нақд бошимиз узра вишиллашганча учиб ўтдилар. Минг-минг қарғалар бетимизга тасрайганча, яна бошини қайириб орқасига қараб-қараб тикилса ёмон экан. Улар қанот қоқмасалар ҳам учиб борардилар. Атрофни сир босди. Булутлар сирни кўтара олмай сарғайди. Кейин ёмғир ёғди. Қарғалар шу кетишда тўғри Ойқортоғ томон кетардилар. Энамни айтишича, қарғалар кун иссиғида бошини Ойқорни қорига тикиб ётармиш. Бўлмаса калласи суюлиб кетармиш. Булар адашган қарғалар бўлсалар керак.

Далли қўлига халачўпини оларкан:

— Ўлганча яшаб турайлик. Яна кун бор, — дейди. Худди бировга ҳисоб бераётгандек. Кейин ўнг оёғи билан ҳангини ниқтади.

Далли ўзига ўхшамасди. Қанжиққа бориб талашиб келган итдай абгор эди.

Даллидан ажралиб, пана топиб гапларини ёзиб қўяман. Ҳозир тушунмасам ҳам бир кун тушунарман, ахир. Бунча гапни ёдлаб бўлармишми?

Одобли гадой тўрга чиқмас. Чиқарилмас ҳам.

Одобли гадойни косаси оқармас.

Тентак тўрини бермас.

Тоза ариқдан тоза сув оқади.

Ема-емага келса, ҳамма ўзини кўммасига чўғ тортади.

Суюкли хотинлар тилла тақмайдилар.

Фавғосиз йигит гўрга керак.

Бу гапларни ҳам Даллидан унда-бунда эшитганмиз. Жойи келса, насиб этса, айтиб берарман.

ЯРАШИҚЛИҚ ЧЕХРА

Жаркўча Каттасой ёқалаб кетадиган Каттакўчага қўшиладиган жойидаги яланглик, пода йигиладиган жойга ҳар доимгидан кечроқ етиб келдик.

Қўйларимиз одатдагидек ўз-ўзидан ажраб, уй-уйимиз томон кетишарди. Овчининг ҳозир ёлғиз яшайдиган бир том, бир айвони нақд жарнинг оғзида, ёввойи мушуклар тўла, ўз номи ўзи билан Гулдурсой оғзида. Ундан нарёғи қалин арчазор. Ўрмончию ўғри тугул қароқчию боришга юраги бетламайди. Овчининг қўйларини уйига ҳайдаб бормасак ҳам ўзлари йўл топишларини билсак-да, ҳолидан хабар олган баҳонада қўйлар ортидан боргимиз келар, лекин юрагимиз дов бермасди.

Насиб этса, эртага эрталаб, пода йигиладиган жойда тўрт совлиғу икки тўхлиси билан чўпон таёғига суянганча ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, хафалиги ҳам билинмайдиган қараши билан бизларни кутиб олар. Овчини жуда кўргимиз келаяпти.

Саҳар. Икки кўзининг чеккалари қулоқларига улангудек хурсанд, носқовоқдай бурни шошмай, хотиржам кулишнинг зўридан бетига тарвайиб ёйилиб кетган ярашиқлик чеҳрасини кўриш истаги билан шошиб борардим. Ирғай ҳассасига суяниб, қийшайиб тургандир.

Бугун ҳам жума. Қўйлари келиб қўшилди. Овчи кўринмайди. Нафас қўйларга таёғини кўтариб энишга рухсат берди. Шуни кутиб турган қўйлар бир-бирини изидан турнақатор бўлиб йўлга тушишди. Шунда Овчининг: "Бу қўйлар меники эмас", деган гапини кимдир қулоқларим остида шивирлаб айтгандек бўлди. Чўчиб кетдим. Овчининг айтишича, ҳеч кимнинг ҳеч нарсаси йўқ эмиш. Кўз билан кўриладиган, қўл билан ушланадиган нарсалар омонат эмиш. Кўз юмилиши билан эгаси топилармиш. Ишонмаган қўлидан келса кўзини бир юмиб очсин эмиш. Фақат чўнтакка солиб бўлмайдиган, эшакка ортилмайдиган, зўравонни зўри-

ям минг истаса-да эга чиқолмайдиган нарсалар одамнинг ўзиники эмиш. Ўз-ўзиники эмиш.

Овчи ўлмаслиги керак. Ҳали у Мардоннинг "адолатпарварлиги нима учун элни энсасини қотиришию ва ўзининг бемаврид тошган ақли элга эриш туюлиши" сабабини айтмади-ку. Айтар куним охирги кун деганди-ку. Одам одамга қувват деганди-ку. Одам бир қувватга ҳамиша зор деганди-ку. Авожон менга: "Самарқанддан катта китоблар олиб кеб бераман", дегандилар-ку.

Нафас Овчининг йўлига қайта-қайта қараётганимга ажабланиб, лабларини икки чеккасини пастга, усти лабини ўртасини бурнига тираб чуччайтирганча, қошларини кериб, ҳа, нима гап, дегандек савол берди.

Мен Гулдурсой томон қайта қарайман. Бир кўзимда адабиёт ўқитувчиси, бир кўзимда география муаллими кўриनावеради.

— Ҳа, жўра, жарпишакни осмаслик керак эди, — дейди овозини сал ақлли одамларникига ўхшатиб.

— Тағойи Самарқандга кетгон кўринадур. Кунни кеча шундай дегандай қилиб эрдилар. Намози жумага.

Ҳафта-ўн кундан буён Нафас ҳам қилиқ чиқарган. Мирзо Бобур ўн икки ёшида пошшо бўлганлигини, тақдир тақозоси билан Ўсмаатда яшаганлигини эшитгандан буён ўша замон гапларини ўзича қаттиқ ўрганеди. "Бобурнома"дан Ўсмаат деган жойни топиб олиб, ёдлагани ёдлаган.

"Ўшул фурсатга ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға ғолибо бетакалуфроқ дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотирига нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дасторхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонидан ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Туркий дедиларким:

"Шайх маслаҳат берди". Ўшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманд қўрғонига келилди. Бовужудиким, бир қатли Самарқанд навоҳисига бориб, туйдуруб келиб эдик, яна тенгрига таваккул қилиб, ушул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илғадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиёвоннинг Пули Мафокига етиб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Феруза дарвозасидағиларнинг устига юруб, дарвозани иликлар бизга киши йиборғайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқибтурлар. Ҳеч ким туймайдур..."

Эски ёзувида Ўснат "Васманд" ёзилади дейди, тўғри гапниям ўнглаб, суробини келтира олмай. "Туймайдур" дегани туйунмайдир, сезмай қолади, билмай қолади, билмайди, дегани, "бир қатли", "қатла" дегани бир марта, бир маротаба деганча менга тушунтирган бўлади.

Мен бу китобни қачон неча қатла ўқиб чиққанлигимдан туйунмаган кўринади. Керак бўлса ўтган йили катта қор босганда, сандални ёнида "Бобурия"ни Энамга мен ўқиб берганман. Тушунмаган жойларимни, тушунуксиз гапларни Энам тушунтириб турган. Мен шундайигача ёдлар олганман. Эҳе, Энам катта китобларни ўқиганингизни туйинтирманг, бировга айтманг, балажон, деганлари учун айтмай турибман-да. Бўлмаса кўрарди.

Тоғасини энди "тағой" деб чақиради. Ўзича қадимги пошшолар тилида гапирмоқчи бўлади. Бор-э.

Кўнгилдаги хавотир йўқолади. Хайрият-э. Лекин, бирдан овчини, мерганни, йўқ, авожонимни жудаям кўргим келганини билиб қолдим. Насиб бўлса, келсалар бу гапни албатта ўзларига айтаман. Сиз яхшисиз, дейман. Мен сизга қувват бўламан дейман. Сиз хафа бўлманг дейман. Мен сизнинг дўстингизман, Авожон дейман! "Аво", "аво" дегани қадимий тилимизда жон жўра, қадрдон дўст, энг ишонимли қариндош дегани дегансиз-ку, дейман!

Кўзимга Осмон Устун чиройли кўриниб кетаяпти. Устида нималар борлигини албатта сўрайман. Шамол тошни емайди. Шамол тошларга бошидан ўтганларни, кўзи билан кўрганларини айтади. Қўпилишиб ҳуштак чалишади. Қўшиқ айтишади. Қўрқоқларни қўрқитишади, зўрларга қувват, болаларга кулгу бўлишади. Тошларни безайди. Фақат уни танишга бошқача калла керак экан. Кўз ҳам. Вақт тилни ҳам қайрар, ҳам қайрар экан. Чиройли нарсага кўзи тушган ўзимники қилай деркан. Хоинга фарқи йўқ экан. Ўзиники эмас нарсаларниям узунасига сотар экан. Шундан кейин ҳамма бетийиқлик қайта бошдан бошланаркан. Ҳозирча англаганимиз шу...

Умр ҳам бир куни оқ далага айланар эканми ёки умрни оқ даласи бўларканми, сал англамай турибман. Мерганнинг: "Ерни умри қора шудгордан бошланиб, оқдала билан тугаб, яна шудгордан бошланаркан. Ер билан одамни умри бир, ўхшаш, айни... оқдаланиям қоп-қора қилдигов", деганиниям тушунганимча йўқ. Ҳозирча ёзиб қўяверай, каттарсам, тушунарман.

ОҚДАЛА ТҶЛА БОЙТҶПОН

Шамол қайта уйғонди. Оқдала ўртасидаги қоятошлар орасига кириб ётган экан. Шу ердан бош кўтарди. Аввал яхшилаб ҳуштак чалиб, чийилади. Чигилини ёзди. Кейин, Ҳаётбоши томондан бир тўзон, Ойқортоғ томондан бир бало кўринди. Ёп-ёруғ бўлиб турган осмон бир нафас олиб чиқаришчалик вақт ўтмай гўрдай қаро босди. Шамол олдига солганча сочи тўзиган булутларни осмонни бу бошидан-у бошига зинфиллатди. Ёмғир қуйгандан қуйди. Худди кўклам сўнггидаги жаладек ҳаммаёқни остин-устун қилиб ташлади. Кўклам сўнггидаги жала изига қайтган кўринди. Ёмғир илиқ ва ёқимли эди. Дўл кўнгилга кўрқув солган бўлса, ёмғир нимагадир хурсандчилик бахш этарди. Истаклар ўрин топмас эди. Истаклар йўқолган эди. Кейин бирдан бу-

лут булут жойига, шамол шамол ўрнига бориб ўтирди. Қуёш чиқди. Ернинг ҳиди оламини тутди. Ердан Энамнинг ҳиди келди. Ичим қалтираб кетса-да, сиртимга чиқармадим. Осмонни биз билган-билмаган минг бир қушлар галаси босиб кетди. Бошимиз узра паст-баланд бўлиб учдилар. Чуғурлашдилар. Шунда оёқларимиз остида бойтўппонлар чиққанлигини кўриб қолдик. Нафас бу жойлар меники, сен ўшандан наридан терасан, деганча секин гапирса-да, таёғини бор кучи билан отди.

Орамиз бир таёқ отар жой келарди. Оқдалада бойтўппон, туятўппон тераётгандик. Билмасангиз билингки, бойтўппон ёлғиз, якка терилади. Гапирмай, овоз чиқармай, шовур қилмай ковлаб олиш керак. Овоз чиқарса бойтўппони кети қочиб кетади.

Қўлим бойтўппон ковлайди, кўзим Самарқанд йўлида. Ўтай бобо ёмғирда қолмадилармикан? Орада бир тўхтаб, дам олган ёмғир иккинчи марта ваҳимасиз, майин ва қуёш чиқиб турган бўлса-да ёғарди. Худди қуёшдан ёмғир ёғарди.

САМАРҚАНДДАН ҚАЙТИШ

Бировнинг йиртишидан теккан, ҳар куни қайта-қайта сувга кириб-чиқиб, ранги ўчиб кетган дуррага Самарқанд нондан иккитасини орасига бир қўшович парварда солинган тугунчани тутамлаганча, жовдираган кўзларидан ширғираган ёш иягидан эниб, эгнитўшини жиққа ҳўл қилганигаям қарамай, янги оқ яхтагининг этаклари ўнғай эсан шамолда баҳузур қайрилиб бир-бирига қарсиллаб урилиб, қарсак чалганча оқдалани ўртасидан пилдираб келаётганлари кўринади. Ҳассагаям суянмайди.

Афсоналар чинга айланди. Маталлар рост бўлди.
Гулдирак гулдираб Момоқалдиروқни уйғотди.
Чақмоқлар оғзини эринибгина очиб, аввал кулишди.
Чақмоқ келиб тишини қояга чархлаб-чархлаб олди.

Бир келиб қиличини, бир келиб қаламини чархлади.
Чақмоқлар иккита-иккита бўлиб келишди.
Иккита-иккита бўлиб қайтишди.

Қиларини қилиб бўлган без йилларни бетига қарамай, ўзи билан ўзи овора, кўкрагини ердан тўрт қарич кўтарганча оқдаланинг ўртасида оппоқ бўлиб, ер бағирлаганча парриллаб келаётган қаролари кўринади.

Шу келишлариям бир қояча кўринди.
Энгашиб келишиям бир қояча бор эди.
Қоялар қаватма-қават келарди.
Қоя ияглари остида ўралашарди.
Қоя Авога қаро, ҳимо тортиб келарди.
Қоя Авонинг соясидай қаро тортиб келарди.
Бир одам икки бўлак бўлиб келарди.
Қоялар икки бўлди, бир бўлди.
Қоялар қаро бўлди, оқ бўлди.
Қоялар бир-бирини қўллади.
Қоядан қоғоз устун бўлди.
Ер қаро ер бўлмади, оқ дала бўлди.

Оқдалага тўкилаётган кўз ёшлар овози таниш туюлди.

Оқдала кўрган яхши-ёмонлар алақачон оқиб кетган кўринди.

Қоя ҳассадайд кўринди. Қоя ҳассага даста бўлди.
Борлиқ боридайд кўринди. Оқдала оқланиб кўринди.
Кўк кўклаб кўринди. Ўзи ўзидайд кўринди.
Ҳурлик кўринди. Кўрклик кўринди. Турклик кўринди.
Юриш турконалар бўлди.
Ўриш турконалар бўлди.
Боқиш турконалар бўлди.
Оқ оқдай келар бўлди. Кўк кўқдай келар бўлди.
Чақмоқ чақмоқдай келарди. Қоя қоядай келарди.
Турк турқдай келарди.
Турк тупроқ билан тенг келарди.
Турк тупроқ бўлиб келарди.
Тупроқ тупроқ бўлиб келарди.
Келиш ҳеч нимага ўхшамасди.
Келиш ҳеч балогоа ўхшамасди.

– Самарқанни нони-ҳавоси бошқача-да деб, дуррани дастурхон қилиб, рапидадай катта ва семиз, гардиши қип-қизил нонни ўртага қўйиб, олинглар дегандек қарашини, нонни бировни олдига синдириб, бўлак-лаб қўйиш яхши эмаслигини, ҳар ким ўзига лойиғини ўз қўли билан синдириб ейиши уволни олдини олишини, синмаган, бутун нон тинмай дуода бўлишини такрорлаш билан бошланадиган матални минг марта эшитган бўлсак-да, яна қайта бошдан эшитишни жуда-жуда соғиндик.

Янги яқтаклариниям билдирмай бир ушлаб кўраман.

Одатда, бойтўппонлар ёнғоқдай бўлади. Яна Ҳамалда, кечи билан Саврда болалайди. Ҳозир эса августнинг охири. Бу вақтда бойтўппонга нима бор дейсизми? Деяверинг. Лекин биз еймиз. Қўлинг тегса оғзинг тегеди, дейишган-ку. Нафас пиёладек бойтўппон топиб олгани билан мақтанди. Эҳе, шуям бойтўппон бўптими? Мен чойнақдайини топганман. Нон халтамга солиб қўйганман. Бойтўппонни тоза одамга кўрсатишади. Мен Авожонимга кўрсатаман.

Ёзнинг охирида нимага бундай булут бўлиб ёмғир ёққанини билиб қолдим. Оқдалада иккита катта тошбақа тўнқарилиб қолган экан. Тошбақа тўнқарилиб қолса, осмон хафа бўлиб шунақа бесаранжом шамол эсиб, ёмғир ёғади, дейишади. Тошбақаларни дарров ўнглаб қўйдим. Энди ёмғир тинса, тўхтаса керак. Икки марта ёмғир ёққани тошбақалар иккита бўлганидан бўлса керак.

Одамнинг бир нафас олиб чиқариши шиддати ва шовқини энг кучли довуллардан ҳам кучли эканлигини билиб қоламан.

"ЎЛМАЙ ЎРОНСИЗ ҚОЛ"

Ўлмай ўронсиз қол. Ўлмагин-у, ўронсиз қол дегани. Ўрон – бу насаб, олий насаблик, ор, – дейди Нафас менга ақл бўлиб. Бу олий насабликларнинг қарғи-

ши бўлиши керак. Китоблардан топдим. Ўлмаё ўронсиз қол, яъни насабсиз, орсиз қул бўл, дегани, — дейди ўзини салкам Абдулатиф Мирзо тутиб.

— Ҳа, буни кеча билувдим, — дейман оғзимга келган гапни қайтармай. Даллининг кеча бизга шу гапнинг маъносини "Навий асарлари луғати" китобидан ўргатганини эслаб. "Ўрони ўлганлар" дегани ҳам шу маънининг давоми дейман, оғзимга солинган гапдан хурсанд бўлиб. Қулоқларим остида айтилаётган гаплардан Нафаснинг хабарсиз қолишини истаб ён-веримга қараганча.

Нафаснинг дами ичига тушиб кетади.

ЯҚИНДА МАКТАБ БОШЛАНАДИ

Ҳадемай биринчи сентябрь. Абдуалим Эргашевни айтганларини қилганим йўқ. Жала ёғаётган вақтда нима ўйлаганим алақачон эсимдан чиқиб кетган. Нима деб ёзсам экан. Эсимда қолгани осмондан дўл тўкилгани. Ҳа-ҳа. Энди топдим. Жала — осмоннинг гуноҳларини тўкилиши, — деб ёзаман. Дув-дув тўкилиши деб ёзаман. Икки қаторгина қилиб ёзаман. Жала қуяётган вақтда бу нарсаларни ўйлаганим йўқ эди-ку. Ёлгон ёзибсан деса-я. Билмасалар керак. Нима ўйлаганимни қаердан билиб ўтирибдилар? Ўзларингдан қўшсанглр ҳам майли, дегандилар-ку. Озгина қўшсам нима бўпти? Шу ёзганларимни шундай кўрсатсам-чи? Неччи баҳо кўяркин? Сиз бўлганингизда неччи кўярдингиз?

КЎСОВДАН ЧИҚҚАН БАРГ

Янги ва оппоқ яктагда ўзини бироз ноқулай сезаётган Овчи кун намоз вақтидан ўтаётганини илкисдан сезди. Пайпаслаб жойнамоз солди. Туюқсиндан тиловатда ҳаловат борлигини англади. Бирдан, фавқулодда сезиб қолди. Вижиллаб-бижиллаб ётган, гоҳ тутаб, гоҳ музлаб қоладиган хаёллари таскин топгандек бўлди. Кўкайига таскину тасалли, ҳаловат, хотиржамлик, на-

фасига маъни энганини аниқ сезди. Сезгиси ёш бўлиб, икки энидан оқди. Чапию ўнгига салом бериб бўшашди. Бир майдон ўтиб ўзига келди. Жойнамосини йиғиштирди.

— Мани гапларим қирқ йиллик кўсовдан чиққан баргдай одамларни энсасини қотириши, Мардонни мардлиги элга эриш туюлишини сабаби шуки, дейиши билан мен худди мактабда доскага чиқишни сўрагандек ўнг қўлимни шартта кўтараман. Кўрмай қолишларидан кўрқиб, силтаб-силтаб кўтардим. Овчи шошиб қолади. Кўкиш кўзининг мижжалари қизариб кетган, яқиндагина қуёш ботган уфққа ўхшарди. Кетаётган қуёшнинг ортидан тентираб қолган булутдек кўзларида узун-узун хаёллар сузиб юрарди. Ўзи биз билан бўлса-да, ўй-хаёли бошқа жойда эди. Биз билан худди охириги марта хайрлашгани келган одамдек гаплашарди.

— Тинчликми, отажон?

— Гап бор.

— Нима гап?

— Бу гапни айтишгача ҳали кўп гап бор.

Нафас гапимни тасдиқлаган бўлиб, бош ирғаб кўяди. Унга фақат бир қаричлик хина қўйилган соқол камлик қилади. Бўлганда кинолардаги аҳмоқлиги кўзидан билинадиган пошшоларнинг ёнида ўтирадиган бўлар гап-гаям, бўлмасигаям бош силкиб турадиган вазирларнинг нақд ўзи бўларди.

Мерган бизни ёш бола билганидан ўз-ўзидан хижолат чекади. Узундан-узун сукутдан кейин очилади. Ойқортоғнинг терсгайига ёнбошлаган янги чиққан ойдай келадиган бир тилимгина қорини тусмоллаганча ўзларига ўзлари гап бошлайдилар.

— Серямоқ ҳаётнинг қуроқларига харж бўлган тиркликнинг асида ҳар куни бир умрдир. Ҳар кун бир оқдала... ҳалоллик лаҳзаларини ҳис этиш, кўриш ҳам бойтўпшон теришдай гап...биров тўрвасига сола олади, биров йўқ. Ҳалоллик ҳақида бировга биров ақл бўлмайди. Одам боласи ўз истаги билан келмаганидек, ис-

тагича ҳам кетмас. Истак қиладиган ишларинггагина бироз чалишган бўлади. Яхшими-ёмонми истак берилган, чалишган жойларни ҳурмат қилиш керак экан. Қадрига етиш керак экан. Одам мушкул аҳволга тушганда, туйнуксиз эврилишлар, фожиавий олишувлар, ошиқ олчи келиб ҳаромни дарёси тошганда, гуноҳ лаҳзаларида маъни бўларкан. Майда истаклар ўз-ўзини еб, бамаъни мақсадга айланмас экан, барчаси бефойда. Кун эгасиники. Одам боласини қўлидан бир чўпни тикка қилиш келмайди. Бир тортим нафас олиш у ёқда турсин. Тириклик қайғуларидан кўнглинг ғамсиз, фалак ҳодисаларидан хотиринг аламсиз экан, ўзингни гўштга топширганинг маъқул кўринади. Авомга эрмак, хосга ибрат, тентакка ҳикмат бўлган дунёни тириклик дейдилар. Машойихлар бекорга: "Бойликларнинг энг каттаси – истаклардан воз кечишдир", демаган кўринади...

Бу гапларниям ёзиб қўйишим керак.

Мерган бизга юзланди.

– Одам боласи тоғу тош, дов-дарахтга, қушу қузғун, боши устидаги осмон, оёғи остидаги ерга қараяпман, деб ўйлаганда хато қиларкан. Аслида улар одам боласи ҳолига қараётган бўларкан. Ё ҳавас, ё нафрат билан. Шунини унутманглар. Бунини энди Эгам билади. Кун чиқиши ва ботишини фаҳмлашдан ортиқча ақл одам боласига ортиқлиги, зиёдлигини англаш кўнгилга бунчалик ҳаловат беришини билмагандим.

– Ё, насиб. Энди турдик. Эртага зўр матал айтиб бераман. Насиб этса, энди ҳар куни айтиб бераман. Бу гапларни ёзиб қўйинг, қувват, – дедилар мени назарда тутиб.

– Энди ҳар куни айтиб берасизми, – дейман қувонганимдан ичимга сифмай.

Овчи киприклар аллақачон тарк этган мижжаларини тенг юмиб-тенг очганча тасдиқ қиладилар. Мижжалар баҳор шамолидек намли кўринади.

– Иккинчи мактаб бўларкан-да, – дейди Нафас хурсандлигиниям, хафалигиниям билдирмасликни ўрганганлигини намоиш қилиб.

– Ҳаҳ, эсим қурсин. Отажон, сизга китоб олиб келувдим, деганча белларига тугилган белбоғни ечадилар. Ундан бир китоб чиқади. Эски ёзувдаги китоб. Китобнинг отини ичимда, биров билмасин деб, овоз чиқармай ўқийман. Нафас китобни ағдариб кўради. Ҳеч нарса тушунмайди. Оғзимга қарайди.

Халталаримизда бойтўппон борлигини, боя туятўппон терганимизни, энг қизиғи, эскича ёзиғларни ўқишимни қаердан билдилар экан? Бойтўппонларни ҳали кўрсатганим йўқ-ку. Гапларни ёзиб юришимничи?

Қоя бошида бир гала қушлар тўдаси кўринади. Худди шамолдек гувиллашиб осмону ерни ҳуркитишади. Балони ўқидай шиддат билан тўда тўрт тарафга тарқанда биронтаси кўзга илинмай қолади. Бирлашганларида балодеккина қаро тортадилар. Нафасни тили билан айтганда, "бир ўқ отим жойдан" ҳам кўринади.

САМАРҚАНД – ИМОН

Қоялар узра изиллашиб ўтаётган кўчманчи қушларга қарайман. Йўқ, адашдим. Улар бизга қарайдилар. Лекин, ҳавас ёки ҳасрат биланми, шуни билмайман. Шунда мен уларни бирданига яхши кўриб қоламан. Кўнглим ёришиб кетади. Катта Энамни шарпаларини сезгандек бўламан. Ҳали-замон, ёмғир ёққанда қалампирмунчоқлари, қулоқларига осилган райҳонни ҳидлари келгандек бўлувди. Ҳаммаёқ қалин қор ёққандагидан ҳам чиройли бўлади. Оппоқдан оппоқ, Бошқа ранглар йўқолади. Бошқа ранглар алдоқчи бўладилар. Оппоқ рангнинг турлари бунчалик кўплигини билмас эканман. Даҳолик меҳрдан, юҳолик қаҳрдан туғилишини эса орадан анча йиллар ўтиб англаганман. Вақт унисиниям, бунисиниям сайқаллар экан. Отани оти энди Ўрунг бўлса керак, деб ўйлайман. Шундай атагим келади.

Энди қушу қузғунга, дов-дарахтга, тошу қирга, суву шамолга қараяпман, деган ўйда бўлмайман. Ўрунг ота айтган-ку. Нима дегани эсингиздами? Самарқандни

кўрган ахир. Самарқандни кўрган одам ёлғон гапир-маслиги керак. Буни ўзим ўйлаб топганман. Тўғриси, ичимдаги жўрам айтган. Дов-дарахтлар менга қараётганини, кушлар саломлашаётганини, ҳар гиёҳ, ҳар майса меҳр кутишини, тошлар тош кўринса-да, кўнглида дунёгами борлигини, кимга ёрилишини билмасликларини, атрофларини мен каби тошбағирлар ўраганлигини билиб қоламан. Дарахтлар зинграйиб бир жойда турмас экан. Биз тасрайиб уёқ-буёққа ўтарканмиз.

Энди уларга бошқача қарайман.

Тишларимни қайта санаб чиқдим. Бир жағ тишим сал оғрисяям бутун. Ният қилдим. Ниятлар айтилмайди. Айниқса, Самарқанд билан боғлиқ бўлса.

Самарқанд ватан эмиш. Отамазор — Отамакон эмиш. Эна юрт ори эмиш. Буни ҳамма тушунишиям шарт эмас эмиш. Самарқанд туркийман деганнинг юраги эмиш. Албатта, юраги бор, ори борини. Самарқанд учун аялган жонни савил қолгани авло-ю яхши эмиш.

Бу Даллининг деганлари.

Халқдан ошиқчасини тентак дерлар.

Самарқанд — имон. Самарқанд обод бўлмагунча дунё обод бўлмас эмиш. Самарқанд дунёнинг кўзи эмиш. Самарқандга осмон ҳам ҳавас қилармиш. Қисқаси шу. Насиб бўлса, бу ҳақда "Отамакон"да қировини келтираман.

Отамакон дарди дунёси Катта Энамга энасидан, эна-сига Катта Энасидан ўрганган қўшиқ билан бошланади.

Андалиб гуддан кечар, кўрса чаман ичра мени,
Бутпараст бутдан кечар, кўрса бу шаън ичра мени.
Гул ҳиди баргида пинҳон, менда сўз ичра ниҳон,
Кимки кўрмоқ истаса, кўрсин сухан ичра мени.

Ёзганларимни аввал Энамга бир ўқиб беришим керак. Барибир яхши демайдилар. Эркаланиб, суйилиб кетади, деб ўйласалар керак. Маъқул бўлса: ғайрат қилинг, балажон, дейдилар. Бу яхши дегандан зиёд. Шундай десалар сизгаям ўқишга бераман.

Самарқанд қуруқ қайтармайди.

Самарқанддай жойдан қуруқ келмайдилар. Иккита нон кимни ўлдирибди. Самарқандни етти марта кўрган одамни сўроғи бўлмасмиш. Бу гаплар Отамга тегишли.

Эртага подайиғинда дув-дув гап бўлади.

Мерганнинг икки дурқун даладан ёлғиз қайтганига кўзи тушганлар борки, хавотирда. Ҳолларига қараб бир балоларни ўраб-чирмашса керак.

Бугун қуёшнинг ботиши кечикди.

Кимдир тирноқ олаётган бўлса керак. Энам айтган. Одам боласи тирноқ олаётса Қуёш шошмай тураркан. Эртага Қуёшни мен тўхтатаман. Кейин, Энам, чиққил-лоғингиз билан мениям тирноғларимни олиб қўйинг балажон, — дейдилар, биринчи синфни боласи синф раҳбари тирноқларини текширганда қўлларини тенг тутиб кўрсатгандек, мен томон чўзганча кўзлари кулиб.

Сўрамасалар ҳам тирноқ олгични бераман. Қўлларига олиб, одатдагидек бир қур айлантириб кўрадилар, хайрат ичра: қудратингдан, дейдилар. Бировни ўйинчоғини ўйнаб бўлган болакайдек қайтариб берадилар. Ҳамиша шундай бўлган. Насиб бўлса, бу сафар ҳам шундай бўлади.

Қуёш бўзариб тураверади...

Ўрунг отанинг Самарқанддан қайтишида, Оқдаладан ўтишида сизга нима кўринувди?

Тошкент. 2009 йил.

ЎСПИРИНЛИК

ЯНГИСИНИ ЭШИТМАГУНЧА

Урай десам ёлғизимсан,

Урмай десам ёлмоғизим.

Бу гапни Халила Охундан Элти эшитган. Элтидан эл эшитган. Бир неча кундирки, қишлоқнинг каттаю кичиги шу гапни эрмак қилади. Ўзи шунақа, токи ян-гисини эшитишмагунча...

Элтининг кимлигини кейинроқ, айтиб бераман.

ОЙШАНИНГ ҚАЙТИШИ

Жаркўчада "тез ёрдам" машинаси кўринганда, ав-валига кўзи тушганлар: " яна Ширинқул тоғбегининг қон босими ошган бўлса керак", деган ўйда истар-ис-тамас қараб қўйишганди. Бироқ, "тез ёрдам"нинг яп-янгилиги, айниқса, Самарқанддан келгани боисми, кўчанинг икки лабига илиниб турган уйларнинг дера-заларидан бошлар кўринди. Кимнинг эшигида тўхтар-кан?

Шовқинсиз ўтиб кетган машина тўғри Муҳиддин муаллимнинг четан девори ёнида тўхтади. Машинадан аввал Заркумуш тушди, кейин — иккита оқ халатли-лар. Оқ халатлилар машинанинг орқа эшигини очиб, касал ташигич замбилда кимнидир кўтаришиб, дарча ҳатлашди. Барча кўрди. Кўрганлар билди. Бу ўша — муаллимнинг сўнги вақтларда рамақижон бўлиб қол-ган, сув ичса томоғидан кўринадиган, ранги учиб, бу-лутдай кўкариб-оқариб юрадиган қизи Ойша. Бир йил-дан ошган бўлса керак, Самарқандда дўхтирда ётарди.

Соғаймаган кўринади. Соғайганда "тез ёрдам"да, яна замбидда олиб келишмасди. Қайтиш қилган кўринади.

"Тез ёрдам" кўп турмади. Дарров изига қайтди. Ҳовлида Заркумушнинг йиғиси эшитилди. Кейин кўни-кўшни тўпланди.

— Ойша яхши қиз эди, бировга ёмон гапириш туғул қаттиқ гапирмаган эди-я, — дейишганча бир-бирларининг гапларини маъқуллашган кўшнилари ичкари томон бўйлашса-да, эрганакни очиб киришга юракларини бетламасди.

— Ёмонлик касаллар ва тентакларнинг қўлидан келмайди. Ёмонлик — соғ одамларнинг иши, — ғўдранди ўз-ўзига қишлоқнинг тентаги Мардон.

Ичкаридаги аҳволни билиб чиқадиган одам топилмади.

Қизнинг аҳволини Мардон билиб чиқди.

Заркумушнинг айтишича, дўхтирлар: "Қизингизнинг ичи дорига тўлиб кетди, энди қишлоқда ҳаво алмаштирсин, тузалишига энди умид йўқроқ. Бир ҳафта нари бери куни қолган, дўхтирхонада ўлмасин, бизларга гап тегади, кейин дўхтирхонада ёришади. Қиз бола нарса...яхшимас", — деб олиб кетишни маслаҳат беришганмиш.

Бу гап кимдан чиққанини ҳеч ким суриштирмади. Лекин, қишлоқ аҳли шу гапга ишонгиси келгани учун маъқул топишди ва ими-жимида тарқалишди.

Эртасига қишлоқни қалин қор босди. Совуқ забтига олмаса-да, тизза бўйи қорни оралаб юриш амри маҳол эди. Тоғ билан адирни фарқлаш қийин бўлиб қолди. Одамлар ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолгани учун, бемор қизнинг ташвишини унутишди.

ТУРКАРИҚ ТЕГИРМОНИНИНГ ДЕВИ

Туркариқ — Катгасой билан тошкўча орасида, сойнинг шундоқ ёқасидаги қалин жийдазорнинг ўртасидаги эски сув тегирмон қачондан буён ишлатилмаслигини қишлоқда ҳеч ким билмасди. Қишлоқда ўзи иккита ха-

роб жой бор. Бири шу тегирмон, иккинчиси — хув ана-ви Арнасойнинг қаншаридаги Эшонбобони тўласи.

Кексаларнинг гапига қараганда, уларнинг оталарини даврида тегирмон Туркариқнинг суви билан айланган. Тегирмончини тегирмоннинг деви уриб майиб қилганлиги ҳақидаги гап-сўз чиққандан кейин бу ерга одам боласи яқинлашмаган. Каттасойдан сув қочгандан кейин тегирмонга сув ҳайдайдиган ариқ ҳам ўз-ўзидан ўт-ўланга, тупроққа тўлиб қолди. Бора-бора тегирмон атрофини Каттасойдан ўрлаб чиққан жийдазор эгаллади. Ҳатто ёши бир жойга бориб қолган эркаклар ҳам кундуз куни тегирмонга қарамай, юзларини тескари қилиб ўтардилар. Лой шувоқ девордан узун-узун бўлиб чиқиб турган ёғочлар кеч кириши билан янада сирли, қўрқинчли туюлади. Томи алақачон ўпирилиб тушган, кун ботиш томонидаги дераза деворга қўйиб атрофи суваб ташланган бир парча синиқ ойна кечки фира-ширада хира ялтираб ваҳимали кўринарди. Изгирин шамол деворнинг бир неча жойидан азот — бор бўйи ёрдилар. Ёриқлар ҳуштак чалади. Девор марзалари қор-ёмғирда ювилиб, том ғариб тус олди. Тегирмон тоши, дути қандай тўхтаган бўлса, шундайлигича қолди. Аввал ўргимчак хонанинг бурчакларига тортанак қўйди. Кейинчалик шифтнинг болорлари синиб, томнинг тупроғи ўпирилиб тушди. Чолдевор ўртасида тўмпайган дўнглик пайдо бўлди. Бирор кимса тегирмондан бир чўп олмади. Қўрқди.

Эшонбобонинг тўласи олдига бориш тугул, жангалу якка ёнғоқ остидаги қоп-қора бўлиб турадиган оғзига қарашга ҳеч ким ботинолмасди.

Кечларнинг бирида қишлоққа бир чол ва бир кампир келишди. Тўғри тегирмонга бориб, унга эгалик қилишди. Атрофини наридан-бери тозаллаган бўлдилар. Саҳарда тегирмон атрофида юрган бир эркак ва бир аёл қорасини биринчи кўрганларнинг бировининг оғзи қийшайиб, бирови тилдан қолди. Эл сал кечроқ билди. Бозорда чиққан гап-сўздан кейин одамлар тегирмондан хабар олиш учун бозордан қайтишда узоқдан бир

қараб ўтдилар. Келиб гаплашишга ҳеч кимнинг юраги дов бермади.

Кейинроқ билишдики, чол Каттачўлдан бир йил деганда пиёда ўтиб келган. Келган жойини Қўнғирот дейди. Қўнғиротнинг қайчилисидан бўлиб, уни Халила Охун дейишди. Кампирни таниб билишгач, Элги деб аташди. Охунларнинг хотинини шундай аташар экан. Исмини тутишмас экан. Охундан барча ҳайиқарди. Ҳам феълидан, ҳам турқи-тароватидан. Катта-катта қулоқлари қишин-ёзин ечилмайдиган эски телпак остидан яққол кўриниб турар, шамолда қолиб тарам-тарам ёрилиб, пишиб кетган қоп-қора юзи, ўрадай тишсиз оғзи, суппайган бурни, косасига тортган, туксиз ва қизил мижжаси, кўзининг оқи яққол бўртиб кўринадиган Охун кундуз кунни бировнинг олдидан чиқиб қолса, ўша одам бирмунча вақт ўзига келолмай юрарди. Устига-устак Охун кўча-куйда, йўл устида одамлар рўбарў бўлсалар, бақирганча қўлидаги таёғини кўтариб ўдағайлаб қоларди. Лекин ҳеч кимни урмаган. Охун кейинроқ эшак олди. Эшагига тўқим урмас, яйдоқ мингани етмагандек, нўхта солиб, арқон илмас, тушов солмасди. Ўзи ўтлаб, ўзи тегирмонга қайтиб келарди. Қишнинг эшак ўлдиранар совуғида тегирмоннинг шамолдан пана томонига ўтиб, жунжикканча бўйинини олдинги оёқлари орасига олиб турса-да, қиш келса эгасизга айланадиган, меҳнати ҳалол, ўзи ҳаром дайди эшакларга қўшилиб, молхоналардан чиққан гўннга аралашган нушхўрт титмасди...

Охун юзини бекитиб олганча оёқларини икки буклагандек узангига солиб тоққа кетарди. Бозорга тушарди. Уни иягидаги бир тутам ўртаси кўм-кўк, икки чети қора соқолидан таниш мумкин. Охун хушига келганда тоғдан ўтин териб, Бозоржойдаги новвойга олиб бориб берарди. Тўртта нонга бир эшак ўтинни алмаштириб келаверарди. Охуннинг бозор қилганини биров кўрмаган. Кўпинча шу тўртта нонни ҳам олмасди. Ширинқул тоғбеги одамларни тоққа ўрмалагани қўймаса ҳам Охунга индамасди. Тўғриси, индай олмасди. Айтишларича, Охун қўшиқ айтиб ўтин тераркан.

Гойи-гойи кунларимни қурбони бўлай,

Гойи-гойи кунларимни қувалаб урай.

"Гойи" дейиши "гоҳи" деганлигини мактаб ўқитувчилари тушунтириб беришган.

ШАҲАРЛИК БОЛАНИНГ ДЕГАНИ

Жаркўчада ёқалаб қурилган қишлоқ уйларининг гов ва дарчалари олдида бировиники чоғроқ, бировиники каттароқ супалар қилинган.

Супалар яхши кунда оёқ учидагиларнинг тик туриб бир айланиб еб-ичиб кетадиган дастурхонлари жойлашадиган жой. Шундай кунларда баковулар супалардагиларга алоҳида эътибор билан қарашади. Ичимликлар омборидаги баковулар ҳам тўйнинг аввалида қисиниб ул-бул беришса, қизигандан кейин супани отини эшитишса, "бўйни узун"ни ҳам жуфт-жуфт жўнатадилар. Тўй бир кунда ўтади-кетади. Тўйдан кейинги кунлардаги гапларни оёқ учидагилар — супадагилар чиқарадилар. Аслида, супадагилар тегишлиликка қараб тўйларда баковул бўладиганлар тоифасидир. Кимнинг тўйи қандай ўтганини супадан билишади. Супа бу супа. Суяйдиганинг бўлмаса супага чиқма, деганиям супадан чиққан дейишади.

Ёмон кунда ҳам супанинг ўрни бўлак. Чопон кийган, таёқ тутган маърака эгалари супани тўлдириб турадилар. Ҳар ким ўзига қараб, орқасидан турадиганларни чамалаб супа ясаган. Бирор киши ҳақида гап кетганда: "Ҳа, у катта супалик-да", дейишса, билингики, уруғ-аймоғи кўп одам.

Оддий кунларда супа болакайларнинг лойга ботиб, панқиллоқ ўйнайдиган жойлари. Уйларидан йиртиқ пўстакни судраб чиққан қизалоқларга хола-хола ўйнаш учун супанинг бир четидан жой тегади.

Ҳаво айниб, қўни-қўшни бир-бирини кўролмайд қолган изғиринлардан кейинги кун исиши билан ёш-яланг, хотин-халаж супаларга ўзини уради. Куннинг исишини, ернинг сергиганини супадан билса бўлади.

Қишда супаларни кун тарк этмайди. Ёзда эса дарахтлар сояси.

Қишлоқнинг тўртта хотини йиғилган жойда бировнинг гапини тушуниш қийин бўлса-да, аёллар ким нима дейишгаётганини гапирмасларидан билишади. Фақат жавоблардан иборат ғала-ғовурлари Жаркўчани тўлдиради. Кейин супага бўй етган қизлар эгалик қилади. Қизалоқлар бештош, мак-мак ўйнаб, супа атрофини ялагандек қилиб қўядилар.

Бригадирнинг супаси қишлоқнинг катта супаларидан. Эрта келиб, оғир ва узоқ давом этаётган қишнинг намгарчилигидан ҳовури кўтарилиб енгил тин олаётган, атрофини бўзалам тортган супани қишлоқ хотинхалажлари тўлдиришган.

— Дугона, қизингиз юриб кетдими? Кўрган-кечиргани шу бўлсин, — кўнгил сўраган бўлади Гулгун қўшнисси Заркумушдан.

— Ҳа, айланай, шукр. Оёққа туриб кетди. Яқинда кўрмагандай бўлиб қолса керак.

— Ўзиям обормаган дўхтирингиз қолмади. Самарқанддаям кўп ётди-я? — гапга қўшилади Ҳайдар ўғрининг хотини.

— Сўраманг. Кўрсатмаган дўхтиримиз, ичирмаган доримиз қолмади. Кун дўхтирга қолмасин. Дорининг ўзига қўтондаги қўй ҳам чидамас экан.

— Касалини нима дейишди? Сариқмикан?

— Билмайман, айланай? Тушунмайман. Бири у деди, бири бу деди.

— Ойшага эркак пари дориган бўлса керак? Эркак париси бор қизлар шунақа бўлади, — деди тўрт марта эрга тегиб, шундан уч марта ўзининг эрига қайта турмушга чиққан Боғдагул.

— Отини алмаштириш керак. Юкли от-да. Оғирлик қилаётган бўлса керак. Оти оғирлик қилсаям шундай бўлади, — деди яна бири худди бошидан ўтказгандек.

— Шифоси нимадан бўлди?

— Дардини берган шифосини ҳам берди. Эскича

ўқитдик, дам солдирдик. Худо меҳрибон бўлиб, оёққа туриб кетди. Исми-расмини қилиб турибман.

Онасининг пинжига тиқилиб, бир у хотин, бир бу хотиннинг оғзига қараб турган Алишер дабдурустан гапга аралашди.

— Касални ўқитмаслик керак. Дўхтирга кўрсатиш керак. Касалларни дўхтирлар даволайди.

Хотинлар ўспириннинг гапига эътибор беришмади. Фақат онаси: "Тур, болам, молларга қарашиб юбор, оч қолгандир," — деди. Лаб-лунжи осилиб, тайсаллаб турганди, кўзларини ола-кула қилиб Оқсулув момо дўғлаган бўлди. Болаларни қўрқитмоқчи бўлса шундай қиларди.

— Тур бердан. Хотинларнинг ёқасига жияк бўлмай. Ҳадемай йигит бўласан, бор Ўқотарга, бачаларга қўшилиб ўйна. Эшитган қулоққа уят, энангни этагини қўйвор. Шаҳарда ўқийдиган боланг шуми, — сўради Оқсулув момо. Кейин қўшиб қўйди:

— Катта бўлсанг, одамлар кулади.

Алишернинг миқ этмай, ерга қараб ўтириши момога ёқмади. Ўзи билан олиб юрадиган, қишлоқнинг бўрибосар итлариям қўрқадиган таёғини кўтарганча пўписа қилди.

— Гулгун, нима, бунингни эрта сутдан чиқарганмисан? Ҳов бола, тур бу ердан, ёки, Мардонни жойини олмоқчимисан? Бўлмаса, чуқингни кесиб оламан. Отанга ҳам айтиб ўтирмайман.

Оқсулув момо ўзи шунақа. Эркаклардан ҳам қўрқмайди. Қайтага қишлоқнинг ҳеч ерда ишламайдиган эркаклари ундан қўрқишади. Момони кўришса, паналаб қолишади.

МЕЛИСАНИНГ САВОЛИ

— Домла, сизни кеча бозор куни районда, мачитнинг олдида кўрувдим. Олай десам машинам тўла эди. Айбга буюрманг, ака. — Кўзлари қисиклигини ҳам, кичиклигини ҳам билиб бўлмайдиган, доимо ёшланиб,

шира-хлим босиб юрадиган, кўк кўз Қайнар мелиса муаллимнинг олдида бирров тўхтаб, кўнгил сўраган бўлди. Қариб, насиб этса, биз ҳам бир кун мачитни олдига борармиз. Ҳозир хизматчилик. Эшитдингизми, Москвада бўладиган Олимпиадага америкаликлар келишмас экан. Америка дегани ўзи қайси тарафда? Москвадан яқинми, узоқми?

Муаллим географиядан дарс беради. Яқинда директор бўлган. Оддий ўқитувчилик вақтида ҳам шу костюмини киярди, ҳозир ҳам ўша. Бошқа костюми йўқ. Фақат ҳар вақтда тақадиган галстугини мажлислар кўпайиб ҳар куни тақадиган бўлди. Бозор кунлари ҳам.

— Америка узоқда. Шимолий ярим шарда.

Муаллимнинг "шимолий" деганини ё эшитмади ёки англамади шекилли, ҳар қалай мелиса яна савол берди.

— Ярим шар қайси томонда?

Муаллимнинг ўзи мелисанинг вал-вайрона қизил "Москвич"ини кўриши билан кўнгли айнарди. Бирда-ям бир шу машинага чиққан. Машина ичидаги ҳавонинг бадлигидан муаллим зўрға нафас оларди. Эски дамқисмаси тутиб қолмаса гўрга эди. Бензиннинг ҳидига тоби йўқ. Мелисанинг хотини бензин сотиб, тирикчилик қилади. Фалла ўрим, пахта терим бошланиши билан бензиннинг бозори чаққонлашади.

Мелисанинг охирги саволи муаллимнинг қулоғига кирмади...

Кейин ичида ўйлади: қариш кимга насиб этади, кимга насиб этмайди?

Қайнар мелиса муаллимни Жаркўчанинг бошигача олиб келди.

ЗЎР ҲАМ ЎЗИДАН ЗЎР ЧИҚҚУНЧА

Жаркўча нималарни кўрмади.

Зўрлик нафақат қишлоқларни бошқаради. Замон боқмай турганда замон қош-қовоғига қарамасанг, оёқ остида қолиб кетасан. Эшакка сув ташиб туриш зарур бўлса, шу ишни қилиш керак. Зўрнинг тегирмони юриб

турганда сойдаги сув ҳам ўзини кўрсатиб пишқираркан. Муҳиддиннинг отаси урушдан олдинги алғов-далгов замонда Сибир бўлиб кетган. Айтишларича, ўшанда Каттатовни катта қор босган экан. Шунда ярим кечаси, сутдан ёруғ кечада ГПУнинг одами уйларини босган. Кейин отасининг қўлини орқасига қилиб, икки отлиқ олдиларига солиб, Самарқандга олиб кетган. Эҳе, не-не одамлар айна дов вақтида, қўли орқадалигича от олдига тушиб, қайтиб қишлоқни кўрмадилар. Қишлоқ одамлари аввал ГПУнинг одамидан, кейин урушнинг дов-даскасидан юрак олдириб бўлганди. Юрак ютиб кун отарди, юрак ютиб кун ботарди. Қишлоқни қишлоқнинг ўзидан ҳам катта ҳадик босганди. Уруш йиллардаги очарчилик одамларни тенг қилиб қўйди. Оч одамдан бола ҳам кўнгли оч бўлиб туғиларкан. Ёввойи мушукни бўлишолмай неча одамлар бир-бирларини майиб қилишди.

Зўр ҳам ўзидан зўр чиққунча. Урушдан кейин зўрлик ўрис тилини билганда бўлди. Бир бало қилиб ўрис тилида нонини ажратиб оладиганлар ўз-ўзидан элбошига айланаверди. Камбағалдан чиққан бўлса яна яхши. Уруғида бирор-бир пичоққа илинмайдиган одам бўлса, нур устига. Қишлоқни ҳангу манг этган нарса, бир вақтлар отасига оқ бўлиб, шаҳарма-шаҳар, Самарқандда жухуду чулчутнинг уйида хизматкор бўлиб, санқиб юрган Андақулнинг қишлоққа дўм бўлиши эди. Ўшанда ҳамма устидан совуқ сув қуйилгандек бир сесканди. Ҳар икки гапининг бирида "так, значит", дейдиган Андақулдан қишлоқ аҳли бора-бора зир титрайдиган бўлди. Самарқандда ҳукумат одамлари орасида танишлари кўплигини, шахсан Йўлдош Охунбобоев ўтказган мажлисда қатнашганлигини пеш қилиб, Туркқишлоқ отини ўзгартириб, Йўлдошбой қилганча, кундузига бир от, кечасига бир от минадиган, ҳеч кимникидан бир тишлам нон емайдиган, ҳар замонда мохорка чекишини кўрган ҳамқишлоқлари Андақулни жуда катта амалдор, деб ўйлашарди. Нима бўлганда ҳам Андақул Ўрайдан Авлиёотагача бўлган қишлоқларни бир

мартага титратди. Бир мартага манаман деганларни кўзига кўрсатди. Гап қайтарганларни Сибир қилдирди. Уруғ-аймоғини тирқиратди. Қишлоқнинг ярми хувилаб қолди.

Қишлоқ аҳли аввалига ўрис тилини биладиганларнинг ҳаммасини шунақа тошбағир, керак бўлса отасини ҳам отадиган, деб билди. Бироқ, кейинчалик Бозоржойда Никита деган ўрис этиқдўз устахона очиб иш бошлагач, барчаси ўзгарди.

Никита ўрис қишлоққа Янгиқўрғонда, ҳозир Фаллаорол дейиладиган жойда поезддан тушиб, одамларга қўшилиб Ўсмагга келган. Бозоржойда кичкинагина устахона очди. Ямоқчилик қилди. Ҳурмат топди. Кейинчалик ҳеч ким уни Никита ўрис демади. Қишлоқда алоҳида ҳурматга лойиқларни отини тутишмайди. Шунинг учун уни Мастер дейишарди.

Бирда Дўмнинг югурдаклари Дўмнинг этигини тузаб-кусаб бериш учун Никитага олиб келишди. Никитанинг қўли гул эди. Шотирлар этикни олиб кетгани келишганда этикни танимай қолишди. Никита уларга қўрқмай-нетмай денги деган. Унинг пул сўраганини айтишганда, Андақулнинг қони қайнади. Сап-сарик юзига қон тебди. Ҳақорат деб билди. Мастерни қаматмоқчи бўлди. Шунда Никита райкомга борган. Районда фақат учта киши ўрисчани биларди. Учинчиси райком. Мохорка чекадиганларнинг иккинчиси Мастер эди. Мастер билан райком ўрисча гаплашишган. Шундан кейин Мастернинг олдини Дўм ҳам кесиб ўтолмай қолди. Попуги пасайиб, феъли қайтди. Одамнинг шашти қайтса ҳам феъли қайтмасин. Никита қишлоқ тилини ўрганиб олгач, мактабда болаларга ўрис тилидан дарс берди. У одамларнинг ҳурматини жойига қўйиб, оғирини енгил қилди. Эл ҳам уни яхши кўриб қолди. Унинг қўлидан келмаган иш йўқ эди. Қиладиган ишини ҳеч кимдан сўрамасди. Одамига қараб ишига ҳақ сўрарди. Одамларни бир коса ёвғонига йўқ демасди. Энг қизиги — унга овқат олиб келишса, олиб қўйиб, кейинроқ емасди. Ўша одамнинг олдида дарров еб, иди-

шини қайтариб берарди. Шунда катта-катта кўм-кўк кўзлари ёш болаларники каби порлаб кетарди. Бир қарич келадиган соқолини ҳар якшанба куни устахонасидаги синиқ ойнага қараб кузаб кўярди. Устахонаси атрофи болакайларга тўла бўларди.

Жаркўчадан Андақулнинг замони ҳам ўтди.

"Оч бачағардан қоч бачағар, Мастердан қочган Дўм бачағар", — деган гап ўша вақтда айтилган дейишади.

ТЕГИРМОН НУРИ

Эндигина бир мучалдан ошган Ойша бундан бир неча йил илгари дуркунлиги билан тенгқурларидан ажралиб турарди. Билмаганлар, бўй етган қизлардан, деб ўйлашарди. Сочи узун, чиройли, отличлар отиб, яёвлар ётиб қарайдиган ҳуснлик Ойшадан киртайган кўз, қоқшол тана, жинжайган соч, пичоқ қайраса бўладиган ияк қолганди. Духтирлар ташлаб кетишгандан кейин директорнинг уйида вақт тўхтаб қолди. Ҳамма ниманидир кутарди. Кутишаётганларини бир-бирларига айтишга, сўрашга чўчишарди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас Заркумуш туш кўрди. Тушида ўша ташландиқ тегирмондан осмону фалакка нур чиққан эмиш. Кимдир қизининг шифоси шу жойда дедими, кўрсатдими, эслолмайди. Ҳар ҳолда эрта тонгдан қизини Охуннинг олдига олиб бориш истаги уйғонди ва бу истак борган сари кучаяверди. Эрига айтганди, "одамёввойи Охун табиб бўлиб қолибдими, уни кўрган одам касал бўлади-ку", деган дашному таънасини эшитди. Одамларнинг саломига-да тузук-қуруқ алик олмайдиган Охунни бирор-бир одам билан гаплашганини кўришмаган. Элти бир марта Заркумушдан нон сўраб чиққан. Шуни орқа қилиб қош қорайганда Заркумуш ёш боладек бир бурда бўлиб қолган қизини чақалоқни кўтаргандай, қалт-қалт титраганча кўтариб, Охуннинг олдига келди. Элти гаплашиб чиққандан кейин қизини кўтариб кирди. Охун бошини кўтармасдан сўради.

— Келдингми?

— Келдик...

Тегирмондан чиқаётганда Элти Заркумушга қизини уч кун саҳарда одамлар кўзи тушмасдан олиб келиши лозим эканлигини айтди. Учинчи кун Заркумуш қизини кўтара олмади. Оғирлик қилди. Қанча вақтдан буён овқат ейиш тугул бир томчи сув ҳам ичмаган Ойша уч кундирки, дунёни овқатини ерди. Бир ҳафта деганда оёққа турди.

ОЖИЗЛИК

Беш йилдирки, қизини дўхтирма-дўхтир олиб юриб, хўли-қуруғига қараган, не азоблар бўлса барига индамай чидаган Заркумушни супа устидаёқ ўз-ўзидан ваҳима боса бошлади. Кўнгли бесаранжом бўлди. Гапиргани оғзида, гапирмагани бўғзида қолди. Қўзғалди. Пойинтар-сойинтар одимлаб уйига келди. Қизининг айвонни тўлдириб ўтириши ҳам кўнглини тўлдирмади. Ичига кирган ваҳима исканжага ола бошлади. Ўзини қаерга қўйишга жой тополмади. Эрининг келишини кутиб эшик пойлади. Фов олдига юз бориб келгандир. Хув бирда, Самарқандда касалхонада қизининг аҳволи биринчи бор оғирлашганда дўхтирлар "энди бўлмайди", деб айтишганда шундай бўлганди. Вақт ўтмовди. Кейинчалик бундай ҳолатлар такрорланавергани учунми, одамнинг дийдаси ҳам қотиб қоларкан. Лекин бугунги аҳвол бошқача. Бунинг олдини олмаса бўлмайди. Бутун авлодига доғ тушиши мумкин. Яна ким — мактаб директориники. Бу амалга хўжайини ўлиб-тирилиб ўтмаган бўлса-да, ҳар ҳолда йигирма беш йиллик меҳнати бор. Энди оғзинг ошга етганда, олдиндаги тавоқ тортилса, яхши эмас. Энди учаворада тўрга чиққанда-я. Заркумушни ваҳима босгандан босарди.

Қош қорайганда муаллим дарчада кўринди. Заркумуш муаллим хонага кирганча тилини зўрға тийиб турди. Овқат қўймасдан олдин дардини тўкиб солгиси, тезроқ бу ёмон ишнинг олдини олиш лозимлигини билдиргиси келди.

— Мен ёмон иш қилиб қўйдим, — деди охири чи-
долмай.

— Тинчликми, — сўради муаллим, яккаю ягона гал-
стугини ечиб, қозикқа иларкан.

— Тинчлик эмас. Бугун биргаднинг супасида хотин-
лар билан гаплашиб ўтирувдик. Ойшани сўрашди. Мен
уни дўхтирлар эмас, ўқитувдик яхши бўлиб кетди, —
девдим.

— Хўп, нима бўпти. Дард берган шифосини ҳам бир
баҳонада беради-да.

— Йўқ, гап бошқа жойда. Биргаднинг шаҳарда ин-
тернатда ўқийдиган ўғли, "касални ўқитмаслик керак,
дўхтирларга кўрсатиш керак", — деди.

— Нима бўпти?

— Ёш бола, эртага шаҳарга бориб муаллимларига
шундай деса, оғзидан чиқиб кетса нима бўлади?

Энди икки қошиқ овқат ичган муаллимнинг томо-
фига нимадир тиқилди. Дастурхоннинг бир четини йи-
ғиштирган бўлди. Бу дастурхонни ол, дегани.

— Шу етмай турувди ўзи. Хотиннинг мияси кўп
бўлса товуқникича бўлади, деганлари рост экан-да.
Нима қилардинг кўринган жойда дардингни дастурхон
қилиб. Сендан биров сўраганмиди?

— Сўрашганди-да?

— Сўраса айтаверасанми?

Директор ўзинию хотинини-да ишонтирмоқчи
бўлгандек, бепарвогина:

— Нима бўпти? Ёш бола-да. Айтса айтибди-да, —
деди. Лекин ўхшамади.

Сал ўтмай эса хаёли яна шу гап-сўз атрофида айла-
на бошлади. Мабодо биргаднинг ўғли шаҳарга бориб
мактабида шундай деса. Кейин суриштиришса. Ким-
дан суриштиришади. Аввало, участкавойдан. Участка-
вой ҳам муаллимни ёмонламайди. Нима дейиши мум-
кин? Директор бўлгандан кейин умуман ичишни таш-
лади, дейди. Аввал ҳам ётиб ичмасди-ю, тўй-пўйларда
ичарди. Директор бўлгач йиғиштирди, дейди. Бир мар-
та мачитнинг олдида кўрганини айтади. Бошқа нима

ҳам дерди. Ҳа, Американи қаерда эканлигини айтганини қистиради. Шахматни ҳар ким билан ўйнайвермайди. Шу масалада бир оз манманроқ, дейди. Бу гаплар яхши гапларга ўхшаб туюлмади. Яна отангиз ким ўтган, деб сўрашса-чи? Ваҳима уни энди буткул таслим эта бошлади.

— Ҳе, ичишни ташламай ўл. Иримига бўлса ҳам бир қўл, ярим қўл олиб турсанг ҳам бўларди-ку. Мачитнинг олдида сенга нима бор эди. Ҳа, энди ўтиб кетаётувдим, деб кимни ишонтирасан. Участкавойни ўзи сизни кўрдим деб турса. Москвани қаердалигини билмаган ҳам мелиса бўладими? Американи куни сенга қолувдими? Яқинда партияга ўтказишмоқчи бўлишганди. Тайёрланиб юринг, ишингизни кузатамиз дейишганди-я. Энди ҳаммаси расво бўлди. Ўй ўйиб кетди. Яқинда бесаранжом туш кўрган эди-я. Мана нимага экан. Кўнглидан ўтувди-я. Хотинига чўзма-чалпак қилиб юбор, демоқчи бўлганди-я. Бозор куни тирноқ олиш бехосият деганларича бор экан. Бир келса келавераркан-да.

Жонига хотини оро кирди.

— Туринг, биргадникига борамиз. Битта ҳалигидан олиб қўйганман. Келинига ҳам бир кийимлигим бор. Ўтган йили келин тушурганда қуруқ қўл билан кўришгандим. Келин кўрдига борамиз. Ота-онаси ўғлига кечаси тайинлашмаса, эртага шаҳарга ўқишга кетса, кейин кеч бўлади.

Қишлоқ итларининг овози ўчиб, мол-ҳолга кечги хашақлар солингандан кейин директор яғири чиққан костюмини кийди. Галстугини бўйнига, яқиндагина райкомдан берилган "Агитатор" деган значогини чап кўкрагига тақди. Хотини билан бирга биргаднинг говидан ҳатлашди. Қўлтигида шахмат. Хотинида тутунча.

Муаллимнинг дабдурустан шахмат кўтариб, ярим кечаси кириб келгани, ҳе йўқ, бе йўқ ароқ оғзини очиб ичишни сўрагани, кутиб ҳам ўтирмай оғиз-бурун қилиб тўлдириб, бир пиёласини кўтарганини кўриб, биргаднинг хаёли қочди.

"Боласини ташлаб кетишгандан кейин, юраги сиқилиб чиққан шекилли", хаёлидан ўтказди биргад. Болани дарди ота-онанинг елкасида-да. Эсига тушиб Ойшани соғлиғини суриштирган бўлди.

— Қизингиз яхши бўлиб кетдими? Шифосини берсин.

Муаллим бир нима чаққандек, учиб тушди.

— Раҳмат. Раҳмат. Дўхтирларга раҳмат. Қизимизни соғайтириб беришди. Дўхтирларга раҳмат, ҳозир кўрмагандек бўлиб қолди.

Бригадир уларнинг бемаҳалда келганини ўйлаб, ўйига етолмасди. Муаллимнинг қўли юпқалик қилган. Дори-дармонга пул сўрашса керак. Қўлдан келганини бераман-да. Катта пулга кучим етмайди.

Эшиқдан хотини кўринди. Эрини имлади. Бригадир хайрон бўлиб айвонга чиқди.

Хотини тушунтирди. Ўғлини супада гапирган гапларидан улар хижолатда эканликларини, эртага шаҳарга бориб муаллимларига бўлган воқеани айтиб қўйса нима бўларкан, деб ўйлашаётганларини, ўғилларига шу масалада шаҳарда гап чиқармасликни бир оғиз тайинлашларини сўраб келганликларини тушунтирди. Яқинда директорни партиёга олишларини ҳам эсдан чиқармади.

Бригадирни ёқимсиз совуқ тер босди. Ўғли билан гаплашиб қўйишини айтиб, уларнинг кўнглини тинчитди.

Меҳмонлар ўрниларидан туришди. Биргад уларни кузата туриб, буёғидан хотиржам бўлишларини айтиб, қизлари тузалиб кетишини тилади.

Директор бригадир билан хайрлашаётганда ҳаётида биринчи бор эркак кишининг лабига лабини қўйди. Худди райкомлар колхоз раислари билан ўпишишгандек. Шунда бригадирни ўпаётганда ўтакаси ёрилди. Кўзига бригадир билан эмас, Охун билан ўпишаётгандек кўринди. Ўпичдан лабини олганда оғзини жаппа учуқ босганини ҳис этди. Қўл тегизиб кўрганди, иқроп бўлди. Остки, устки лаби, оғзини тўлиқ катта-катта қурбақа учуқ босганди.

ОЖИЗЛИКНИНГ ЯРИМ КУНИ

Меҳмонларни кузатган биргад ўрнига келиб чўзилди. Аввалига директор билан хотинининг ярим кечаси шу куйда, шу аҳвол, шунақа гап-сўзлар билан келишини эриш билди. Кейин, кейин хаёлига келган ўйдан бир нарса чаққандек, кўрпани силтаб ташламоқчи бўлди. Силтаб ташлашга оёғининг мадори етмаслигини сезиб, астагина суриб қўя қолди. Ўтирди. Хаёлига келган нарсани хотини сезиб қолмадимикан деганча, Гулгун ётган уй бурчагига қараб қўйди.

Ҳа, бу эр-хотин шунга келишган, ўйлади биргад. Отаси шу ишни қилган, боласи ҳам шундай қилади, дейишган. Ўзи буларнинг уруғини тайини йўқ дейишган. Катта арава қаердан юрса, кичиги ҳам шу ердан юради дейишган. Кейин, истар-истамас ўша олис йиллардаги кўнгилисиз хотираларни эслади. Шу хотиралар эсидан чиқиб кетишини неча марта жуда-жуда истоганди. Елкасига чопонини ташлади. Енглари икки ёнида осилган, қўлларини бир-бирига ишқаб ҳайҳотдек ҳовлининг у бошидан-бу бошига бориб кела бошлади. Ўша кўнгилисиз яланғоч, ялангоёқ болаликнинг совуқда дир-дир титраб ўтказган кунлари кўз ўнгида яққол тикланди.

Пастқам икки хонали уй. Бир айвон. Бир хона ўтирадиган уй. Иккинчиси қўштабақали нақшинкор бағдодий эшик ўрнатилган меҳмонхона. Эшик устидаги дераза вазифасини ўтовчи тешикка катта бир боғ пичан тикиб қўйилган. Меҳмонхонаси бор уй қишлоқда санокли. Эшикни қошига занжирли зулпак ўрнатилган. Зулпак пичанни панасида элас-элас кўринади.

— Мен қачон катта бўламан?

— Бўйинг шу зулпакка етганда.

Бу биргаднинг илк хотираси. Отаси билан бўлган яккаю ягона ширин суҳбати. Ундан олдинилари эсида йўқ. Кейингиларни эслашни истамайди. Бу отасига берган биринчи саволи ва эшитган биринчи жавоби. Эсини танишини шу савол-жавобдан билади. Ўшанда энди

олтидан ошганди. Кейинги хотираларни эшлаш, тиклаш, кўтариш оғир. Бригадир ана шу кун хотирасини қачондир эшлаши шартлигини, эшлашга мажбур бўлишини, бу иш амалга ошмаса жони чиқмаслигини ҳис этарди. Шу кундан қочиб юрарди. Ўзини ўтга-чўққа уриб бўлса ҳам ўша кунни эсламасликнинг чорасини қиларди. Одам боласи ўзидан қочиб ҳеч жойга боролмаслигини англаса-да, қиладиган ишинг фақат битта, жавоб берадиган саволинг фақат битта бўлиб қоладиган лаҳзалар, бошқа йўл ҳам, йўлакча ҳам топилмайдиган онларда одам онгининг тархлари очилиб кетишини энди тушунди. Тушунган сари енгил торта бошлади. Қачондир бу саволга жавоб бериши шарт-ку ахир?

Жаркўчага келиб қўшиладиган Арнасойнинг қаншарида ота-бобосининг қўй қамайдиган кўраси бўларди. Кўранинг ичида хоналар. Бу ер қор-қировли кунларда қўйлар ётадиган жой. Чап томонда оқсоқ қўйлар сақланадиган тўла, ўнг томонда етим кўзилар ва онаси эмдирмаган кўзилар сақланадиган тўлача. Катта кўранинг кўз илғамас хилватида тишнинг ковагида асраладиган дон-дун сақланади.

Биргад ўша бағдодий эшикни анча йиллар олдин омборхонасига ўрнатганди. Ўшани бориб кўрди. Кўкраги баробар турадиган зулпакни сийпалади. Кейин, қоронғиликда кўринмаса-да, Арнасойнинг қаншари томон қарамоқчи бўлди-ю, куч тополмади. Бу қаншар Жаркўчани Арнасой билан қўшса-да, уни оталик, болаликдан ажратган. Ўша уруш йилларининг қаҳратон қиши оқшомларидан бирида, кеч, худди шу бугунгидек, бемаҳалда икки ўспирин уйларига келишганди. Уст-бошлари юпун ва совуқдан дир-дир титрашарди.

— Эшонбобо, биз келдик, — деганди бўйи бошқасиникидан сал узунроғи. Кейин, йиқилиб тушганди. Отаси уларни ўша бағдодий эшик ўрнатилиб, эшик устига бир боғ беда тиқиб қўйилган меҳмонхонага олиб кирган, хона бурчагига ўрнатилган хом фишдан қилинган печкага ўтин ёқтириб, иссиқ жой берганди. Эски-туски кийимларни бир бало қилиб уларга мослаштир-

ганди. Атала ичтирганди. Орадан ҳаял ўтмай ўспиринларнинг оғзини учуқ босганди. Бугун учуқни кимда кўрганди? Ҳа, ана у домлада-я.

Орадан бир ҳафта ўтгач, башанг солдат форма кийган отлиқ одамлар келиб, уйни титишди. Нимадир қидиришди. Отасини айвоннинг устунига боғлаб қўйишди.

— Дезиртирларни топиб берасан, топмасанг трибунал бўласан, — деди, солдатларни бошлиғи отасига ўдагайлаб.

— Урушдан қочганларни яшириш, бу давлатга қарши, Сталинга қарши сиёсат, — қўшиб қўйди отнинг камчисини ялтироқ этигига уриб бошқа бири.

Солдат форма кийган одамлар тўғрисидаги илк тасаввурлар шунақа эди.

Уйни остин-устун қилиб чиққан солдатларнинг бири унинг олдига келиб юмшоқ гапирди.

— Уйларингга келган иккита одамни қаерга яширганларингни айтиб берсанг, отанг трибунал бўлмайди. Айтсанг, отангни қўйворамиз, — деди.

У йиғлаётганлигини биларди. Лекин, овози чиқмаётганлигини билмасди. Отаси турган томонга қараганди, устун кўринди. Отасининг орқа томонидан елкасининг икки чеккаси кўриниб турарди. Ҳозир айтмаса кеч бўлишини, бундан кейин отасининг елкасини ҳам кўрмай қолишини истамаганидан ялангоёқ қор оралаганча, қаншар томон чопганди. Одамларни кўрадан топиб берганди. Бироқ, отасини қўйиб юборишмади. Қайтага устундан ечиб, қўлларини орқага қилиб, унга ҳалиги икки ўспиринни маташтириб, от олдига солиб қишлоқдан энкайишди.

Қишлоқ одамлари отасини алоҳида ҳурмат билан эслашади. Унинг болаликдаги қилмишини ҳеч ким, ҳеч қачон юзига солмаган бўлса-да, у ўзини айбдор деб биларди. Отасининг ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетишига сабабчи, деб биларди. Ўғлининг бу дегани яхшиликка бўлмаса керагов? Бемаҳалдаги ташриф, учуқ босган оғиз, боласининг гап-сўзи. Барчаси ўша кундаги ўхшашликлар. Тўлов вақти келган кўринади.

Хавотир олиб орқасидан чиққан хотинига шаҳарлик ўғлини уйғотишни буюрди. Қаншар томонга бирровга қаради. Ҳеч нарса кўринмаса-да, тўланинг оғзи Дунётепанинг форини оғзидек бўлиб кетганини ўзича ҳис этди. Худди ютиб юборгудек. Кўзлари мўлтираб, нима қилишини, нима дейишини билмай турган хотинига овозини баландлатди:

— Бор, ўғлингни турғаз, дедим!

ХОТИНЛАР НИМА ДЕМАЙДИЛАР

Биргад кенжасини алоҳида яхши кўрарди. Исминиям отасининг акаси — Алишер амакисининг хотираси учун қўйган. Шунинг учун бўлса керак, бошқа болаларига қилган дўқ-пўписасини унга қилмасди. Аярди. Бир кўнгилда боланинг кўнглини синдириб қўймаслик, бир кўнгилда яқинлашиб келаётган хавфхатарни олдини олиш мақсадида гапни узоқдан бошлади.

— Энди Алишербек, каникулар ҳам тугаб қолгандир. Қандай бўлди ўзи? Қўй-қўзилар билан тил топишдингизми?

Ярим кечаси нима учун турғазилганига ҳайрон бўлган Алишер отасининг бунақа саволига, яна сизлаб гапиришига ажабланди. Уйқу аралаш кўзлари билан чўкка тушиб ўтирганча бир отасига, бир тиззасига қаради. Бош эгди.

— Ўқишлар қалай?

— Яхши, — бола эснаб гудранди.

— Бу дейман ўғлим, ўғил бола деган нарса хотинларнинг гапига аралашмайди. Сен яхши бола бўл. Китоб ўқи. Нима қиласан аёлларнинг гапига қўшилиб. Ким касал бўлди, ким нимадан тузалади, ҳеч ким билмайди. Заркумушнинг қизини дўхтирлар тузатишган.

— Ай, йўқ. Ўқитишган экан. Муллалар ўқишибди, — уйқу аралаш жавоб берди ўғли.

Эшик ортида вужуди қулоққа айланиб турган онаси гапга қўшилди.

– Вой, ўғлим, мана мен кафил, Ойшани тўрт йил дўхтирда даволашди. Сен биринчи синфга борганинг-да у дўхтирга борганди. Аввал бирга ўйнардиларинг-ку, эсингдами? Дўхтир даволаган ўғлим, дўхтир де.

– Онаси мулла ўқиб даволади, деб айтди-ку?

– Ҳа, энди, онаси эси пастроқ хотин-да, айтаверди. Хотинлар нима демайдилар. Дард берган шифосини ҳам беради. Ким нимадан тузалишини Худо билади.

– Худо йўқ нарса. Пионервожатиймиз ҳам, директоримиз ҳам ленейкада шундай дейишган.

Гапини йўқотиб қўйган бригадир томоқ қириб қўя қолди.

– Костюм-шимларинг яхшими. Бўтигингдан сув ўтмаяптими?

– Ҳи, яхши.

– Янгисидан олиб берайликми, – гапга қўшилди онаси.

– Қишлоқ магазинидагиларни шаҳарга кийиб бўлмайди.

– Шаҳардан олиб берамиз-да, улим.

– Мени Фофур ака автобусга чиқариб келадилар-ку? Ким олиб беради?

– Керак бўлса Фофур аканг Самарқандга бориб олиб берадилар, – онаси шундай деди-ю, тилини тишлади. Ўғлининг инжиқлигидан эрининг авзойи бузила бошлаганини сезиб, бирор нохушлик бошламасидан олдин, ўғлини хонадан олиб чиқмоқчи бўлди.

– Кеч бўлди, ўғлим. Энди ётақол, фақат эсингда бўлсин, Ойшани дўхтирлар тузатишган.

Эр-хотиннинг бир-бирига айтадиган гапи топилмади.

ЎТМИШГА ТИК ҚАРАШ АЗОБИ

Биргадга тонг отмади. Ўтирса уйга, юрса ерга сифмади. Олтмишни қоралаб биринчи бор қаншар томонга тик қаради. Тўғри, қоронғида ҳеч нарса кўринмасида, тусмоллаб ўша томонга юз бурди. Қарашга куч топа

олди. Қачонлардир бир кун барибир шу қўрага, тўлага, қаншарга қараши, ўзига-ўзи нималар учундир ҳисоб бериши кераклигини англади.

Билмай юрган экан. Куннинг биринчи ёруғи аввал қаншарга, кейин қишлоққа тушаркан. Тўғри ертўланинг оғзига тушаркан. Юрак ютиб тўланинг оғзига қаради. Кўзи аниқ илғамаса-да, тўла оғзини тупроқ босганлигини ҳис этди.

Эшонбобонинг ертўласи.

Шу вақтгача ертўлани оғзини очиб қўймаганлигига, қаровсиз ҳолда ташлаб қўйганлигига ачинди. Бир зумда элик йиллик ҳадик, қўрқув, ўзига ишончсизлик ўрнини отасининг шаънига мос бўлишлик ҳисси эгаллади. У ёқ-бу ёққа юриб кўрганди, қадам олиши дадил-дадил эканлигини сизди. Танасига куч энаётгани, ҳар қалай бутун танаси қувватга тўлаётганини ҳис этди. Омборхонадаги бағдодий эшикнинг зулпакини икки кафтига олиб силади. Кейин кафтларини юзига суртди. Отасининг нигоҳи елкаси оша қараб тургандек бўлди. Юрак ютиб, орқага қарашга ботинолмади.

– Мени кечиринг...

Ёмғир тиниши билан бу нон емасларнинг барини ертўлани йўлини очишга, оғзини, атрофини тозалашга олиб чиқаман. Қишлоқнинг нақд пешонасида турган ертўлани кўрган меҳмонлар бу нима дейишса, Эшонбобони тўласи, дейишади. Қайси Эшонбобонинг ертўласи дейишса-чи? Яхши эмас. Отасининг оти харобазор жой номи билан аталса яхши эмас. Атрофига қараб қўйиш керак...

ТАРНОВДАН ТУШГАН СУВ СОВУҚ БЎЛАДИ

– Сани отанг чақираяпти, тур. Биласанми, болажон, Ойшани дўхтирлар тузатишган. Уни ўқитишгани йўқ. Касални дўхтирлар тузатишган. Касални дўхтирларга кўрсатишган-да. Яна бирор жойда касални ўқитиб даволашибди, деб юрма-а. Заркумуш холанг боласини олдида касалхонада ётавериб, суйилиб қолган. Нима

деганини ўзиям билмайди. Отанг нима десаям тушундим, дегин хўпми, болам?

Бола, тарновдан тушаётган муздек ёмғирга бетини ювиб, отасининг олдига шошди. Шаҳарга ўқишга кетиши керак эди. Ухлаб қолгани учун койиса керак. Кўчада отасини ишга олиб бориб, олиб келадиган юк машинаси кўринди. Шофёр капотни очиб челақда сув қуярди. Қўйхонадан тутақиб чиққан отаси важоҳат билан ўғлига бақира кетди.

— Сен, манқа, нега хотинларнинг гапига араллашиб юрибсан. Яна аралашсанг қошингга ўсма қўйдираман. Молларга нимага қарашмайсан? Шаҳарда ўқиганни шохи бормикан? Қўлингни совуқ сувга урмасликни кимдан ўргандинг?

Алишер бир совуқдан кўкариб кетган қўлига, бир тарновдан оқаётган сувга, бир отасига қаради.

— Ҳой бола, мен сени не умидлар билан шаҳарда ўқитаётганимни биласанми? Хотинларга этана бўлишни кимдан ўргандинг? Бир ками хотинларни иштонига жияк бўлишинг қопти. Сени одам бўлсин, итнинг орқа оёғи бўлмасин, тошлар орасида елканг қисилиб ўтмасин, деб ўқитяпман. Хотинларга кайвонилик қилиш учун эмас. Ёки, Андақулни ишини қилсин деб эмас! Тушундингми? — отаси қулоқ-чаккаси аралаш тарсаки тортиб юборди.

— Тушундим, — деди, нимага тушунганини ўзиям билмай, онаси айтган гапларни такрорлаб.

Тарсакининг зўридан ҳовли битта бўлиб чалпақдай йиқилди. Кийим-боши лойга ботди.

— Энди қишлоқда ўқийсан. Оқсоқларга қарайсан. Қолганини кейин кўрамиз!

Алишерга эркаланиш учун ялтоқланаётган Олапар тарсакининг овозидан кўрққанидан фингшиганча, думини орқа оёқлари орасига қисиб, ўзини панага олди.

Ёмғирда қолган Алишерни онаси ва янгаси уйга олиб киришди. Тиззаси бир оз шилинганини, тарсаки тушган жой ловуллаётганини айтмаса, ҳаммаси яхши. Айниқса, қишлоқ мактабида ўқиши. Бу ерда у синфком бўлса керак. Тўртинчи "а"га олишармикан ёки "б"га.

Мактабга Жаркўчанинг қайси тарафидан боргани яхши? Яқин йўлдан лой кечиб борсамикан ёки узоқроқ бўлса-да, тош терилган йўлдан боргани яхшими? Лой кечиб борса кулишса керак. Тош кўчадан юрса тегирмоннинг олдидан ўтиш керак. Лекин, Халила Охун зўр-зўр маънили гапларни айтади-да. Бир эшитган одам кейин такрорлаб юраверади. Яқинда айтган гапини ҳамма айтиб юрибди.

Асл одам хато қилмас,
Асл ёмон вафо қилмас.

МАСТУ МУСТАРИФ ЎТГАН КЎЧА

Жаркўча — Каттасойдан бошланиб, Ҳаётбоши тоғи томон илон изидек буралиб кетган йўл, аслида ёғинсочин кўп бўлганда ўнгирлару ҳовлилардан йиғиладиган селу селовани сойга қуядиган жар.

Ҳам жар, ҳам кўча. Шунинг учун уни Жаркўча дейишади. Яна битта оти бор — Туркариқ. Туркариқ Авлиёота мазорати жойлашган қишлоқда тугайди.

Кўча бошидан жар бошига юрганни тоғликлар "ўрлади" дейишса, жар бошидан кўча боши томон юрган одамни "энди" дейишади.

Туркқишлоқнинг яхши-ёмони шу кўчада. Ризқи шу кўчадан кириб, тобути шу кўчадан чиқади. Бўлғулиғи ҳам, кўргулиғи ҳам. Чолу кампирлар кўча чангитган болаларни кўриб қолишса, астойдил койишади.

— Бундан масту мустариқ ўтган, Авлиёота ўтган...

— Кўчани чангитма, уволи ёмон. Ризқимиз шу кўчадан келади-я.

Энақиз кампирнинг чоли — Мулла Абдурахмоннинг қайтганига ҳам сал кам бир мучал айланди. Қазосидан икки йил ўтиб, кампирнинг тушига кирган чоли, уни ёнига чақираётганмиш. Икки уй, бир даҳлиз, бир айвондан иборат, атрофи қаровсизликдан нақд тўқай бўлиб кетган ҳайҳотдек ҳовлидаги ёлғиз кампир, қўлига ҳассасини олганча ҳовли айланиб ўзича чолига бақириб-чақирган бўлди.

– Жойингизда жим ётинг-да энди. Нима қиласиз безовта қилиб!..

Орадан йиллар ўтиб, кампир шу деганига пушаймон бўлди. Чоли қайтиб тушига кирмади. Иккисидан тирноқ ҳам йўқ. Энақиз раҳматли Мулланинг иккинчи хотини. Биринчиси билан ажрашишган. Ундан уч қиз, икки ўғли бор.

Бир вақтлар бир дона ғаллани ҳам ҳақини тўламасдан уйига олиб келмайдиган бригадир эди. Биргад вақтида довдирроқ эди. Тез ёниб, кеч ўчарди. Унда-бунда Абдурахмон тезов ҳам дейишарди. Бирда – Сталин замонида ғалла хирмонининг тузсиз овқат қилган ошпазига овқатини тузи йўқлигини айтган. Шунда ошпаз: "Сталин туз бермаса нима қиламан", дегани учун уни бир уриб жағини тушириб қўйган. Ўша куни бригадирни қамаб қўйишган, жанжални хат-қалам қилиб бўлмаслиги туфайли тезда қўйиб юборишган. Одамлар туюнмасин деб, узр ҳам сўрашган. Ўртада ошпазга қийин бўлган.

Чоли қурғур шунақа давангир эди. Кейин, кейин, ёши бир жойга мўралагач, катта отасининг китобларини олди. Абдурахмон биргад мулла Абдурахмон бўлди.

КЎЗОЙДИН ЙЎЛИДА

Кампирлар Жаркўчадан энишмоқда эди. Олдинда ҳамишагидек, элнинг айтишича, "қариса-да, қуйилмаган қирчанги" Ҳувайдо момо. Сурувнинг серкасидек, бир қадам олдинда аланг-жалам. Йўл-йўлакай ҳовлима-ҳовли кўз югуртиради. Кимнинг ўчоқбошиси супуриб-сидирилмаган-у, кимнинг тандиридаги кул неча кундан буён ётганлигини ўз кўзи билан кўриш учун билар-билмас атрофни кузатади. Саксонни қоралаган бўлса-да, давраларда бировга гап бермаган. Лекин, бировнинг гапини, деди-ведисини айтмаган. Ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитганини, қўли билан ушлаганини деган. Шунинг учун уни "Ҳувайдо деянгич" дейишади.

Кампирлар хурсанд.

Уларга энг охири Бердимурод магазинчининг онаси — Тожинор келиб қўшилди. Барчалари қайта бошдан йиғлагудан бери бўлишиб, ҳол-аҳвол сўрашишади. Етказган кунига, берган ризқига шукр, дейишади. Бир вақтлар катта эналари саҳармардонда ҳол-аҳвол сўрагани келган тенгқурлари билан қучоқлашиб, йиғлашиб кўришгандек сўрашишади.

Кун омонат. Вақт-соати келиб бир кун саҳарда кўриша олмаймиз, дейишганча, кампирлар ҳар саҳар тенгқурлари билан шундай ҳол-аҳвол сўрашишарди ўшанда. Бу удумлар ҳам кун сайин кераксиздек бўлиб бормоқда. Удумлар, меҳрли одатлар Туркқишлоқни тарк этмоқда эди.

Кампирлар: мулла Абдурахмоннинг биринчи хотини — Гуландом, иккинчи хотини — Энақиз, Дўмнинг кампири — Гуласал, Эшмат подачининг беваси — Яхшигул, Сиддиқ монтёрнинг энаси — Санам, Бердимурод магазинчининг энаси — Тожинор. Варчасининг кўлида тугун. Тўй-ҳашамларга киядиган минсак, жегдаю камзулларини кийишган. Кўчани кампирларнинг, одатда, сандиқларда ётадиган кийимлари кийилгани учун нафталин ҳиди босган.

Кампирлар Жаркўчанинг деярли ярмига етишганди ҳамки, тирсак бурилиш ортидан ҳирсдек семиз кўк ҳангини ниқтаганча, бир вақтлар қишлоқнинг энг олди бойи Баҳромбойдан ўтаман, деб қасам ичиб, тоғу тошларда шериксиз, ёлғиз чакана боққан, зиён-соя эргашиб, бир оқшом ярим кечаси уйига оғзи қийшайганча, кўзлари ола-кула бўлиб келган, ўшандан буён ҳатто одамларнинг маъракасига ҳам бақирганча кириб борадиган, ҳар бир гапини "Падарингга лаънат" деб бошлайдиган Мардон тентак ўрлаб қолди.

Онаси тенги кампирларга ёвқараш қилиб олди-да, бақира кетди:

— Падарингга лаънат! Баринг эрингни тинчитиб, қаерга бораяпсанлар ясан-тусан қилиб. Ҳеч жойда тўй йўқ-ку? Тўй бўлса мен самовор қўйишим керак!

Кампирлар Мардон туртиб-суртиб кетмасин, де-йишганча ёш болалардек бир чеккага тисарилишди.

Эшагини кампирларнинг йўлига гов қилганча, ўнг оёғини эгарнинг қошига иддирган Мардон қўлидаги таёқ билан ер чизаркан, касали қўзиди:

— Падарингга лаънат! Ҳа, анаву ўғрини кўргани бо-раялпсанларми? Кўргани одам қолмадими сенларга?

Важоҳатли овоздан зийрак тортиб, яқин орадаги уй-лардан вовуллашганча отилиб чиққан итлардан ҳурк-кан эшақдан ўмгайи билан ерга тушган Мардоннинг оғзи-бурни Жаркўчанинг тупроғига тўлганча ўзи би-лан ўзи бўлди.

Кампирлар энишди.

КАТТАОҒНИНГ МАЙДА ТОШИ

Энақиз кампир чолининг арвоҳини хафа қилиб қўйганини ўзича англагандан бир йил ўтар-ўтмас, де-вордармиён қўшниси Бойназар даллолга чоли қайти-шидан олдин "кўпайгани саники, шу икки қўй кампирни маъракасаники", деб топшириб кетган қўйларини қай-тариб олди. Чолининг олдига кетишга астойдил ҳозир-лик кўра бошлади. Ўлимлиги тахт. Маъракам бировга оғир ботмасин, дея иккита қўйни боқди. Ҳам эрмак, ҳам ёмон куннинг ямоғи, деди. Ўлик борнинг борини, йўқни сирини очади, — деди қаердадир эшитган гапи-ни ўзича такрорлаб.

Чоли айтган: Гуландомнинг болаларидан чўп олмай-сан. Эрнинг айтганини қилмаган хотинликка нолайиқ. Хотин аталмасмиш, тоифаси бошқа эмиш. Бунақа гап-ларни қаердан биларкан чоли қурғур. Китоб ўқиган-да.

Болалар отасини ранжитишган кўринади. Лекин, бу ҳақда Энақиз суриштирмаган. Суриштирмайди ҳам. Су-риштирганда яхшиликка ўзгариш бўлмаслигини била-ди. Тўғри, сўраб келишганда эл қатори сўрашишади. Кундоши билан мана бирга тўй-маъракаларга бориб-келиб юрибди-ку. Буям ғанимат эканлигини билади. Бир вақтлар Гуландом уйларига жанжал қилиб келар-

ди. Энди жанжал қиладиган аҳволи ҳам қолмаган. Тик турганига шукр қилади. Сувлар тиниши учун наҳот бир кишининг ўртадан кўтарилиши лозим бўлса. Одам, қўлидан ёмонлик келмай қолгандагина яхши одамга айланса, ғалати кўринаркан.

— Одам Каттатоғнинг бир майда тошичалик эмас. Каттатоғнинг бир тоши ҳам етмиш авлодингни кўрган, керак бўлса. Одам дегани ариқдаги сувдай гап. Келиб кетаверади.

Бу гапни ҳам чоли айтган.

Чол қайсар бўлган. Дўм билан гапи келишмай қолиб, чўлга кўчирма қилинадиганлар рўйхатига киритилган. Аччиқ ва алам устида хотинига: "Лаш-лушингни йиғиштир, кетамиз, Дўм айтган чўлдан ҳам узоқроғига кетамиз", деган. Хотини: "Ҳеч қаерга бормайман, беш бола билан қаерга борамиз, Дўмни рози қилсангиз, рўйхатдан чиқариб ташлар", деган. Бригадир кўнмаган. Нима учун рози қилиши керак? Оиласи қолса-да, Абдурахим қишлоқдан кўчирилиши тайин, Дўмнинг тиши бор эди. Гапига кирмаган одамларнинг нечасини сиёсатга қарши, деб қаматган. Мол-мулкани давлатга ўтказган.

Шунда айтганини қилмаган хотинига талоқ қўйган. Қишлоқдан куппа-кундуз, яккабўйин чиқиб кетган. Энақизни чўлда топган. Дўмнинг қўлидан иш келмай қолгач, Дўм кичик ўғлига деб тош тўктирган жойни қасдма-қасдига йўлини қилиб, селсоветдан ўзиники қилиб олган.

Шу ҳовлида болакайлар ўйнамади...

МАРДГА МАРД ҚАССОБЛАР

Энақиз эрмакка қўй боқади. Қўйлар қуйруғини кўтаролмай қолади-ю, жон савил чиқай демайди. Тавба қилади. Қўйлар увол бўлмасин деб, ҳафсаласи пир бўлганча, даллолга одам чиқаради.

Зум ўтмай, кўзлари ялтираб, кафтларини бир-бирига ишқалаганча, чопонининг остидаги белбоғига ик-

кита бозараки нон, бир бўлак ипаки ҳолва солиб, даллол келади. Эна билан сўрашган бўлади. Шошиб қўйхонага ўтади. Жойидан туролмаётган қўйларни думбасидан кўтарганча тошини ҳисоблайди. Ҳар доимгидек, ўзи савол бериб — ўзи жавоб қайтаради.

— Эна, қўй бизники, ўрнига иккита тўхли, қиш-ёз ейиш-ичишингиз, иссиқ-совуғингиз биздан. Бирдаярим кам-кўстига рози бўласиз. Баракасини беринг, — дейди. Жавобини ҳам кутмай сўрайди.

— Эна, зўрсиз-да эна! Нима билан боқдингиз?

Мардга мардмиз деганча, кечги ғира-ширада иккита тўхлини ҳайдаб келади. Энанинг қўйларини ўғиллари билан кўтаргандек олиб кетишади.

— Марднинг молига номарднинг кўзи тушмасин, — дейди кетишидан олдин ўзига-ўзи. Қоронғуда ёмон назарлар синади.

Энақиз ўзини эрта кўкламда ўлсам керак, деб ўйлайди. Ер юмшоқ бўлади. Оёқ учидагилар, таёқ тутганлар азоб ейишмайди, дейди. Таёқ ушлар биронта қариндоши бўлмаса ҳам, маъракасига одам кўп келишига ишонади. Мени ҳурмат қилишмасаям, муллани ҳурмат қилишади, дейди хафа бўлган вақтларида, Каттатоғнинг ҳамиша қор босиб ётадиган жойини кўролмаса-да, тусмоллаганча ўша атрофга қараб. Қайинакасининг невараси Дилафрузни соғинади. Қиз бола бўлса-да, раҳматли бобосини эслатади. Кўзу қоши, қараш, бурни қуйиб қуйгандек. Ота уруғига ўхшаган қиз бахтли бўлармиш, деб қўяди ичида. Бахтли бўлсин-да. Ўлсам сув қуйгучим шу, — деб тайинлаб ҳам қўйган. Ҳозир Самарқандда ўқийди. Ҳар келганда Самарқанд нон олиб келади. Кампир у нонни еёлмайди, бироқ билдирмайди. Протез тишлари билан тамшанган бўлади. Аввал армони йўқ эди. Армонлар бегона эди. Кейин янгидан пайдо бўлди. Яшагиси келган одамда армон бўларкан. Дилижонни тўйини кўргиси келди.

АЁЛНИ ТОПГАНИ АЗАГА ЯРАМАЙДИ

Барча кўргулик бурноғи йил қишда, аҳмон-дахмон чиққан кун бўлди. Қор ёққанди. Ярим кечаси қўйларига хашак солди. Қўшнисининг ити безовта бўлавергач, овоз бериб, тинчлантирди. Бомдоддан кейин оғилга кирса, қўйлари йўқ. Салкам белидан келадиган қорга ўтириб қолди. Қачон ўзига келганини ҳам, қандай қилиб уйига кирганини ҳам эслай олмади. Хаёлида бир фикр айланади:

– Ҳаром молга ўғри оралайди...

Наҳот шунча йилдан буён боқаётган моллари ҳаром бўлса? Қўйлар раҳматли чолидан қолганди-ку? У бу молларни шу бир парча ҳовлисини тирмалаб экин экиб, сотиб мол олганди-ку? Наҳот ҳалол бўлмаса?!

Кампирни қайғу босди. Мол боқмай ўлсин! Ўлигинг кўчада қолармиди? Худойингда одамлар семиз гўшт емаса ориғини ер. Даллолни уйида турса бўларди-ку! Еб кетмасди-ку? Подачининг қизини ғайрати пода қайтарда келармиш, дегандек, саксонга кирган кампирнинг бўрдоқи боқишига бало борми? Эшитган нима дейди, энди? Моли ҳаром экан, ўғри тушипти, дейди-да, нима ҳам дерди, – ўйларди Энақиз кампир протез тишларини пиёладаги сувга соларкан, бемалол бирор йил кўрпадан чиқмайдигандек, ўзини ўраб-чирмаб, печкага ҳам ўтин ташламай...

Бирдан хаёли қочди.

– Жума куни-я, шу куниям ўғрилик қилишадими? Бошқа кун қилсаям майли эди-я.

Кампир яратганнинг етказган кунига, берган ризқига шукроналик келтириб, пешин намозига тарадду қилаётганда, Жумабозорнинг мол бозорига кирадиган қўтир эчкидан тортиб, кўпқари отгача назаридан қочирмайдиган Бойназар даллол ўпкаси тўлиб дарча ҳатлайди. Қўлида халта. Жумабозорда ҳафтанинг уч куни бозор. Жума куни катта савдогарлар савдо қилади. Шанба куни мол бозор. Якшанба – элга бозор. Даллолни ҳафтанинг исталган куни ва исталган соатида

Жумабозордан топиш мумкин. Кирган-чиққан мол борки, зориққан сотарман борки, даллолнинг назаридан қолмайди.

— Эна, дейди даллол, меңдан хафамисиз, хизматингизга норозимисиз, нега қўйларни менга сотмай, бошқаларга сотдингиз, — дейди салом-аликни ҳам унутиб.

— Нормурод қассобдан калла-почаси, терисини олдим, — дейди халтани кўрсатиб. Мен ҳақингизни еганим йўқ. Даллолликни ҳам пири бўлади, эна. Сизни бирда норози қилганмидим? Шу қўчқорни кенжамни суннат тўйига сўймоқчи эдим. Нега бундай қилдингиз, — дейди.

Кампир турган жойи — айвонда оёқларидан кучи кетиб ўтириб қолди. Қўзғалиб кўрганди, ўрнидан туролмади.

— Қўйларни ҳеч кимга сотганим йўқ, — деёлди, холос. Бир майдон нафасини ростлаб олгач, халтадан чиқиб турган қашқа қўчқорнинг қашқасига қараб, кўзлари ёшланди. Кўнгли бўшади. Дарди енгиллашди. Дадилланди.

— Ўғри урди. Бировга айтгулик эмас, ўғлим. Қайтиб (қандай) айтаман. Моли ҳаром экан, дейишмайди-ми? Ичимдаги ичимда...

Даллол қандай шитоб билан келган бўлса, халтани кўтарганча шундай важоҳат билан дарча ҳатлади.

ЧЎПОН ҲЕЧ КИМ БИЛАН ГАПЛАШМАДИ

Томошанинг қизиғи кунботарда бўлди. Мулла Абдурахмоннинг ҳовлиси мулланинг жанозасидан кейин бунчалик одамни кўрмаганди. Аввал йўқолган қўйлардан бирини етаклаб даллол ҳовлига кирди. Ортидан битта мелиса. Ундан кейин қўлларига кишан урилган уч киши. Биттасига алоҳида кишан урилган. Ортида битта мелиса. Маълум бўлдики, ёши каттароғи, алоҳида кишан урилгани Нормурод қассоб, учтасидан бири Жаркўчанинг бошидаги Ўтар муаллимнинг ўғли — Шомурод. Ўғри шу эмиш. Бир кишанда тургани унинг шериги, ўртасаройлик Асрор чўпоннинг ўғли — Ота-

вали. Бировини ҳеч ким танимади. Шаҳарлик дейишди. Энг охирида яна бир мелиса дарча ҳатлади. Ўғри Шомурод – у ўғирлаган, чўпоннинг боласи Отавали "қўй бизники", деб қассобга берган, қассоб сўйиб сотган бўлиб чиқди. Иккинчи қўй чўпоннинг қишлоқдаги қўрасидан топилган эмиш. Ана томоша...

Кеч бўлди дегунча телевизорга термулишиб қоладиган ёшу қарининг барчаси Энақиз кампирнинг ҳовлисида томошабин эди. Мелисалар ўғрини бир неча бор қўйхонага олиб кирди, олиб чиқди. Девордан ошиб туширишди, сой бўйига олиб бориб, олиб келишди. Хатқалам қилишди. Энадан бир оғиз ҳам нарса сўрашмади. Даллол барчасига бош-қош бўлди. Шу орада тоғдаги қўрасидан беш-олти чоғли қўй, бир эчкини ҳайдаб Асрор чўпон келди. Қўйларни кампирнинг қўрасига қамади. Бировга бир оғиз гап демади. Ўғлининг олдига бориб, тек қотди. Қулочкашлаб оғзи-бурни аралаш тарсаки тортди. Тарсакининг зарбидан қўллари бир-бирига кишанланган йигитлар нақд беш метр нарига, белдан келадиган қор ичига ағдарилишди. Катталар "ув" дейишди. Болақайлар "вуҳ" дейишди. Чўпон ортига ҳам қарамади. Чопонининг барини юзига босганча, томошабинлар орасини ёриб ўтиб, дарча ҳатлади.

Ҳовли ўртасида оғзи-бурнидан қон келиб ётган Отавали ва шеригини ўраб олган одамларни мелисалар бир амаллаб кўчага ҳайдашди. Қайнар мелиса хат-қалам қилганларга бош бўлди.

Кампир мулзам тортди. Гапирай деса овози чиқмади. Титроқ гавдасини ўнглаб, бир амаллаб уйига кирди. Эшикни ичидан ёпди.

ОҚИ ОҚҚА, ҚИЗИЛИ ҚИЗИЛГА АЖРАГАН КЕЛИНЧАК

Орадан бир қиш, икки ёз ўтди. Ўшанда, тоғдаги қўтонида бола-чақаси билан тўлни кутиб қишлаётган Асрор қайтиб қишлоққа тушмади. Сурувини ҳайдаб қаёққа кетганини ҳеч ким билмайди. Энанинг қистови

билан даллол чўпоннинг кўпайиб кетган қўй-қўзилар, эчки-улоқларини эгасига қайтариш учун икки марта ўтовига борди. Тополмади.

Кейин кампир қўй боқмай қўйди. Барини даллолга берди.

— Ўзинг биласан, молларни сенга, сени худога топширдим, — деди. Эри бундан салкам ўн беш йил олдин даллолга айтган гапларини такрорлаб, қўшиб қўйди. Кўпайгани Дилафруз қизимники. Асрорникини ўзинг биласан.

Яқинда Ўтар муаллим ўғлини қамоқдан чиққанига элга ош — кўзойдин берди. Бугун кампирлар ўғри болани — Шомуродни кўзойдинига (кўзинг ойдин бўлсин, дегани) кўргани боришмоқда.

Жаркўчани тўлдириб кетаётган кампирлар олдида Хувайдо деянғич. Ҳозир у уй тўла хотинлар ичидан Бийражаб (аслида Бувражаб)ни тузламоқчи. Икки бирдай келини бўлиб, ҳовлисига супурги тегмаганини бетига айтмоқчи. Ўғриликка келса, ўғри аввал ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, бундан кейин ҳам йўқолмайди. Дунё борки, ўғри бор. Дунёнинг оти ўғри дунё. Эҳе, уларнинг ёшлигида бир ўғрилар бўлардики, қўй нима бўпти, ландовур эркакларнинг қучоғидаги ойдай келинчакларни ўғирлаб кетишарди. Мана буни ўғри деса бўлади. Элниям ўғриси ўзидан чиққани маъқул. Ўзиники ўзига. Барибир топганини элга қайтаради. Бегона эса еб кетади. Ўғриси ўзидан чиқса, бегона ўғри қишлоққа киролмайди. Ўғриларни ҳам зақуни бормиш. Бегона ўғридан кўра бегона жойдан келган райком ёмонмиш. Ёппа талармиш. Буларни раҳматли эридан ўз қулоқлари билан эшитган.

Хувайдо кўзойдинда элга бундан элик йил олдин бўлган ўғриликни — можримлик этикдўзнинг қаро уйга кирса уйни ёритадиган ҳуснлик чиройли келинчагини ўша замоннинг ўғрилари қандай қилиб олиб кетишганини айтиб бермоқчи. Бошқа вақтда мавриди бўлмайди. Ярашмайди. Келинчакни чиройини эшитганлар, кўрганлар эсидан оққанмиш ўшанда. Унинг оқи оққа,

қизили қизилга ажралган, юзидан ой нуридек нур чиқармиш. Юрган йўлларида анвойи бўй таралармиш. Олмаси бўлак, анори бўлакмиш. Кўчада юрса, эл томошага чиқармиш. Сув ичса, ичган суви томоғидан ўтиб тирсиллаган таранг ва силлиқ кўкраклари орасидан сирғалиб, кўйлагининг ёқаси ортига тушганча кўри-нармиш. Сулувлигидан ўзи ҳам уялармиш. Охири эл уни одам эмас, парилардан бу, қишлоқни алғов-далғов қилди, деганча, ўғирланганига роса қувонганмиш.

Ўғирлаш бундай бўлган. Қасам ичган йигитлар кечаси этикдўзнинг ҳовлисига кириб, айвонда эри билан ётган келинчакнинг лозими ичига олдиндан ичи чумолига тўлдирилган қамишни пуфлашган. Уйқуси қочиб, чумолига таланган келин, лозимини қоқиш учун ташқарига чиққанда қопга солишган-у, олиб қочишган. Вассалом.

ЯШАСИН, ЎҒРИЛАР!

Жаркўчанинг бошидаги чап томондаги охирги уй муаллимнинг уйи. Ҳувайдо шу дарчага яқинлашганда Энақизга нима деяркин, дегандай гап қотди.

— Дугона, бизлар-ку майли, сен нима деб кўнгила сўрайсан?

— Нима дердим, тобутимни кўтаргин, дейман-да, — деди аввалдан ўйлаб қўйган, кимдир шу гапни қитмирлик қилиб сўрашини билган, эсимдан чиқмасин деб йўлма-йўл қайтариб келган гапини такрорлаб.

Дарчадан муаллимнинг хотини кўринди.

Шунда кўк ҳангини чоптирганча, Жаркўчани чангитиб Мардон ўтди. Қоп-қора ёввойи жар мушугини бўйнидан боғлаб, эшагига ортиб олган. Мушукнинг тирик-ўликлиги билинмасди. Мардонни чалгитиш учун қишлоқ оқсоқоллари гапирган бўладилар:

— Мардонбой, мушукни нега бошидан боғлаб олдингиз?

— Думидан боғлашни иложи йўқ!

Мардон мушукни қўлига олади. Мушукка жон киради.

– Падарингга лаънат! Мушук ҳам зиёратга келди. Боласини ўғирлашган. Ўғридан сўраса ким ўғирлаганини айтади. Улар бир-бирларини танишади. Ўғриларни обрўйи зўр бўлади. Яшасин, ўғрилар!

Кейин эшагига хала берди. Ўрайдан Авлиёотагача қаерда хоҳласа ўша ерда ўтлатиладиган, боқувдаги ҳўкиздедек семиз, йилтиллаган кўк эшаги изидан кўтарилган чанг муаллақ қолди.

Ҳеч ким ҳеч нарса демаса-да, кўнгиллардан гап ўтди:

– Тузинг сочилган кўчани тузитмайдилар.

– Кўча чангининг уволи ёмон-а...

– Ҳай, бекор қилди-я...

Кўзойдиндан қайтган кампирлар кўп ўтмай ўрлашди. Фақат Ҳувайдо кампирга қийин бўлди. Мушукдан жони чиққудек бўлиб қўрқиш касали, Мардон ўртага отган қора мушукни фириллаган овозини эшитиши, унга кўзи тушиши билан кўзиди, қўйди. Бундан бир йилча олдин дўхтирлар касалингизни даволадик, деб ўғлидан икки қўй олишганди. Эссиз. Яна элга шарманда бўлди. Яхшиям билган билди, билмаган йўқ.

ЖАРКЎЧАДА ЎТГАН БОЛАЛИК

Жаркўчада ўтган болаликнинг илк хотиралари гурас-гурас эшикма-эшик юрадиган лўлилар ҳақида эди. Ўзидан катта тўрваю хуржун кўтарган аёлларнинг кетидан эргашган саноксиз болаларнинг ғовур-ғувуридан қўрқиб, чўмилаётган сойдан ширяланғоч ҳолда қочиб, аввалига дарчалари олдидаги супада бир зум ҳангу манг қотиб турган, кейин чопиб ҳовлига кирган Бекмирза онасининг қучоғига бекинди. Гап нимадалигини билгач, онаси унга: "Яна кўчага сўрамай чиқсанг, девоналар хуржунига солиб кетади, "булбул"ингни бекитиб юр", деганди. Ўшандан кейин яланғоч чўмилмайдиган бўлди.

– "Девонаси йўқ шаҳарнинг баракаси бўлмай-у", – деганди Самарқандда университетнинг ўзбек ва тожик тили факультетида ўқиб юрганида форс тилидан дарс

берадиган, кўзлари катта-катта, қулоқларигача тук битган қоп-қора домла. Дарсини девоналарнинг бирор-бир иримини айтиш билан бошлаб, бирор-бир удумини сўйлаш билан яқунлайдиган тилшунос ўқитувчини талабалар орқаворатдан "девонашунос" дейишарди...

Охирги марта қишлоққа борганида онасига қилган ўша муомаласи учун салкам бир кундирки, ичига чироқ ёқса ёришмайди. Нега шундай қилди? Ўзи нима қилганди? Кўнгли ғаш, кўнгли олатасир. Нима бўлганди ўзи?! Вақт ўтишининг қийинлигини қара. Бир соат ҳам шунчалик узоқ бўладими?!

Олис тоғ қишлоғидаги энасини ойда бир кўриш учун ҳар ойнинг сўнгги шанбасида бориш-келиши олти юз чақиримлик йўлга тушаркан, бозорлик қилади. Яхши новвот, филни расми бор қорачой, ошқозон дориси...

Шаҳарлик ўғил келар кун эна салкам икки гектарлик ҳовлига сифмайди. Ойнинг сўнгги шанбага ўтар кечаси ухламай чиқади. Ўғлининг қош қорайишига яқин келишини билса-да, калайи саҳарлаб дарча олдидаги супачага танда кўяди. Ўтган-кетган ҳам бугун энанинг шаҳарлик ўғли келишини кутиб ўтирганини билади. Кўнгил сўраган бўладилар.

— Шаҳарликларни кутяпсизми, эна, — дейишади.

— Ҳа, энди мани болаларим кўмсин-да. Шуларни кутмай, кимни кутаман. Тоғим ҳам шулар, ўлигимни эгаси ҳам шулар. Шулардан икки кетмон тупроқ умидворман-да, айланай..

— Эна, дарров шунақа гапларни айтманг-да одамни кўрқитиб, — дейди чакана мол боқадиган подачи Асрор тирриқ. Кейин дарров ўз дардига ўтади. Ўғлингиз келганда айтсангиз, Ширинқул тоғбеги ҳар куни ҳолижонимга қўймаяпти. Ҳақини берсам ҳам яхши жойларга молларни ўтлатмаяпти. Бир оғиз бир нима деб қўйсинлар. Ахир, каттакон амалдор. Сигирларингизнинг ҳақини олмайман.

Тирриқнинг сўнгги гапи энага оғир ботади.

— Нега энди олмас экансан, оласан. Ҳозир уйда пул сал узилиб қолганди, пенсиям келиши билан, йўғ-э, бу-

гун ўғлим келиши билан қарзни уздираман. Подачининг ҳақини узмагани ичган сути ҳалол эмас. Раҳматли қайнотам шундай деганлар, — дейди тоғликларнинг удумига риоя қилиб, қайнотасининг отини тутмай.

— Узр эна, ман шундай.

— Бир айтдинг, бошқа айтма буни. Ширинқулга эса мени номимдан айтиб қўй, элни қийнамасин. Тоғ отасидан қолмаган. Боламнинг отини майда-чуйда ишларга аралаштираверма. Тоғбегига патта ҳақини алоҳида, ўзиникини алоҳида тўғри бер, жўжабирдек жон. Оларда қандай мард бўлсанг, берарда ҳам шундай мард бўл. Раҳматли қайнотам шундай деганлар.

— Эна, бир илтимос бор эди, — дейди Тирриқ ялтоқланиб, — ўв ёшлигимизда еган турк патирингиздан қилиб беринг, қаймоқ, сариғмойини ўзим бераман, ҳеч ким патирни сизникига ўхшатолмайди-да!

— Бу гапинг бўлак, сариғмойинг ҳам керак эмас. Келинимга айтаман, ўргатганман, ўзимдай қилолмасаям, қўли келишган, дейди бир вақтлар ўчоқ бошида ҳеч ким унга тенг бўлмаганлигини эслаб, — кейин қўшиб қўяди:

— Лекин, бола, сенга бир гапим бор. Эрқул трактирчининг болаларига жавр қилма, сигирини йўқотиб қўйиб, ўрнига бузоқ берибсан. Етимнинг ҳақини ейиш ёмон. Тўрт етимнинг оғзини сутдан ажратиб, қандай ётиб-турасан. Ўғлимга айтайми, бузоғингни сигир қилиб берсинми? Кейин номусини кўтариб юраоласанми? Асрор тирриқ Энага салом бериб, арз қилганига минг пушаймон бўлди. Негаям ҳол-аҳвол сўраб кетавермади. Шу гаплар унга керакмиди?

— Йўқ, йўғ-э, — деб чайналади подачи.

— Сигирларингни топгунимча, бузов олиб туринглар, кейин сигир қилиб бераман, — дегандим-да, Эна. Энанинг жаҳли чиқади.

— Етимларнинг сигири топиладими-йўқми, унгача улар энангни эмиб турадими? Сут-қатиқ ўзингдан чиқса, рўзфорда барака бўлади. Шу ёшга кириб ҳам тирриғлигинг қолмабди-да. Молхонанг тўла қорамол, қўй-

қўзинг яқинда Катгатоққа сифмайди. Эр отининг баҳоси эмас, Асрорбой. Худоям ҳаммани эркак қилиб яратавермайди! Одамни ҳар нарса бўлгани яхши.

Кампирнинг Асрорбой дегани Тирриққа ёқиб тушди. Бошқа гап қулоғига кирмади. Бир умр исмига Тирриқ эмас, Бойни қўшиб айтишларини орзу қилганди. Салкам қирқ йилдирки, пода орқасидан юриб, соч-соқолини сурув чанги оқартирди. Рўзгорини ейиш-ичишдан қисиб, йигирма икки қорамол-у, юздан ортиқ совлиқ қилганда ҳам биров бой демади. Биринчи марта бировдан, яна кимсан, Яхшигул кампирдан Асрорбой деганини эшитдими?! Қулоқларига ишонмади. Энди иши юришади. Колхозга нечта одам раис бўлиб келибдики, Яхшигул кампирдан хабар олмай идорасига кирмаган. Мулла Қодирнинг ҳовлисидан ҳатлаб ўтмаган. Баъзи одамлардан ўлган бўлса ҳам қўрқасан-а, тавба! Мулла Қодир зўр одам эди-да. Сути қочган сигирга дам урса елини чотига сифмасди. Хислатли одам эди, раҳматлик. Кампир ҳам зўр. Дегани деган. Бир гапини биров икки қилолмаган. Нимага шундай?

Тирриқнинг нақд кекирдагига муштдек қайроқтош тикилгандек бўлди. Кўнгли бўшашди. Шу ишни қилса, бундан кейин Хўжатўпнинг барча одами, битта галстугни йигирма йилдан буён тақадиган Учқун муаллим-у, бировларнинг мотоциклини алмаштириб миниб, маники деб мақтаниб юрадиган заправкачи Олимтой ҳам эртадан бошлаб Асрорбой дейдигандек.

— Эна, ўзи бугун кечга томон бир сигиримни бермоқчийдим, шуни Сиз билан маслаҳат қилмоқчийдим, — дейди шоша-пиша, нима деяётганини ўзи ҳам англамай.

— Ундай бўлса, ҳозир Эрқулнинг болалари мол қўшганда, шу гапингни айт. Пода қайтарда арқон билан чиқишсин, сигирнинг бошини ўзинг боғлаб, уйига элтиб бер. Қўлинг очилмагунча, кўнглинг ҳам, йўлинг ҳам очилмайди. Сен-ку бу гапларни тушунмайсан-у, барибир бир кун нафи тегар, деб айтаяпман-да. Эшонбонгнинг арвоҳи ҳам шод бўлади. Авваласи сигир то-

пилар, топилмаса бош ёриғи, дўппининг остида қолгани дуруст. Сан ҳам, ман ҳам кунга матал одамлармиз, кетамиз. Иснод ёмон нарса. Инсон ўзига ўзи матал ёзиб кетади. Ҳар кимни юки ўзига етади. Болаларинг, неваларларингга жавр қилма!

— Бўлди, шундай қиламан. Ҳеч кимга айтманг, жон Эна. Мен Сизни яхши кўраман!

КУНГА МАҲТАЛ КАМПИРЛАР

Ҳар ойнинг сўнги шанбасини Яхшигул кампир дарча олдидаги супада ўтказди. Шу куни шаҳардаги ўғли — Бекмирза келиши керак. Эркалаб Бек ўғлим, дейди. Ўғли билан худди катта одам билан гаплашгандек Сизлаб сўрашади.

— Эна, сиз деманг, сен деяверинг, ноқулай-да, жўраларим кулишади, — дейишига қарамай яна:

— Бек боламдан айланай, яхши келдингизми, довмисиз болам, ҳамиша дов бўлинг-да. Акам кўрмади, отам кўрмади, Сиз кўринг-да болам, дейди. Сиз менинг акамсиз, Сиз менинг отамсиз, дейди. Ёмон назарлар менга тегсин, Сизга тегмасин, дейди. Йигит пири қўлласин, дейди. Сизга боққан балолар менга тегсин, дейди.

Қалтираётган қўллари билан ўғлининг боши, сочи, қошлари, кўзини, юзи, бўйину елкаларини қайта-қайта пайпаслайди. Дуо баҳонасида қўлига ўтиб қолган ўғлининг ҳидини ҳеч кимга билдирмай ҳидлайди. Юзига қон югуради. Чехраси ёришиб кетади.

— Катта отангиз раҳматли йигитнинг пири бўлади, етмиш ёшли кампир ҳам етти ёшлик ўспиринга йўл бериши керак, дердилар. Сиз десам дебман-да, бола-жон, хижолат бўлманг. Болаларимни сиз демасам, кимни дейман? Китоб ўқиган одамнинг айтганини қилиш керак. Онаси сизлаган болани ҳеч ким сан деб бетига тик қаролмайди-да, жўрангиз кўпайсин. Сизни ҳеч ким сан демасин дейман-да, болам.

Шундай кунларда энани супадан фақат намоз вақтларидоғина кўрмаслик мумкин. Бошқа вақт қишу ёз,

баҳору куз дарча олдида ўғлини кутади. Ойнинг бошқа шанбалари қандай ўтганини билмайди. Билгиси ҳам келмайди. Сўнгги шанба куни бошқача. Шу куни яшагиси келади. Узоқдан-узоқ жойдан ҳориб-чарчаб келадиган, бироқ чарчаганини билдирмай, одамларга ҳеч бир ҳолатда нолимайдиган ўғлини кўрганда кўнгли тоғдай кўтарилади. Кўзига қараб ўғлининг бошида минг бир ташвиш борлигини билса-да, сўрамайди. Сўраса-да ўғли гапни бошқа ёққа олиб кетишини билади. Ҳаммаси яхши дейди. Нима қилсам хурсанд бўласиз, дейди. Онасининг хурсанд бўлса, яшагиси келишини қаердан биларкан? Раҳматли чоли шунақа эди. Бирда сен хурсанд бўлсанг яшагим келади, деган. Ўшанда болалари эшитиб қолмадимикин деб, роса изза бўлганди.

Ёз бўйи ҳар ойнинг сўнгги шанбаси кун пешиндан оққач, Жаркўчани тўлдириб тупроққа беланаётган тўрғайларни безовта қилиб кўчанинг нариги бетигаги кўшниси Энақиз кампир келиб қўшилади. Икки дугона супачага астойдил ўтиришиб, кўнгиллари Тайпоқсойнинг даласидек ёйилади. Дарча атрофига говуруғувор энади. Дугонаси келганидан хурсанд эна кенжа келинига чой буюрган бўлади. Дастурхон келишини ҳам кутмай, нимчасининг чўнтагидан рўмолча олиб ёзади. Тўй-маъракалардан, унда-бундан чўнтагига илинган майиз, ширинликларни тўкиб солади. Худди болаликларида хола-хола ўйнаган қизалоқлардек, бир-бирларини меҳмон қилишади. Севинишади. Ҳатто кимнинг келинига ким кўз олайтиргани, кимнинг ўқишдаги қизи қишлоққа анчадан буён келмаётгани, бир балоси бор, бўлмаса келарди-да, деб бошланувчи қишлоқшумул янги гаплар ҳам уларга эриш туюлади. Бу гаплар дושанбаники.

Энақиз кампирнинг аслида дугонасининг олдида гапирадиган гапи йўқ, уйда кутадиган одами ҳам. Бир кўнгилда дугонасининг дардига шерик, бир кўнгилда завқига ҳамроҳ, деб ёнига келади. Ҳар доим кун ботар-ботмас кириб келадиган шаҳарлик ўғлининг қораси кўриниши билан дугонасининг кўз ёшларини ар-

тиш, қалт-қалт титраётган танини бир муддат ўзига келгунча суюб туриш учун ҳам унга шерик бўлади. Бундай қилишни дугонаси сўрамаган бўлса-да, ич-ичидан иштабини билди. Қариганингдан кейин одамлар гапирмаса ҳам, кўкайдан ўтганини билиб қоларкансан.

Бирда кампир дугонасига ўлимлиги учун йиққан латта-лутталарни астойдил бирма-бир айтиб, қайси латта кимга берилиши лозимлигини тайинлаган. Мана бу бош-оёқ сарпо ювгучига, дейди фахр билан. Мана бу яктак-минсак — жағбойларга, мана бу жийда сув қуйганга, мана бу камзул суюганга. Бел боғлаганларга мана булар. Ўзинг, ўз қўлинг билан берасан, — дейди қатъий бир оҳангда, гўё Энақизнинг ўзидан кейин қолишини биладигандек. Шунда хомуш тортиб қолган дугонасининг тайинли ўлимлиги йўқлиги эсига тушиб, йиғиштирган бўлади.

Дарча Жаркўчанинг энг юқори жойида жойлашган. Кўчага бурилган ҳар қандай уловни кузатиб туриш мумкин. Кампирлар кўчадаги ҳеч бир нарсани илғамасалар-да, кутаётган уловларини товушидан билишади. Кўпинча биринчи бўлиб Энақиз илғайди.

— Дугон, Бек ўғлинг келаяпти.

ОЛАПАР

Кампирларнинг хурсандчилигига шу вақтгача ёнғоқ соясида тўшини захга бериб, кесилган калта думи билан хомишакларни эринибгина ҳайдаётган Олапар қўшилади.

Олапар аввал якка ёнғоқ остидаги сўри тагидан даст сакраб туради. Қулоқларини динг қилиб, кампирлар олдига ҳаллослаб келади. Зўр бир ишни қойиллатгандек, уларга бақрайиб қараб туради-да, олд оёқлари билан супанинг бир четини иштиёқ билан тирнайди. Яхшигул энанинг: "Эганг келаяптими?" — деган гапи тугар-тутамас, тўғри йўл қолиб, жарнинг тик қия жойидан ўзини кўчага отади.

Кейин Жаркўчанинг бошида одамлар билан саломлашиб, ҳаяллаган Бекмирзанинг оёқлари остида ялтоқланади. Одамлар кулги аралаш: "Ана, момонинг разведкачиси келди", дейишади. Олапар йўл бошлайди, ортидан Яхшигул кампир эргалабдан буён кутаётган машина йўлга тушади.

Шаҳардан келган машина ҳовлида тўхтагач, атрофини бир қур айланади. Чап елкасини ерга қўйиб, эркаланади. Атрофини ўраб олган болаларга кулги бўлади. Боши силаниб, икки оғиз яхши гап эшитиши баробарида отилган куйи ҳовлининг кун ботиш тарафидаги яланг тепаликларига ошиқади. Тўхтамай чопади. Хурсандлигини билдиради.

БЕК БЕРГАНДА БЕТИГА ҚАРАМА

Шу вақтгача икки кампирдан бошқа зот назари тушмаган ҳовли бир зумда таниш-нотаниш болаларга, мўйлови майса урган жиян, салкам бўй етган қизларга тўлиб кетади.

Эна уларнинг ҳар бирига ўғлининг арзимас бўлса-да, пул беришини истайди. Баъзиларига бирда бирон ишини қилдирган бўлади. Бек ўғлим келса китобингга пул олиб бераман, деган бўлади. Ҳовлидаги ўспиринларнинг аксарияти ана шу қарзларни ундириш илинжида йиғилишган. Ора-чирада қўшни келинлар ҳам ушбу ҳолат устидан чиқиб қолишар, кампир ўғлидан келинларга ҳам пул беришини сўрайди.

— Бек берганда бетига қарама, қарз бўлиб қоламан дема, ўлганимда яхшилаб йиғлаб берасан, дейди ўпкаси тўлиб. Шу талотўпда Асрор тирриқ кўзлари чақнаб қўлида таёғи, резина этигидан тўкилган Жаркўча тупроғи билан ховлиққанча пайдо бўлади.

— Эна, биласиз-ку, бугун Эрқулнинг сигирини ёнимдан тўламоқчи эдим. Сигирини Боғмазордаги арчазордан топдим. Топмасам ҳам ўз ёнимдан беришимни билар эдингиз-ку...

– Яша, Асрорбой, – дейди кампир унинг кўнглидаги гапни толиб.

Асрор тирриқнинг овози ўчиб қолади.

Зум ўтмай ҳовли сув қуйгандек бўлади. Келини дастурхон ёзади. Ҳар куни икки ёнида тармашгандек бўлиб ўтирадиган кенжасининг икки қизи бобосидан уялиброқ, дастурхон пойида мўлтирашади. Энақиз кампир ҳам уйига боришини қайта-қайта такрорлайди. Дугонасининг билагини икки-уч марта ушлаб кўргач, аҳволи анча яхши бўлиб қолгачгина қўзғалади.

Кейин эна ўғлини ўзига яқинроқ, юзма-юз ўтиришини сўрайди. Кўзларингизга тўйиб олай, болажон, дейди. Кўзларингизни соғиндим, дейди.

ТУШ

Жаркўча охиридаги подахонада Асрор тирриқ камшик оғзини ишшайтирганча таёфига суяниб турганмиш.

– Эртароқ турсанглар бўлмайдами, тоғбеги хотинининг қучоғидан чиққунича подани Қирратошдан оширишим керак, дермиш томоғини йиртгудек бўлиб, молини қўшаётган ҳар бир болага ўқрайганча. Шунда онасининг овози эшитилди.

– Тур болам, подачи кетиб қолади.

– Ҳозир, озгина ётай.

Кейин онасининг умуман бошқача оҳангдаги овози эшитилди.

– Туринг, болажон...

– Боринг-эй, турмайман. Силтаб ташлайди Бекмирза. Кейин бирдан туш кўраётганини, хонанинг эшиги олдида ёш боладек мўлтираб турган онасининг чеҳрасини кўрди-ю, қилиб қўйган ишидан кўнглига ғашлик тушди. Нега бақирдим? Нега жеркидим? Онаси нима деб ўйлади?

Эшикка қараган эди, онаси кўринмади. Юз ботмон юкни кўтаргандек ўрнидан турди. Ҳовлига чиққанида одатдагидек ҳовли тўла кампирлар эди. Бирма-бир сўрашди. Дили ёришмади. Онасининг кўзига қарай деса,

қараёлмайди. Қайдан ҳам кеча кечқурун Асрор тир-риқни кўрдим. Қайдан ҳам тушимга кирди.

Бўлар иш бўлганди. Кампирлар гурунги орасида она-сининг юзига қарамоқчи бўлиб бир неча бор уринди. Кучи етмади.

Ҳар доимгидек қишлоққа келганидаёқ машинаси-ни ювиб, шаҳарга қайтишга чоғланиши ўзига эриш тую-либ кетди. Шаҳарда ҳафталаб ювилмайдиган машина-ни қишлоқда ювиши, онасининг ҳовли зинасига ўти-риб: "Сиз машина юваверинг болам, мен сизга тўйиб оламан", дейишини эслар экан, буларнинг барчаси она-сига қилган жабридек туюлди. Ҳар доимгидек қишлоқ одамлари бозордан қайтар-қайтмас шаҳарга жўнаши-ни кечки салқинга қолдирди.

Тушликни қаерига еди, кимлар билан нималар ҳақида гаплашди — эслолмайди. Онам эшитмагандир, деган хаёлга ҳам борди. Кўнглидаги ғашлик кўтарил-мади.

Якка ёнғоқ тагидаги сўрида аср намозини ўқиётган онасининг қорасини олиб, намоз тугагини тусмоллаб сой бўйида айланди. Ўзича энасининг кўнглидан чиқ-моқчи эди. Яхши кўришини айтмоқчи эди. Мана мен келдим, ҳидлаб олинг демоқчи эди. Эркаланмоқчи эди. Эпполмади.

Елдек учиб келаётган машина ойналаридан шаҳар яқинлигини эслатувчи кўплаб қизил чироқлар кўри-ниши билан хаёллари тиниқлашди. Минг марта қатна-ган бу йўлларнинг кўп жойларига ном ҳам қўйилган. Бу чироқларни "Минг чироқ" деб қачон атаганини эс-лолмади. Кеч кузда Каттатоғнинг бағри қаро тунда шундай чўғларга тўларди. Чўпонлар ўтовидаги ўчоқ-нинг олов-чўғи эди улар.

Машинани тўхтатди. Саратоннинг салқин шамоли хотираларини остин-устун қилди. Энасидан бир оғиз кечирим сўрашга куч тополмаганига ўзини койиб, ортга қайтмоқчи бўлди. Эрталаб ишга етиб келиши қийин бўлишини эслаб, фикридан қайтди. Ўзи нима қилди-ю, нима учун узр сўраши керак. Узр сўрайдиган иш

қилишгача борган экансан, ўлганинг шу-да, деди яқин-дагина йўлдан олган сигарета қутисидан сўнгги дона-ни олиб тутатаркан. Кўнгилга нега бунчалик гашлик тушди? Бу нима? Не-не ишларни, не-не бош оғриқ-ларни бировга бир сўз демай ҳал этган, не-не амал-дорларнинг бировдан ўрганиб берган остин-устун са-волларига жавоб топиб берган Бекнинг аҳволи шуми? Нима бўлаяпти ўзи? Наҳот онасига бақирган бўлса? Наҳот жеркиган бўлса? Ўзи хоҳламаса-да, ич-ичидан онасининг қулоғи оғирлашиб қолганидан биринчи мар-та хурсанд бўлди.

— Илоё, эшитмаган бўлсинлар-да.

Тавба қилди.

ДЕВОНАСИ ЙЎҚ ШАҲАР

— Бирор нарсадан хафамисиз, боя ухлаб ётганин-гизда, намоз ўқиётганимда кўзимга кўриндингиз.

Онасининг синиққина овозда айтган гапи охир-оқибат қулоқлари остида борган сари баландроқ овоз-да такрорланаверди. Кўз ўнгида ёнғоқ остидаги сўри устида намоз ўқиётган, икки қўлини дуога очган ҳола-ти ўрнашиб қолганди.

Кечаси билан кўзи илинмади. Саҳарда туш кўрди-ми, қулоғига биров айтди, англамайди. Бироқ, бу-гун, пешингача нотаниш бир аёлга иккита нонни са-дақа қилиши ва ўша аёл раҳмат айтиши шарт эканлиги ҳақида биров топшириқ бергандек бўлди-ю, уйғонган заҳоти шу ниятини амалга ошириш учун нонушта ҳам қилмай йўлга тушди.

Шу ниятни амалга ошириш учун жон-жаҳди билан тиришди. Шаҳарнинг катта чорраҳаларида турадиган тиланчи хотинларга нон улашиш, уларнинг раҳматини эшитиш илинжида машинасига бир кучоқ нон солиб, шаҳар кезди. Лекин, биронта тиланчи хотин топилма-ди. Чорраҳаларга умид билан боқди. Умид узиб, бекат-ларга борди. Тўрва кўтарган бир аёлга минг истиҳола билан иккита нон тутганди, қарғаб берди. Ўтган-қайт-

ганлар орасидан мункиллаган кампирларни ахтарди. Соат тўққизгача ниятини амалга ошириб, ишга кечикмай бориш режаси барбод бўлди.

Соат ўн. Шаҳарда девона, тиланчи топилмасди.

Соат ўн бир. Узоқдан бўш халта кўтариб келаётган аёлга пешвоз чиқиб нон тутганди: "Сенинг юкингни нима қиламан, ўзимники ҳам етиб ортади", деганда ичи тўкилиб кетди.

Соат ўн икки. Вақт ҳам шунчалик тез ўтадимиз?

Қулоқлари остида ўша гап: Пешин намозигача бегона аёлга иккита нон бериб, раҳматини олинг.

Кўз ўнгида эса энаси. Рўпарадан келаётган аёл нақд энасига ўхшашидан чўчиб тушди. Ҳадемай, пешинга муаззин овоз беради. Умидлари саробга айланаётганини англади. Бек бола қўлида иккита нон кўтариб кулиб турса-да, ич-ичидан йиғлади. Онасига бўлган воқеани айтиб, тушунтириб бермагани, узр сўрамагани учун ўксинди.

Ўспиринлик вақтида эрларини қишлоқнинг бирор-бир булоғи бўйида кутиб туришларини тайинлаб, ўзлари тиланчилик қиладиган лўли хотинларни Жаркўчанинг пастқам жойларидан туриб тошлаганига минг-минг пушаймон еди.

Худди шу онда ҳозиргина ўтиб кетган аёл ортига қайтиб, Бекнинг олдига келди. Сўлгин юзли бўлса-да, кўзида нур бор эди. Гап-сўзсиз икки қўллаб узатганди, худди шуни кутиб тургандек, икки қўллаб нонларни олди. Ўтирди, ўпиб пешонасига сурди. Онасидек, узундан-узун дуо қилиб, охирида раҳмат болам, барака топ, деди.

Бир йигит ва бир аёлнинг йўл ўртасида бир-бирига нон бераётгани – текин томошани кўришга йиғилган халқовни оралаб ўтаркан, ўша томоғига ёпишган бир нарса эриб кетдими, ҳар қалай нафас олиши енгиллашди. Машинаси эшигини очганда муаззиннинг овози эшитилди.

Ишга биринчи бор кечикиб келганди. Ҳеч ким унга кечикиб келдинг ҳам демади. Хўжайин чақиртириб, ҳозир юқорида бўлганлигини, жуда катта топшириқ бе-

ришганини, эрталаб столида ҳужжатлар тайёр бўлиши лозимлигини уқтирди.

Бек боланинг ўйлари бўлак эди. Иш қочиб кетмас. Улгуради. Кечаси билан бўлса-да, қишлоққа бориб она-сини бир кўриб келиши керак. Тушунтириши керак. Узр сўраши керак.

Каттанинг топшириғи ижроси ярим тунда тугади.

КЕЧАГИ КУННИНГ МАТАЛ БЎЛИШИ

Мирзачўлнинг бийдек бағрини қоқ иккига бўлиб, ўқдек учиб бораётган енгил машинанинг чироқлари тун зулматини ҳам тенг иккига тилиб борарди.

Қозоғистон чегарасидан ўтишда доимо тихирлик қиладиган, ҳозирда уйқусираб турган посбонлар, Бекнинг важоҳатини кўрибми, бошқами, чойчақани ҳам олмасдан дамба — шлагбаумни кўтардилар. Йўл анча яқин бўлди.

Бекмирзанинг назарида онасини кўрмаганига бир йил бўлганди.

Ҳар ойнинг охирги шанба куни унга қишлоққа бориб келишга рухсат берилади. Тушгача ишга чиқмаса-да, осмон узилиб ерга тушмаслигини биринчи бор ҳис этди. Ҳозир хаёлотга ишхона сифмайди. Бек боланинг хаёллари Жаркўчанинг бошида. Уни кутиб турган Олапарда. У ҳозир ҳаммани уйғотган. Меҳмон келишини ҳаммага билдириб бўлган. Жаркўчани танг қилиб меҳмон кутмоқда. Дарча билан кўча боши ўртасида минг бориб келгандир. Насиб этса кўчанинг ўртасига тушиб, йўл бошлаб боради.

Кейин, болалигида гурас-гурас бўлиб эшикма-эшик тиланчилик қиладиган лўлилардан кўрқиб, дарча олдидаги супачада ширяланғоч тек турган ҳолатини эслади. Кулиб қўйди.

Булбуллар булоқ бошидан кўтарилмай, Бекмирза қишлоққа кириб келди.

Айтувчининг дўриллаган овози аъзойи баданини титратиб юборди. Вақт жойида тўхтаб қолди.

– Худойига.

– Худойига.

Бекнинг қулоғига "Жанозага" дегандек туюлди. Нафасини ичга ютиб қулоқ осди.

– Асрорбойникига худойига.

– Эй, бой бўлмай қол, шу вақтдаям одам чиқартирасанми, мулла у ёқ-бу ёғини ювсин, — ўзича ғудранди Бекмирза. Дарров тавба қилди, шукроналик келтирди.

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлганча, нақд Каттатокқа бориб қадаладиган қишлоқ йўли бошида Олапар кўринди. Олапар ирғишларди...

ДИЛАФРУЗ

Тошкенти азимнинг ҳиди димоққа урилди. Кириб бораверишда, ўнг қўлдаги темир ҳавозалар бир-бирларига сим узатгунча кўриниш бердилар. Кечаси бўлганида ҳаммаёқ қизил чироққа тўларди. Худди чўпонларнинг ўтовидаги ўчоқларнинг чўғидек.

Кечагина шу ердан ўтаётганда "Минг чироқ" номи қаердан келганлигини, қачон қўйилганлигини эслолмаганди. Ёдига тупди. Албатта, бу номни ҳар бир жойга ўзича янги ном қўйишни яхши кўрадиган, эндигина биринчига чиққан қизи Дилафруз қўйган. Бошқа ким ҳам бўларди.

Кеча энасини соғинганди, бутун қизини соғинди.

ЁШ БОЛА ҲЕЧ ҚАЧОН ХАФА БЎЛМАСЛИГИ КЕРАК

Воқеа бундан бир йил муқаддам бўлганди.

Билиб туриб қилган ўша номаъқулчилигим ёдимга тушса, суяк-суягимгача зирқираб кетади. Ўшанда тўртинчи синфни тугатиб, каникулга чиққандим. Маҳалламиздаги болалар эртадан-кечгача қишлоқ этагидаги Каттакўлнинг қамишзориди ўзларига най ёки ёй учун ўқ ясашади. Албатта, улар ичида мен ҳам борман. Ёй (камон)им учун ўқ яшаш жону дилим. Кимсан Абду-

халил мерганнинг неварасиман-да! Хуллас, эрталабки нонуштадан сўнг, уйдан чиқиб, тушлиқда бир келиб-келмай, кечқурун қулоққача чангга ботиб, ортга қайтардим. Бунинг учун мени уйда ҳеч ким уришмасди. Дадамнинг айтишларича, ҳеч кимни хафа қилмасам, ҳеч ким билан жанжаллашмасам бўлгани эди.

"Ёш бола ҳеч қачон хафа бўлмаслиги керак (ҳатто, ноҳақ бўлса ҳам!), аммо у ўзидан катгани ранжитмаслиги шарт", — бу гапни деворбир қўшнимиз Мирзо бобо айтган.

Чангга ботсам ҳам, бетим тирналса ҳам тинчгина ўйнаб юргандим. Ҳамма гап Тошкентда яшайдиган Назокат холамнинг ўғли Қаҳрамон бизларникига меҳмон бўлиб келгандан кейин бошланди. Уларга маза. Шаҳарнинг машина энг кўп юрадиган кўчаларидан биридаги уйнинг тўққизинчи қаватида яшашади. Уйларига қишки каникулда борганман. Эшикларининг остигача лифт олиб бориб қўяди. Шаҳарда туғилмаганман-да, бўлмаса эртадан-кечгача лифтда сайр қилардим. Менимча, шаҳарда яшаш яхши. Хоҳлаганча музқаймоқ ейиш, газли сув ичиш мумкин. Қаҳрамон бўлса қишлоқда туриш яхши, дейди. Футбол ўйнаш учун кенг майдон, чўмилиш учун зўр жойлар бор эмиш. Унинг қўл-бети қиз болаларнинг юз-қўлини эслатарди. Оппоқ. Феълиям қизиқ. У қишлоқдаги ҳар бир нарсага оғзи очилиб, қизиқиш билан қарайди. Назаримда, унинг учун ҳамма нарса чиройли, эртақлардагидек. Боғимиз тўридаги бир текисда ўсган, бўйлари йигирма метрлар келадиган теракларни кўриб, "қалъа деворларига ўхшар экан", — деганди. Биз роса кулдик.

ТУРКҚИШЛОҚ БОЛАЛАРИ

Биз — бу Туркқишлоқ болалари — қўшнимизнинг ўғли Меливой, жўрабошимиз Ғофур, синфдошим Жўравой ва сочига ёғ суртиб, ялтиратиб юрадиган Худойқул сариқ ҳамда бир тўда ёши кичикроқ қишлоқдошларимиз. Кулишимга сабаб, теракларни "қалъа

деворларига" ўхшатиш биз учун жуда эриш туюлган-ди.

Бизнинг энг яхши кўрган ўйинимиз — дарахт шохида қувалаш ўйнаш. Бу ўйинни Ғофур Ўратепага — аммасиникига борганда ўрганиб келган. Марра жойимиз — Каттаҳовуздаги толзор. Бу ўйинимиз ҳар куни нари борса бир-икки соат давом этарди. Шу икки соат ичида ҳам ҳаммамиз чарчаб қолардик. Шохдан-шоҳга маймундек осилиб юриш осонми?

Қаҳрамон бўлса ўйинимизга қўшилмайди, ўзича қўшиқ айтиб юраверади. Бизлардан хурсанд ҳам, хафа ҳам эмасди. Ўша куни ўйинимиз тез тугади. Сабаб, жўрабошимиз шохдан йиқилиб қўли синди. Шу куниёқ уни касалхонага кузатдик. Кета туриб, у мени вақтинча жўрабоши этиб тайинлади. Энди мен жўрабоши! Жўрабоши бўлиш зўр-да! Ҳеч ким сенга иш буюрмайди. Сен ҳаммага иш буюрасан!

Авваллари толзорнинг шохлари тўла чумчуқ уя бўларди. Биз қувалаш ўйнаб, барча уяларни бузиб юборгандик. Жўрабошимизнинг шохдан йиқилиши чумчуқ уяларни бузганимиз учун экан. Қишлоғимизнинг тентаги Мардон ака бир куни олдимизга келиб деди:

— Яна толда ўйнасанглар, чумчуқ уяларини бузганларинг учун биронтанг ўласан.

Биз кўрқдик. Қишлоқда ҳамма Мардондан, унинг қарғишидан, гап-сўздан кўрқади. Унга ҳавас қилиб Ғофур икковимиз тентак бўлмоқчи эдик. Дадаларимиздан ўхшатиб бир тарсакидан еб, бу ишни қўйганмиз.

Шу воқеадан сўнг бу ўйинни бас қилдик. Навбат чилликка етганди. Бу ўйинда Қаҳрамон бизга қўшиларди-ю, шумлигидан бўлса керак, зувлаш ҳеч чекига тушмасди. Эшитишимизча, шаҳарлик одамлар шум бўлишаркан. Албатта, бу ҳолат ҳаммамизга алам қиларди. Нима бўлди-ю, чек унга тушди. Зувлаш масофасини Меливой белгилайдиган бўлди. Урган чилчўпи икки-уч уй нари қўшнимиз Нарзи бобонинг дарвозаси олдига бориб тушди. Дарвоза олдида бўйи салкам катта қўчқордек келадиган ит — Оқтўш ётарди. Тўши оппоқ

бўлгани учун шундай деб аташган. Қахрамон Оқтўш туғул Халли (Халил) бобонинг жарпишақдек келадиган тозисидан ҳам қўрқарди. У итни кўриб зувлaшни ҳам унутганди. Ранги оқариб кетди. Гапирмади ҳам. Шумлик қилиб, ерга қараганча, гапимизга қулоқ ҳам солмай, аста-секин уйимиз томон кета бошлади.

— Қўрқоқ экансан, йигит киши мард бўлиши керак! — дедим бир кун олдин магазинда икки мастнинг уришаётган пайтида бир-бирига айтган ва ўша жойда эшитган гапларимни такрорлаб. Кейин човроқ тошни икки қўллаб кўтарганча Оқтўш томон кетдим. Нарзи бобо ҳозир чўлда пиёз экади. Эрта баҳорданоқ кўчиб, кеч кузда қайтади. Уйни қўриқлаб якка Оқтўшгина қолади. Ҳар ёз болалайди. Ҳаво иссиқ бўлгани учун у ҳар доим дарвоза олдида цементланган майдончада тўшини ерга бериб ётарди.

Тошни кўтарганча унга яқинлашдим. Шарпамни сезиб кўзини бир очиб юмди. У менга ҳатто кечасиям тегмасди. Ҳидимдан биларди. Орамизда ҳеч қанча масофа қолмади. Тошни унинг калласига ташладим. Қўлларим қалтирамадиям. Худди бир-икки бу ишни қилиб юргандек, ҳаммасини хотиржамлик билан бажардим. Кейин Оқтўшдан қўрқиб, мени кузатиб турган болаларга қўшилиб қочдим. Қочаяпман-у, кўзимни ундан ололмасдим. У бошини ердан узолмай, судралганча ичкарига кириб кетди. Ортидан акиллашиб кучукваччалари эргашди.

Жўраларим мени ўраб олишган, худди чемпионларга қарашгандек ҳайрат билан тикилишади менга. Ўша куни кечқурун Нарзи бобо уйимизга келди. Қилган ишим тўғрисида дадамга айтибди. Бу гапларни опамдан эшитдим. Лекин, кечқурун дадам менга ҳеч нима демадилар. Эртасига тушга яқин меҳмонхонага чақирдилар. Укам ёки мени койиб, дўғлаб қўймоқчи бўлсалар бу тадбир қўлланиларди. Катта хонада дадам ва мен. Урсалар керак, деб ўйлагандим, акси бўлиб чиқди. Узоқ гапирдилар. Бундан урганлари ҳам маъқул эди... Дадалар болаларини нега уришларини энди билдим.

Эртаси куни тобим қочиб, аҳволим оғирлашди, танам ўт бўлиб ёнарди. Мени касалхонага олиб боришди. Куну тун кўз ўнгимда ўша манзара. Бошини судраганча кетаётган Оқтўш ва пилдирашганча онасига эргашган кучукчалар...

Орадан бир ҳафта ўтди. Мени кўргани касалхонага дадам, уларга қўшилиб укам ва Меливой келишди. Улар олдимда қолишди-ю, дадамни врач чақириб кетди. Шунда улардан Оқтўшнинг аҳволини сўрадим.

— Ўлди, кўмиб келдик, — деди оддийгина қилиб укам. Меливой эса Оқтўшнинг боши ҳақидаги тафсилотларни батафсил сўйлай кетди, мен эса ҳеч нима эшитмасдим. Атрофимда тўрт-бешта ҳамширалар югуриб қолишганинигина эслайман, холос.

ЁМФИР ЁҚҚАН ТУНДА

Роппа-роса қирқ кун деганда касалхонадан чиқдим. Аммо, ҳалиям кутилмаганда иситмам кўтарилиб, мазам қочиб қолади. Касалхонадан мени дадам аравачали мотоциклларида олиб келдилар. Ундан тушарканман, уйга ҳам кирмасдан тўғри Нарзи боболарникига бордим. У киши уйда экан. Салом бергач, аввалига кечирим, сўнгра Оқтўшнинг боласидан бирини беришларини илтимос қилдим. Уришсалар керак, деб ўйлагандим, ундай бўлмади. Аввалига анграйганча туриб қолдилар-да, кейин шоша-пиша, довдираганча, молхонадан йиртиқ халта топиб чиқдилар. Қўллари қалтираганча кучук болаларидан бирини шу халтага солиб бердилар. Гапирмоқчи бўлганларида кўнгиллари бузилиб, ўпкаси тўлганча нимадир деб ғудранди. Рози бўлганларини англадим. Кучукчани кўтарганча уйга келдим. Уйимизда укамнинг Сиртлони бўлса ҳам, менинг хоҳишимга ҳеч ким қарши чиқмади. Унинг отини Йўлбарс қўйдим.

Ҳозирда дарсдан чиққаным заҳоти Йўлбарснинг ҳузурига чопаман. Барча егулигини ўз қўлим билан бераман ва Йўлбарсга онасини билмай ўлдириб қўйганлигимни тушунтирмоқчи бўламан. Мен ёмон бола эмас-

ман, шунинг учун онанг фақат менга ишонарди, дегим келарди. Шундай десам, Йўлбарс: "Нима, яхши одамлар ишонганларини бошига тош ташлайдиларми?" — деб қолмасин, деган ўйда унга савол бермасдим. У гоҳ ҳеч нима тушунишни хоҳламагандек, ағанаб мен билан ўйнашади. Гоҳ ҳамма гапларимга тушунгандек, қаршимда бош эгиб тураверади. Ҳар доим кўзимга тик қараганида бир маъно уқаман: "Онам сендан буни кутмагани!"

Охири чидаб туролмадим. Уни етаклаб Каттасойнинг қиш бўйи йиғиладиган суви — Каттакўлнинг этагидаги қамишзорга бордим. Мен тиззалаб ўтирдим. У қаршимда чўнқайди. Тушунса-тушунмаса унга: "Энди ҳеч бундай иш қилмайман, ҳатто мени чақаётган чумолини ҳам ўлдирмайман", деб сўз бериб, кечирим сўрадим. Шундай қилмасам бўлмасди. Назаримда бу нарса, бу изтироб, бу оғриқ мени кундан-кун елкамдан босиб ерга киргизаётгандек, бутун айтмасам эртага кеч, жуда кеч бўлаётгандек туюлаверарди.

...Иккаламиз қувалаш ўйнаганча ярим тунга яқин ўйга келдик. Ёмғир ёғиши забтига олди. Кийим-бошларимнинг шалаббоси чиққан. Йўлбарснинг бели, қуймичидаги ёмғир излари тунги булутлар орасидан мўралаган ой ёруғида жилваланади. Назаримда, ёмғир ёққан ўша тунда гуноҳим кечирилган, мутлоқ ювилган эди.

Жаркўча бошида фонус кўтарган шарпа турарди. Биламан, бу дадам. Биламан, урушмайдилар... Биламан, урмайдилар ҳам. Мен энди кўп нарсани биламан...

ҚАЛДИРҒОЧ

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлиб, нақд Каттатоққа бориб қадаладиган йўл аслида ёғинсочин кўп бўлганда ўнғир ва ҳовлилар, ҳаётлардан йиғиладиган селу селовани сойга қуядиган жар. Уни Жаркўча дейишади.

Кўча бошидан хув адоқдаги Каттасойнинг суви қиш бўйи йиғиладиган кўл кўринади... Каттакўл.

Уларнинг уйлари бизнинг уйимизга яқин, Жаркўчанинг нариги бетида. Негадир девори битта бўлмасада, опам улар ҳақида гапирганда "бирдевор қўшнимиз", дейдилар.

Мен акам билан турадиган хонанинг деразасидан уларнинг айвони ойнаванд, чиройли уйлари яққол кўришиб турарди. У билан биринчи синфни тамомлаб, каникулга чиққанимда танишганман. Улар аслида шаҳарда яшашади. Фақат ёзда, каникулга чиққанимизда қишлоғимизга кўчиб келишади.

Қалдирғочни менга онаси таништирган. Ўша куни эрталаб Гулбаҳор хола (онасини шундай деб атардик) опамдан шунча идиш туриб, катта энамдан қолган кадида ивитилган қатиғидан сўратган эканлар. Кадини қатиғини мазаси бошқача бўлармиш. Уларнинг уйлари боргандим, ҳовлида бир қизча тупроққа беланиб йиғлаб ўтирарди. Мени кўрди-ю, йиғлашдан тўхтаб, физиллаганча уйларига кириб кетди. Ҳаял ўтмай эса эшикда Гулбаҳор хола кўринди.

— Кел, Бекжон, келақол, айланай. Овора бўлибсанда. Ўзим ҳам олиб келардим, ҳай майли. Ичкарига кир, айланай. Кирақолсанг-чи, деди кўлимдан қатиқ тўла кадини олатуриб.

— Жардан ўтаётганда кўрқмадингми?

— Жар эмас, жаркўча-ку, кўчадан ўтаётганда ҳам кўрқадими?

— Қайдам, менга ваҳимали кўринади. Кир уйга, нега турибсан?

Уйларига кирмаслигимга кўзи етгач, илтимос қилиб, деди:

— Синглинг Қалдирғоч менга Сайфининг "ғори"ни кўрсатиңг, деб қўймаяпти, олиб бориб келмайсанми? Айланай. Опангдан сўрасанг, хўп десалар, бир кўрсатиб келгин-а, Бекжон! Ўзим олиб борардим-у, вақтим йўқ.

Гулбаҳор хола қизиқ хотин. Ҳар бир гапини орасига "айланай"ни қўшиб, зўр атир ҳидлари келадиган рўмолчаси билан бетимни тез-тез артиб қўяверади. Вой,

бетларингни ёриғидан, оғрийдим-а, айланай, деявереди. Қўлларингни ёриғидан айланай...

— Хўп, — дедим. Қалдирғочни етакладим-у, уйимизга келдим. Уни дарчанинг олдига қўйиб, писиб уйга кирдим. Бахтиёр акам армиядан олиб келган тошчи-роқни олдим-у, опамга айтмасдан жуфтакни ростладим. Чунки опам мени Гулбаҳор холаникида, деб ўйлашларини билардим.

Уйимиз жойлашган Туркқишлоқдан Тераксойгача орқама-кетин юрсак-да, сойдан кейин "ғор" ёнидан Теракли қишлоғига ўтадиган ёлғизоёқ йўлда Қалдирғоч билан қўл ушлашиб олдик. У аввалига ҳеч нима демади. Кейинчалик эса, боғчаларидаги ўйинчоқлар ҳақида, Жаҳонгир деган бола билан қандай уришгани тўғрисида гапириб берди. Қишлоғимизни сув билан таъминлайдиган Тиниқсойдан кечиб ўтганимиздан кейин, менга қийин бўлди. Қалдирғочни қўлидан тутиб, судрагандек жардан чиқариб олдим, қаршимизда Сайфининг "ғор"и.

Бу ном уй-жой ўрнига мана шу ҳайҳотдек "ғор"да яккабош бўлиб яшаб ўтган киши номига қўйилган. Бундан олдин бор-йўғи қишлоқнинг катта болалари билан бир мартагина борганман бу ерга. Билмадим, ўшанда бунчалик ботирлик қаердан келдийкин. Бўлмаса тўполон қилсам опам: "Сайфининг ғорига ташлаб келаман", десалар уним ўчиб қоларди. Ғорнинг қоронғилиги ҳақида "кўзни кўзга урсанг кўз чиқади", деб гапиришарди катталар.

Учи-қуйруғи кўринмайдиган, қоп-қоронғи, тушсанг, биров қўлингдан тортиб чиқармаса, қайтиб чиқишинг даргумон ғор эшиги олдида нафасни ростлаган бўлиб ўтирардик. Ўзимни катта кишидек, эртақлардаги баҳодирлардек ҳис этаман. Йўл бошлаб, энди ғорга тушаётганимда, Қалдирғоч кирмаймиз, деб туриб олди.

— Кирмасак, кирмаймиз-да, — дедим охириги пайтадаги бир оз чўчиганлигимни билдирмаган киши бўлиб.

— Шу ердан туриб қараймиз, — деди у. Рози бўлдим. Ҳаял ўтмай кетаманга тушди. Жардан ғор томонга чи-

қишининг иложи бўлса-да, тушиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Айниқса, Қалдирғочга ўхшаган билан.

Қалдирғочни етаклаб, нишаброқ жой излаб жар ёқалаб кетаяпман. Бир синфда ўқийдиган жўраларим Муродулла, Анорбой молхоналарининг томларида тилларини чиқарганча устимдан кулишарди. Узоқдан тилларини чиқаришгани кўринмаса-да, биламан. Қишлоғимизда мен тенги ўғил болалар қизлар билан бирор-бир ўйинни ўйнашса, унга тезда қизлардан битгасини номини кўярдиқ. Катталардан эшитганимиздек, "хотинларнинг холаси, қизларнинг дугонаси", дердиқ. Мактаб вақтида Кўпайсин Ойдиннинг сумкасини мактаб ҳовлисигача кўтариб чиққани учун, унинг исмини Ойдин қўйгандиқ. Бундан кейин менинг исмиим Қалдирғоч бўлишини билардим. Ҳатто хурсанд ҳам бўлдим. Чунки, Қалдирғоч ҳам мен яхши кўрган кўлни, бир зум тиним билмайдиган тўлқинларни яхши кўраркан! У пайтлар денгиз, океан бари мен учун кўл эди. Кўлни яхши кўриб қолишимга Эшмирза амаким сабабчи. Ўтган ёзда узоқ чўлдаги кўлга — Айдаркўлга олиб боргандилар. Кун бўйи ўтириб, бор-йўғи бешта балиқ тутгандилар ўшанда. Мен кўлни кузатардим. Бедов тўлқинлар қирғоққа ўйноқлашиб, кишнашиб келишарди. Бу ердаги тошларни четга суролмаганликларидан афсуслангандек, "уф" тортишиб ортга қайтишарди. Лекин курашдан бош тортиш йўқ. Янги куч билан, олға! Яна бефойда...

Кечга бориб эса бир манзарани — рангни кўрдим. Қуёш ботаяпти-ю, кўлнинг чуқур жойлари кўм-кўк, саёз жойлари олтинранг, қирғоқлари эса қип-қизил. Худди беомон жангдан кейинги майдондек!

Ўзим айтгандек бўлиб чиқди. Энди исмиим — Қалдирғоч. Лекин мен Кўпайсиндек болаларга бундай дедманглар, деб улар билан жиққамушт бўлишни истамайман. Нима, Бекжон дейишмади-ю, Қалдирғоч дейишди. Назаримда, ажабланадиган жойи йўқдек эди. Ўша ёз улар шаҳарга кетишаётганда опамга Қалдирғочни олиб қолайлик, деганим ёдимда. Опам: "Катта бўлганинда олиб қоламиз", деганлар.

НИҲОЯТ БИЗ УЧРАШДИК

Йиллар ўтди. Бу орада Сайфининг "фор"и жойлашган тепалик текисланиб, ўрмон хўжалигининг беда экиладиган майдонига айланди. Қалдирғочлар ҳам ҳадеганда келишавермайди. Мен уни йил ўн икки ой кутаман. Лолақизғалдоқлар ўсадиган томимизга чиқиб, қишлоғимизга келаётган ҳар бир машинага тешиб юборгудек бўлиб тикиламан. Қани энди улар кела қолишса?! Келганда ҳам аввалгидек қўл ушлашиб, сой кечишлар қаёқда?! Бўйим ўсгани, ёшим каттарганидан хафа бўлиб кетаман. Менга у билан қўл ушлашиб юришдан ҳам, Қалдирғочнинг берадиган саволлари, Қоражарда тулки еб кетган каптарнинг патларини кўриб, йиғлагудек бўлиб саволга тутишлари, саҳарда подага мол қўшишда ўзидан катта таёқни кўтариб, шундоқ ҳам ўз йўлида кетаётган молларни тартибга чақириши, қўй боққанимизда улоққан қўйларни "мен қайтариб келаман", деб хархаша қилишлари, қўйлаklarига ёпишиб қолган қўйтиканақлардан қўрқишлари хуш ёқарди. У бошқа қизларга ўхшамасди, катта бўлганда ҳам шундайлигича қолди. Фақат онасининг ҳиди — хушбўй атир ҳиди қўшилди, холос.

Авваллари унинг қўлидан ушлашим, бетига унниқиб қолган тупроқни артиб қўйишим, сочига илакишган хас-чўпларни олиб ташлашим, қўйлақларидаги қўйтиканақларни териб ташлашим мумкин эди. Энди эса, кўзига ҳам қаролмайман. Қарасам, икки-уч дақиқадан кейин ер билан битта бўлиб сочилиб кетадигандек сезардим ўзимни.

Мен у билан учрашишни, учрашганда эса ўн саккизга тўлганлар ўйлайдиган масала тўғрисида гаплашишни жуда-жуда истардим. Бугун-эрта бу масалани ҳал этмасам, бир умрга кеч бўлади. Қўлимда чақирув қоғози. У билан гаплашишга роса тайёрландим. Китобларнинг неча бир саҳифаларини ёд олгандирман.

...Ва ниҳоят биз учрашдик. Эрта тонгда, Жаркўчани ярим кечаси босиб ўтган илон излари ҳали ўчиб

кетмасдан, молларимизни подачига қўшиб қайтаётганимизда йўлда учрашдик. Гап-сўзсиз, имо-ишорасиз.

Жаркўча бўйлаб бораяпмиз. Кўча бошидан Каттасойнинг суви қиш бўйи йиғиладиган Кўл кўринади...

Кўл бўйида ўша тонг айтилмаган гап қолмади. Мен унга дарё, кўллар ҳақида эшитган, ўқиган афсоналаримни айтиб бердим. Қалдирғоч бўлса тонгни мақтади. "Тонгни суйгучим" деб қўйдим ичимда.

Уйларимизга бир йўлдан борилса ҳам иккимиз икки йўлдан кетдик. Бу Қалдирғочнинг хоҳиши эди. Бирга кетмасам ҳам, ўзимни бахтиёр ҳис этардим. Сабаби, барча нарса истаганимдек, зор-зор кутганимдек бўлиб чиқди.

Хизматдан қайтгач, тўғри уйга келдим. Баҳор. Каттасой қирғоқлари жийдазорнинг димоғни ёрадиган ҳиди билан тўйган. Каттаоғ этаги қип-қизил чўғ бўлиб ёнади. Энтикканча уйга чопаман. Йўлим уйимизга қараган-у, кўзим Қалдирғочларнинг ҳовлиларида. Ҳовлида эса ҳеч ким кўринмайди. Хизматнинг сўнги уч ойи янги солдатларни йиғишга ёрдам билан ҳар ерда ўтганлиги сабабли, ундан ҳам, уйдан ҳам ҳеч қандай хабар йўқ эди.

— Қалдирғоч опамла турмушга чиқиб кетдилар! — бу гапни эртаси куни синглим айтди. Кўз олдимда осмонни ёриб чақмоқ отилиб чиқди-ю, келиб бошимга урилгандек бўлди.

Кўз ёшимни зўрға тийиб турдим. Минг бир илтижо, ўтинч, илинж билан уларнинг ҳовлисига қарайман. Ҳеч ким кўринмайди. Ҳувилаган ҳовли билан менинг кўнглим бирдек бўлди. Вужудим титрай бошлайди. Кечга яқин ҳеч ким кўрмасин деб, Қалдирғоч билан ваъдалашган жой — Каттасойнинг суви қиш бўйи тўпланадиган жойга бордим. Қўлимда унинг менга ёзган сўнги мактуби. Тун бўйи кўл атрофини айланиб юрдим. Тонгда эса Қалдирғочга ўзим кутмаган, ҳеч кимга айтмаган ва бундан кейин қаерда бўлишимдан қатъи назар, ҳар тонг айтадиган гапимни айтдим.

БЕОМОН ЖАНГДАН КЕЙИНГИ МАЙДОН

— Эй сен, тонгни севгучи қиз! Тонг маликаси. Қайси гуноҳим учун бундай қилганлигингни суриштириб юрмадим, суриштирамайман ҳам! Бу дунёда менинг бирдан-бир орзуйим — сени бахтли қилиш эди. Модомики, менга насиб этмади, сенга — пешонамга сифмаган юлдузим, сенга бахт тилайман. Бахтли бўлишингни тилаб қоламан. Севган ва севилганлар ҳақи-ҳурмати, истардимки, кўзлаган юлдузига етолмаган ошиқнинг энг сўнгиси мен бўлай!..

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлиб, нақд Каттатоққа бориб қадаладиган йўл аслида ёғин-сочин кўп бўлганда ўнгирлар ва ҳовлилар, ҳаётлардан йиғиладиган селу селовани сойга қуядиган жар. Уни Жаркўча дейишади. Кўча бошидан Каттасойнинг суви қиш бўйи йиғиладиган кўл денгиздек кўринади...

Худудсиз чўл томондан қуёш кўтарилмоқда. Кўлнинг қоқ ўртаси — кўм-кўк, саёз жойлари — олтинранг. Қирғоққа туташ жойлари эса қип-қизил тусда товланади. Худди беомон жангдан кейинги майдондек!

Тўлқинлар кўринмайди.

ОВЧИ

Жаркўча Каттакўча ёқалаб борадиган Каттасойга келиб қўшилади. Қўшилиш жойидаги тақир яланглик эрта саҳарда қишлоқнинг подаси йиғиладиган жой. Подани подачи тоққа ҳайдагандан кейин бу ерга қишлоқнинг ушоқ, майда туёқ чакана моллари йиғилади. Биз — жўрам Рустам иккимиз ҳар саҳар шу ерда учрашамиз. Қўйларимизни қўшиб бутун қаерга боқишимизни маслаҳат қиламиз. Тўғриси, аслида ҳар саҳар бизни бу ерда Облоқул овчи кутиб турган бўлади. Қишлоқда иккимиздан бўлак ҳеч ким билан гаплашмайдиган, ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, хафалиги ҳам билинмайдиган чехраси билан бизларни

кутиб олади. Бизга қўшилиб қўй боқади. Баъзида саҳарда қўйларини бизга қўшиб бирор юмуш билан Самарқандга ёки туман марказига тушади. Шу кунлари биз, албатта, маза қиламиз. Борган жойидан бизга нимадир олиб келиши аниқ.

Кечқурун, подақайтар маҳали, баъзида кечроқ худди шу жойда тарқалишамиз...

Жума куни эди ўшанда. Жўрам иккимиз Эшакўлдининг учи-қийри йўқ ангорда қўй боқиб юргандик.

Энг осон қўй боқиш ангорда бўлади. Қўйлар кўз ўнгингда, йўқолмайди, бировнинг қўйига қўшилиб кетмайди. Фақат бир нарса — соялайдиган жой йўқ. Шуниси ёмон. Тоғда арчалар ичида қўй боқиш оғир. Ҳар замонда тоғбеги дегани Тошкентдан катталар келади деб жонга теккани-чи.

Бироқ биз чўпон таёқларимизни бошини бир қилиб, устига бирор-бир жандани ташлаб, чайла ясаб оламиз. Тўғри, чўпон таёқларимизнинг бири узун, бири калта. Овчининг таёғи энг катта, Рустамни таёғи меникидан сал кичик. Чўпонлик иримларига кўра, кўчадан топиб олган таёғи билан қўй боқиб кетилавермайди. Тоза жойдан олинган таёқни бир учидан кафтлари билан қисмлаб, басма-бас ўлчаб олинади. Ҳар бир кафт алмашиши чўпон қўшиғининг ҳар бир сўзига биттама-битта мос тушиши керак. Қўшиқ бундай:

Тол таёқ, толман таёқ,
Эга, эга бошини ема,
Минг қўй боқиб,
Муродига етган таёқ.

Буни ҳам Овчи ўргатган. Кафт ўлчовида ўн тўрт кафт ўлчаб, чўпон таёқ қилиб кетаверса бўлавермаслигини, ушбу қўшиқни айтиб таёқ кўтарса, молига касал йўла-маслиги, бўри доримаслигини айтган. Биз шундай қилганмиз. Шунинг учун қапамиздаги таёқлар калта бўлиб, чайламиз ўхшамай қолгани учун, Овчининг ўзи бир хил узунликдаги ходалар олиб келиб, чайла ясаб берган. Қаерга кўчсак, биз билан бирга.

Бундан бир неча кун илгари бу ерларда иш қизгин, ур-тўполон авжида, бир қанор сомон деб, эшагидан ажраганлар нечов эди. Ҳозир ўтириб ўша пайтларни эсласанг ишонгинг келмайди. Икки кучоқ сомонни деб жиққамушт бўлганларни эсласам, уялиб кетаман.

Мана, учи-қуйруғи йўқ ангор — ғалласи ўриб олинган жой барчадан ортди-ку! Ҳозир ҳам қунт қилган, ҳафсала қилган одам керакли сомонни йиғиши мумкин. Ҳув кўз илғар-илғамас тўзонлар ғалла ўраётган комбайнларнинг чанги. Дунёнинг қўтир жойи ҳозир ўша ер. Ангордан эса фақат бир киши сомон йиғади — Облоқул овчи. Ҳар жой-ҳар жойда тоғдай дўмпайиб турган сомон ғарамлари шу кишиники.

Баъзида одамлар келиб, сомонни сотишимизни сўраб қолишади. Сўраган одам таниш бўлса овчи сотмаслигини айтади. Нотаниш, бошқа жойни одами бўлса сотади. Яхши пул қилади. Баъзида кечаси сомон ўғрилари ғарамларни олиб кетишади. Амаки бундан хафа бўлмайди. Янги ғарам қилаверади. Сомон пулидан бизга ҳам унча-мунча бериб туради. Ҳиссаларинг бор, дейди. Мен амаки берган пулларни йиғиб бораяпман. Элик икки сўм йиғсам велосипед оламан.

ОВЧЕНИНГ ОҒИР КУНИ

Кун пешиндан оққач, амаки намоздан қайтди. Белбоғларини дастурхон қилиб, бозорликни паққос туширдик. Бутун ҳам янги афсона-матал эшитамиз, деган ниётда иккаламиз ҳам амакининг оғзига тикиламиз. Чунки, ўзлари эрталаб қўйларини қўшиб кетишларида: "Бозордан қайтсам, қизиқ нарса айтиб бераман", дегандилар. Рустамнинг қистовидан сўнг амаки маталини бошлади.

— Шу нарсани ўзларингча сўрамаганликларинг учун раҳмат, — деганди амаки узоқ жимликдан сўнг дамсаруриб. — Иниларим, биласизлар, мен ҳақимда қишлоқда анча-мунча гаплар юради. Ўлганимдан сўнг қирқ йил юриши ҳам тайин. Барчасига ўзим сабабчиман. Буни

олдиндан билардим-у, хеч қачон одамлар олдида бўйнимга олмаганман. Мана, ўн йилдирки, юртдан чиқиб кетдим. Бунга мени хеч ким қистагани йўқ. Ўзим, ўз ихтиёрим билан шундай қилдим. Чунки, кўрган одам мендан: "Облоқулбой, Кўкқоядан йиғлаб қайтибсиз, тинчликми?" — дея киноя аралаш сўрагани-сўраган эди. Хеч кимга ўша йиғи сабабини айтмаганман. Ҳатто болаларимга ҳам. Эсимни таниганимдан буён қилган гуноҳларимнинг энг каттаси, деб ўшани биламан. Аслида эса аҳмоқнинг катта-кичиги бўлмаганидек, гуноҳнинг ҳам катта-кичиги йўқ экан. Сенларга айтишимдан мақсад жўраларингга айтинглarki, ҳайвонларга, дов-дахтларга ситам ўтказмасинлар.

Ўша кун самарқандлик катталардан бири дарчамга келиб: "Облоқулбек, битта айиқ бола топиб бермасангиз бўлмайди", — деб жуда гаранг қилди. Аввалига кўнмадим. Катта пул ваъда қилди. Рози бўлдим.

Аслида одам йўрғақда текканини бажариши, ялангоёқ ялангоёқлигини қилиши лозим экан. Пул кўрмаганлик қурсин, тўрт тангани деб, диндан чиқдим. Қолаверса, менинг ўшанда бошқа иложим ҳам йўқ эди. Чунки, мен умуман бирор жойдан ойлик олиб яшамаганман. Овчиликдан рўзғор тебратиб, пулдорлар, катталар хизматида бўлганман. Эл бекорга овчининг уйида тинчлик бўлмайди, ўлиги ўзга юртдан келади, демаган экан. Мен ўз ўлигини неча йилдан буён қўйишга жой тополмай юрган одамман.

Шу гапни унутманглар! Пулга ружу қўйгандан одам чиқмайди. Катта кетгач, пулни санаб, "қора куннинг яроғи" дея, сандиққа ташлаганман. Аслида эса қора кунни кўкайдан чиқариб яшаш лозим экан. Бошқа иложим йўқ эди, дейишим ҳам аслида бориб турган қўрқоқлик, тайинсизликдан бошқа нарса эмас. Айиқни отмасам мени биров отмасди-ку?! Ҳамма нарсани пул ҳал қилади, деган тасаввурлар алдоқчи тасаввурлар экан. Пулга қолган кун тубанлик кунидир. Одам пулини ёки мол-дунёсини йўқотганда кўнгли азоб чекмаса, юқдан халос бўлгандек ҳис этадиган бўлсагина

яшашнинг маъниси бошланар экан. Ҳар ҳолда менда шундай бўлди.

Эртасига эрталаб наҳорни ҳам чала қолдириб, Ёна-сойдаги бир тўда қари дўланани чўтлаб йўлга тушдим. Ўша пайтда у ерда бир эна айиқ яшарди. Айтишларича, бир вақтлар ўтган Григорий деган ўрмончи тоғдан қайтаётса, сел йўлида айиқ боласини кўриб, уйига келтирган. Дори-дармон қилиб икки йил боққач, шу ерга келтириб қўйган экан. Тўда, гуж дўлананинг қаваги жуда катта. Ўн-ўн беш киши ўтирса бўлади. Ўшандан буён айиқ шу ерда яшай бошлаган. Кўрганлар уни одамдан ҳайиқмасди, дейишади. Ҳар йилги болалари эс энгач, қояга, айиқлар тўдасига қўшилиб кетаркан. Ёлғиз ўзи яна дўланада қоларкан.

— Айиқ ўзига озор берган кишини тинч қўймаслигини кўп эшитгандим. Шунинг учун ҳар эҳтимолга, деб раҳматли бобонгнинг Саманини сўраб олгандим, — деди мен томонга назар ташлаб. — Айиқни болалаган деб Очил овчидан эшитгандим. Овчи овчини алдамайди. Саманни мингганча эрта саҳарлаб йўлга тушдим. Ёна-сойга етгач, катта қоятош ортига бекинганча уларни булоққа тушишини пойлаб ётдим. Тушга яқин уларнинг шовқини эшитилгандек бўлди. Онаси олдида, болалари унинг ортидан пилдирашганча эргашишарди. Пайтни бой бермай биттасини отдим. Ўқ бошидан тегди. Иккинчи ўқдан сўнг қимирламай қолди. Онаси унинг олдида айланавергач, унга қарата ҳам отдим. Шундан сўнггина ярадор оёғини судраб, бир боласини эргаштирганча, қоя томон қоча бошлади. Тезда ўлжамни олдимга ўнгарганча қишлоққа қайтдим. Ҳеч ким кўрмасин, деб Каттакўлнинг қамишзорини оралаб уйга етгунимча она сутим оғзимга келганди. Ҳаракатларим зое кетмади ҳар қалай. Фақат бобонг билди. "Одам боласига лойиқ ишни қилсанг бўлмайдами", деганча бошқа ҳеч қачон иккинчи Саманини бермаслигини билдирдилар. Катта отанг одамлар нима қилганини кўзига қараб билиб олардилар.

АЙИҚ БИЛАН ЮЗМА–ЮЗ

Эрта қишда ҳаётимда (тоғликлар томорқани ҳаёт дейишади) айиқ изларини кўрдим. Ўшанда танамдан ўт чиқиб кетганди. Кейинроқ изларни тез-тез учратадиган бўлдим. Ўзини кўрмайман, пойлаб ётишга эса қўрқаман. Еганим ичимга тушмай қолди. Бир кун кечқурун катта қизим меҳмонга келаётганда ғовимиз олдида тик турган айиқни кўрибди. Эртасига эрта-лаб "кўпни кўрган" деб, яна бобонгнинг олдида бордим. У киши саломимга алик ҳам олмай: "Айиқ билан юзма-юз бўлгин, йўқса нафақат сени, балки бутун қишлоқни тинч қўймайди", — дегандилар. Олдиларидан "хўп" деб чиқдим, лекин айиқ ортидан бормадим. Назаримда қишлоқдан чиқишим билан у ортидан келиб, бўйнимдан бўлганча Ёнасой томон судраб кетарди.

Бу орада айиқ отганимни бутун қишлоқ билди. Учрагандан танбех эшитадиган бўлдим. Чунки, ҳафтада икки марта, кечаси қишлоққа оралаб айиқ доришининг сабабчиси мен эдим-да.

Қишлоқда ўшанда айиқ отиш гуноҳ ҳисобланарди. Сабаби — охирги очарчилик йиллари қишлоқ аҳли айиқ гўшти билан кун кўрган, ўшанда оқсоқоллар: "Омонлик келса, айиқ отган одамнинг юзига қараманглар", дейишган экан.

Ғап-сўзлар жондан ўтгач, қўшотарни яна елкага ташладим. Саманни сўраб боргандим, бобонг ҳатто "келдингми" ҳам демадилар.

— Азобинг энди бошланади, — дедилар, холос, юзларини тескари қилиб.

— Сўнгра аччиқ устида уйга ҳам айтмай йўлга тушдим. Ўшанда, назаримда мендан кучли одам йўқ эди. Овчининг пихи қайтса шундай бўлади. Кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Бир ҳафта тоғ кезиб айиқни қидирдим. Кечалари қишлоқларни соя тортиб ётаман. Эртаю кеч қулоқларим остида айиқнинг пишиллашига ўхшаш товуш эшитилаверади.

Эрта саҳар эди. Хаёл билан бўлиб, бир пайт қарасам, Кўкқоянинг қаншари — каллагига келиб қолибман (каллак деб тоғнинг туртиб чиққан, уч тарафи ҳам жарликдан иборат қисмига айтилади). Орқага қайтдим. Не кўз билан қарайки, мендан уч қадам нарида ўша она айиқ турибди. Назаримда кўзлари чўккан, жунлари тўкилиб кетганди. Қўшотарни кўлга олгандим, айиқ бир уриб учуриб юборди. Менга қандай бунчалик тез яқинлашганига ҳалигача ақлим етмайди. Кейин ўз жойига бориб ўтирди. Жонҳолатда пичоққа ёпишдим. Белбоғда қини бор-у, ўзи йўқ. Шунда ўлимни бўйнимга олдим. Одамлар "оғир касал бўлиб икки дунё ўртасида қолганинга олам кўзинга чиройли кўринади", дейишса, ишонмасдим. Бу ҳақиқатга ўшанда имон келтирганман. Кўз ўнгимдан беш болам, хотиним ўтди. Қилган яхшилигу ёмонликларим бирма-бир хотирада тикланди. Энтикканча нафас оламан. Айиқ бўлса мен томонга бир қадам ташлади-ю, тўхтади. Кўзини кўзимдан олмайди. Қулоқларим остида кенжам Ҳамиджоннинг овози эшитилгандек бўлди. Чўкка тушдим. Фажиб ташлашини тасаввур этиб, йиғлай бошладим. Шунда унинг қулоқлари остида ҳам боласининг овози акс-садо бергандир?

Умримнинг ҳар бир куни, ҳар бир соати, ҳар бир дақиқасида нима қилганим аниқ-тиниқ хотирамда тикланди. Яхшиликларини тополмадим. Ҳаммасига рози бўлдим. "Гуноҳларингни ўзинг бўйнингга олмагунингча ёки исботи билан кўз ўнгинга кўрсатмагунича жонинг ҳам олинмайди", деганлари ори рост.

Орадан анча вақт ўтгач, айиқ ўрнидан турди. Турди-ю, танасига номутаносиб тезлик билан ортига бурилди. Бурилдию кетди.

Қуёш эндигина ботаётганди.

Саҳардан шомгача айиқнинг олдида тиз чўкиб ўтирдим. Сочларим оппоқ бўлиб кетганлигини юзимни сувга ювганимда билдим. Бу кун бир умрга тенг кун эди.

Айиқнинг менга тегмаганлигини ҳақорат деб билганман. Бу ҳақорат овчиликни касб этганимдан буён

жонзотларга қилган хиёнат ва жабрларим учун жавоб бўлса керак.

Бўталарим! Сенлар хиёнат билан покликнинг юзма-юз бўлганини кўрмагансизлар. Поклик ҳеч қачон, ҳеч нарсага алишилмас, сотилмас экан. Сотилган заҳоти ўлишини тасаввур ҳам этолмайсанлар.

Сенлар соддалик билан такаббурликнинг, мардлик билан номардликнинг, ҳалоллик билан ҳаромнинг юзма-юз бўлганини кўрмагансанлар. Шоҳид бўлганларингдагина гапларимнинг мағзини чақасанлар. Ҳаммасидан ҳам ожизликнинг зўрлик устидан фолиб келган кунни қурсин экан. Мен шу кунни кўрдим. Бу кунни умримдаги энг оғир кун, деб ҳисоблайман. Уйга қандай келганимни билмайман. Кўзимни очсам, бошимда хотиним йиғлаб ўтирибди.

Мардлик, яхшилик қилиш ҳақида гапиришга ҳамманинг ҳам ҳаққи йўқ экан. Энг камида мардлик ҳақида бу ёғида ҳалолдан йиққан жири бор одам гапирса, қилса ярашади. Ялангоёқнинг мардлигидан ё кўзи чиқади, ё оғзи йиртилади. Энг бўлмаганда мардлигининг кети очилиб қолади. Мардликни бировнинг ҳисобидан қилганлар кунининг охири ё Мардоннинг ҳолига, ё менинг ҳолимга тушишади. Бу ҳақда гапириб берарман. Шу гапни айтган куним — сўнгги кунимдир.

Эртаю кеч кўз ўнгимда ўша манзара — ботиб бораётган қуёш, қуёш томон кетаётган айиқ...

Билмадим, бу ҳол қачонгача давом этаркан...

Яхшиям бир тўмпоқ, ёмон ҳам бир тўмпоқ. Болалар ўчоғидан ўт бермасаям, доғини кўрсатмасин. Ноқисим уларга урмасин, деб тоққа чиқиб кетганман.

УМАР БОБО

Облоқул амаки шундан сўнг анча пайт миқ этмай ўтирганди. Бизлар ҳам. Гап билан бўлиб қўйлар колхознинг лалми полизига тушганини сезмабмиз. Кўп ўтмай, полиз қоровули, битта хом сапчаниям раисни рухсатисиз бировга бермайдиган Умар бобо дунёни

бошига кўтарганча қўйларни олдимишга ҳайдаб келди. "Ҳей, сенларга гап ҳам ҳайф. Ўтоғоларинг Облоқул бўлса, гўр ҳам бўлмайсанлар! Оталарингга айтмасам..."

Шундан кейин амаки белбоғини бир учидан маҳкам сиқимлаб, судраганча ангорнинг ўртасидан қишлоқ сари одимлади. Йўл-йўлакай ортига бир неча бор қараб ҳам қўйганди.

Шунда ногоҳ бундан ўн кун илгари бир ёввойи мушукнинг бўйнидан боғлаб, теракка осиб ўлдирганим ёдимга тушди-ю, қўрқиб кетдим. Жўрамга қарасам, унинг ҳам ранги ўзиникига ўхшамайди. Қулоқларим остида амакининг гаплари акс-садо бергани берган.

— Жониворлар, дов-дарахтларга қилган ситамларимиз ҳеч қачон жавобсиз қолмас экан...

Жаркўча Каттасой ёқалаб кетадиган Каттакўчага қўшиладиган жойидаги яланглик, пода йиғиладиган жойга ҳар доимгидан кечроқ етиб келдик.

Қўйларимиз одатдагидек ўз-ўзидан ажраб, уйлари-миз томон кетишарди.

Овчининг ҳозир ёлғиз яшайдиган уйи нақд жарнинг бошида, ёввойи мушуклар тўла ўз ваҳимаси, ўз номи ўзи билан Гулдурсой оғзида эди. Ундан нарёғи қалин арчазор.

Насиб этса, эртага эрталаб, пода йиғиладиган жойда тўрт қўй-у, икки тўхлиси билан, чўпон таёғига суянганча Овчи ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, хафалиги ҳам билинмайдиган дардга тўла кўзлари билан бизларни кутиб олар...

Овчини жуда-жуда кўргим келаяпти...

ЖЎРАКАПА

Жаркўчадан Каттасойга чиқишда, ўнг томондаги қалин, эгасиз, сой тўлиб-тошса йўлини тўсади, деб экилган жийдазорнинг ўртасидаги томча бировнинг уйи эмас...

Ўша кеча бир туш кўрдим. Опамга айтиб берганим, етти бурда нон тўғраб, бошу кўзимга силаб, уч

марта туфлатиб ўнгиригимга солдилар-да, Йўлбарсга бериб келишимни буюрдилар. Кейин, тушимни ҳеч кимга айтмаслигимни тайинладилар ...

Сочлари жайранинг сихидек бўлиб турган манави бола – укам Абдурауф, унинг ёнидагиси, кўзларининг ости шишгани Манноп пиённинг ўғли – Сафоқул. Жўракапамизнинг томини тузатаётгани эса – Эрмат. Кунданинг устида йиғлаб ўтиргани – Мирза. Келисопдек кўлларини қаерга қўйишини билмай турган, бўйи ҳам бизлардан анча каттароғи Салим магазинчининг ўғли – Ғофур. Биз уни Ғоли деймиз. Жўрабошимиз шу. Яна биттамиз бор – Раҳим. Туркқишлоқ болалари дегани мана шулар.

Ҳозир ёмонтуркманлар билан тевалашиб келаяпмиз. Сабаби – уларнинг ўз ҳовузлари бўла туриб, бизнинг жойимизда чўмилганликлари. Одатдагидек, бу сафар ҳам тевалашни Ғоли бошлади. У йўлда бораётганимиздаёқ бир неча тошларнинг ичидан саралаб олган тоши билан, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, сувдан боши чиқиб турган Жонмуродни мезлади. Жонмурод ёмонтуркманлик болаларнинг жўрабошиси. Ростини айтсам, тевалаш ҳалол бўлмади. Биз озчилик эдик-да, калтак едик. Аммо битта ютуқ бўлди – Жонмуроднинг бошини ёрдик. Хўш, ўзингиз айтинг, уларнинг жўрабошиси энди ёриқ бош билан кўчада қандай юради? Боплапмизми? Лекин кўпчилик бўлиб бизни дўппослашларини сира кутмагандик. Чўмилиш жойи бизники, кетинглар десак, кетишади, деб ўйлагандик-да.

Қишлоқдаги барча бола дадасидан ҳайиқса, Сафо бечора опасидан кўрқади (тоғ қишлоқларида онасини "опа" дейишади). Ҳатто дадаси ҳам опасини кўрганда ранги оқариб кетармиш. Буни Сафонинг ўзи айтган. Унга жавр бўлди. Кўзининг остидаги шишни кўриб опаси кечаси билан бақириб, қишлоқни ухлатмаслиги мумкин. Опасининг ўзи бақириб-чақирса майлику-я, уни овозини эшитиб, қишлоқнинг барча итлари вовуллашгани чатоқда. Ҳар биримизнинг уйимизга эринмай кириб чиқишдан ҳам тоймайди. Худди биз уни ургандек.

Унинг кўзи остидаги шишни йўқотиш учун Раҳим-ни магазинга тиш тозалагич дори олиб келиш учун юборганмиз. Ҳали-замон келиб қолади. Армиядан келганларнинг айтишича, калтак еган жойга тиш дори қўйилса айна даво бўлармиш. Раҳимга пулни Ғоли берди. Барчамизнинг топган-тутган тангамиз Ғолида туради. Иккита сариқ бир сўмлигимиз ҳам бор. Бири меники, бири Сафоники. Ғолини айтишича, пул бир жойда турса туғармиш. Ким билсин?

Ёмонтуркманликлар бизни урганликларига чидаса бўлади, лекин жўракапамизни бузишгани чатоқ бўлди-да. Капамиз уларга нима қилди, ахир. Ўзиям яқин атрофда бунақа қапа йўқ. Ўртасаройликларнинг капаси — Сепкисой бошидаги қари ёнғоқнинг коваги. Уч киши аранг сиғади. Ёмонтуркманликларники эса "Тез ёрдам" машинасининг пачоғи чиққан кузови. Бизларники эса, о, кўрсангиз, ростмана уй дейсиз. Деворларини ҳашар қилиб гуваладан кўтарганмиз. Томиям бор. Шиферларни магазиндан қоровулнинг кўзини шамғалат қилиб ўғирлаганмиз. Тўғри, ҳаммаси синиқ шиферлар, лекин уни яхшилаб қўйганимиз учун ҳеч ким синиқлигини билмайди. Бир кун магазин қоровули Бурхон бобо келиб, жўракапамизни айланиб кўрган, бироқ, шиферларга қайта-қайта қараса-да танимай, индамай кетган.

Капамизга бошма-бош бўлса саккиз киши сиғади. Мактаб бошланса дарсдан кейинги, таътил вақтлари эса эртадан кечгача вақтимиз шу ерда ўтади. Чунки, қўй боқадиган жойимиз ҳам шу ер. Каттасойнинг суви қиш бўйи йиғиладиган кўлнинг кунботар томонидаги учикийри йўқ қирғоғи бизнинг ўтлоғимиз. Бироқ, ҳадеб ҳам қапага киравермаймиз. Қачонки, бирор-бир боғ ёки полизга ўғирликка тушишдан олдингина ёки бугун-эрта бўладиган тўйда кимларни абжағини чиқаришни маслаҳат қилиш учунгина бу ерга йиғиламиз. Ким нима иш қилишини бўлишиб оламиз. Одатда эса ҳарпонани ейиш учун йиғиламиз. Ҳарпона — ҳар биримиз уйдан ейиш учун олиб келадиган нарсаларимиз.

ЎРТАСАРОЙЛИКЛАР БИЛАН БЎЛГАН ЖАНГ

Капамизни тиклаб бўлгандикки, Раҳим етиб келди.

Сафонинг кўзига малҳамни Ғопининг ўзи қўйди. Сўнгра ётиб дам олишни буюрди. Сафо шу ётган кўйи қаттиқ ухлаб қолибди. Кечга яқин ўртасаройликлар билан тевалашаётганимиздаги бақир-чақирдан сакраб уйғонди, кўрқди шекилли, додлаганча орқа-олдига қарамай қишлоқ томон қочди.

Ўртасаройликлар билан уришни мен бошладим. Ўша — менга иккита келадиغان Болмонга мушт қўйдим. Эй, рости билан, қалпини топиб урсанг ўзингдан катта ҳам йиқиларкан.

Воқеа бундай бошланди.

Капамиз томига синган шиферларни бир амаллаб ёпиб бўлишимиз билан мўри-малахдек бўлиб ўртасаройликлар келиб қолишди. Олдинда Болмон. Ҳар доим унинг ёнида юрадиган зиғирдек биттаси дабдурустан:

— Кеча бизнинг қишлоққа "Икарус" келди, — деса бўладими?

Сал ўтмай, гапини "керак бўлса" деб бошлайдиган Шакарбой унга жавобан ёлғонни ванг қўйди:

— Ўша автобус, керак бўлса, бизнинг қишлоққа ҳам келди.

— Келгани йўқ.

— Келди.

— Ўтирик айтма. Автобуснинг тош йўлга чиқиб, шаҳарга кетганини ўзим кўрдим-ку? — дея гапга қўшилди Болмон ўдағайлаганча.

Улар билан гап талашиб қолдик.

— Бизарда "Жигули" кўп.

— Бизарда "Ява" кўп.

— Силарда "Камаз" ҳайдайдиган шопир йўқ.

— Бўлади. Яқинда Маликнинг акаси оларкан. Директирига пулини бериб қўйибди.

— Бизда теримчи қизлар кўп. Уларнинг расми газетга чиққан. Облис танийди.

– Ҳе, теримчиларинг кимга керак? Ана, бари сариқ касал, эрга тегишга зор бўлиб юрибди-ку, — дейди Болмон бирор ишни менгариб қўйгандек гердайиб, катталар даврасидан эшитган габини такрорлаб.

Ўртасаройликлар гуррос кулишади.

Гапга яна Шакар қўшилади:

– Бизни қишлоқда бу йил кўпқари тўй кўп бўлди. Полвонлар кўп.

– Бўлмаса..

– "Бўлмасанг"ни қўйиб тур. Сенларнинг қишлоғингга Шерали келганми?

Болмон шундай деди-ю, пастки лабини чўччайтирганча "хушт" деб қўйди. Ана шу қилифи, ўлай агар, жонимдан ўтиб кетди. Шунда қишлоғимиз уларникига қараганда туман марказидан сал бўлса-да узоқлигидан ўкиниб кетдим. Ахир, бизнинг қишлоққа келадиган ҳар бир машина уларнинг қишлоғини босиб ўтади. Уларни қишлоғига келгани бизнинг қишлоққа келмасди.

Шакарбой нимадир демоқчи эди-ю, гапи оғзида қолди. Нима десин. Ҳа, керак бўлса бизнинг қишлоққа ҳам келган десинми? Кейин роса кулгига қолади-да. Қишлоқнинг оти ёмонотлиққа чиқади. У жовдираганча нигоҳини олиб қочарди. Ўртасаройликлар бўлса, бир-бирини турткилашганча кулишарди. Жўрабошимизнинг дами чиқмасди. Кимки қишлоқ учун ор, гап талашса-ю, гап унга тегмай қолса шундай қиларди. Бундан хурсанд бўлган ўртасаройликлар ҳаддиларидан ошганча, бизни элакилай бошлашди. Ғоппи эса юзини тесқари бурдию кетди. Бу унинг аразлагани, иддоси эди. Кулгини зўри шунда бошланди. Ўртасаройликларнинг бир нечтаси қапамиз олдидаги кекса тут кундасига оёқларини осилтирганча устимиздан кулишарди. Бир-иккитаси қапамиз устида кўринишди. Бунга чидаб бўлмасди. Алам қилди. Ичимда Ғоппини буралаб сўқдим-да, муштимни тугиб, жоним борича шундоққина ёнимдаги тўнка устида омонатгина ўтирган Болмоннинг жарига туширдим. У буни кутмаган шекилли, ўтирган

жойидан учиб кетди. Тевалаш бошланди. Бизлардан уч баравар кўп бўлишса-да, кўп ўтмай қочишди.

Ёмонтуркманлардан калтак еган, қапамиз бузилган, ўртасаройликлардан изза тортган бўлсак-да, уларни уриб қочирганимиздан хурсанд эдик. Подақайтарда қорамолларга қўшиб, қўйларни кўрага қамаётганимда қўлимнинг оғриғига чидай олмасдим. Яхшиям дадам ишдан кеч қайтадилар, бўлмаса, калтакнинг камига бирон тарсаки тегиш ҳам олардим.

Ярим кечаси опам билан табибга бориб, пайи чўзилган қўлга дори-дармон суркатиб, охирида шўр пахта бостириб келдик. Ўшандан буён уйдаман.

Ёлғиз бўлсанг нуқул ўйларкансан. Нега Шерали бир қишлоққа келса, атрофдагиларига ҳам келмайди? Агар бизнинг қишлоққа келганида анавилар тилимизни қисқа қилмасмиди?

Шўр пахта қўйдириб келгандан кейин қаттиқ ухлаб қолибман. Тушимда Шерали Жўраевни кўрибман. У киши биз билан гаплашганмиш, тўғриси айтсам, нима деганлари эсимда йўғ-у, бироқ гаплашганлари рост. Тахминан, акамнинг магнитофонидаги гапларни так-рорладилар: "Болажонлар, мен сизларни яхши кўраман!"

Боя айтганимдек, қўлимни пайи чўзилиб кетган, бир неча кундирки, бўйнимга осилган рўмолдан чиқара олмайман. Ўшандан буён уйдаги барча ишлардан озод этилганман. Ҳозир азобни укам тортаяпти. Дадам уйда пайти китоб ўқиган бўламан-у, ишга кетган заҳотлариёқ магнитофонни қўяман. Албатта, Шералини. Қўшиқларини эшитаверганим сари ўзимни катта одамлардек ҳис эта бошлайман.

Юзимга сепилган сувдан чўчиб уйғониб кетдим. Бошимда юзини хавотир босган опам. Тинмай қарғанадилар: "Вой худойим-э, болам босинқирайдиган бўп қопти. Боламни урган қўлларинг..."

Сафонинг опаси эса ҳар куни молларини саҳарда подага қўшиб, қайтарда қишлоқни бошига кўтарган қўйи ўғлини урганга ўлим тилайди. Ортидан вовуллаш-

ганча эргашаётган қишлоқ итларига ҳар замонда тош отган бўлади. Опамнинг айтишича, итлар одамнинг яхши-ёмонини билармиш. Йўлбарс ҳам ёқмас одамларни кўргандан билиб, ҳовлимизга йўлатмасмиш. Буни кейин айтиб бераман.

Айни вақтда опам билан орқама-кетин Ҳайитбой бобонинг олдига бораяпмиз. Опамнинг айтишича, юрагимни жойига солиб қўярмиш.

Менинг ҳозир ўй-фикрим битта: тезроқ уйга қайтиб магнитофонни қўйсам, "Қалдирғоч" деган қўшиқни бутун қишлоқ эшитса. Жўраларим, худди кечагидек, дарчамиз олдида тўпланишса.

— Жўра, энди ўзинг жўрабоши бўл, деган Ғопи-ю, сумбати бесўнақай, қизларга ўхшаб кўзларига сурма, қоп-қора кўлларига хина қўйиб юрадиган Зулпон лўли ҳам ялтоқланганча: "Жон жўро, қўшиқингизни бо битта аз сараш, калласидан қўй", деса. Мен яна қайтабошдан қўйсам. Қўшиқни қўшнимизнинг қизи Қалдирғоч эшитса...

Негадир тушимни ҳеч кимга айтгим келмаяпти. Қўлим тузалгач, жўрабоши бўлсам, зўр қилиб жўракапа қурдираман. Эҳ, жўралар, жўракапасиз Туркқишлоқ — Туркқишлоқми?!

Жаркўчадан чиқишда ўнг томондаги қалин, эгасиз, сой селдан тошса йўлини тўсади, деб экилган жийдазорнинг ўртасидаги томи бузилиб ётган уйча бировнинг уйи эмас. У бизнинг жўракапамиз.

Тушимни барибир ҳеч кимга айтмайман.

ЭЛМУРОД ВА ДАВЛАТМУРОД

Қишлоқда аввал кўча уйғонади...

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлиб, нақд Каттатоққа бориб қадаладиган йўл аслида ёғинсочин кўп бўлганда чағату ўнгир, ҳовлию ҳаётлардан йиғиладиган селу селовани сойга қуядиган жар. Ҳам жар, ҳам кўча. Шунинг учун Жаркўча дейишади. Туркқишлоқнинг яхши-ёмони шу кўчада. Ризқи шу кўча-

дан кириб, тобути шу кўчадан чиқади. Бўлғулиғи ҳам, кўргулиғи ҳам.

Жаркўча ёзда магазинни унидай майин бўлиб кетган тупроқдаги илоннинг излари билан уйғонса, қишда навбатга чиқиб, чакана боқадиган чўпоннинг овозидан уйқуси қочади.

Эндигина уйғонган қишлоқни айтувчи, товачининг дўриллаган овози босади:

– Дўмникига жанозага-а-а... Дўмникига...

Дардини гўнғиллаганча захга тўш бериб ётган Тўрткўзга айтиб, ҳосилдан бўшаган ерга кечги сабзи жўягига уннаётган Давлатмурод чўчиб тушди. Аввал сесканиб, кейин қалтираб айтувга қулоқ тутди.

– Дўмникига...

Ўтира солиб шошганча тиловат келтирган бўлди. Худди ўша болаликларида Илмисдан кўрқиб калима қайтарганларидек, тиззалаб ўтириб, калима қайтарди. Шу асно хаёллари минг бир жойга кетиб, ич-ичдан хурсанд ҳам бўлди. Хурсандчилик нималигини унутган юзларига беўхшов табассум югурди. Юзидаги томирларга қон югурганини ачиганидан билди. — Кулиш ҳам ҳаммага ярашавермас экан, — деди худди беўхшов ишшайган ҳолида қотиб қолган юзини ойнада кўргандек ўз-ўзига.

Бир оздан сўнг, " Бандангни ўзинг кечир", деганча яктагининг ёқасини кўтариб туфлаган бўлди. Кетмонни ювиб жойига қўйди. Йиртиқ махси-калиши аввал оёқ остида ўралашган Тўрткўзнинг белидан, кейин дарча ҳатлаб Жаркўчанинг тупроғига ботганча йўлга тушди.

Йўл-йўлакай Элмурод билан ўтган кунларни эслади.

Ўшанда Туркқишлоқ бор-йўғи йигирма чоғли рўзгордан иборат эди. Кейин Барлос, Калтатой, Ирғайчи, Кенагас, Ўратепа, Кўрпа, Равот тўплар келиб қўшилган, дейишади. Элмуродларнинг уйи Сепкисойнинг юқори бурилишида жойлашган. Давлатмуродларники эса пастроқда, Мусулмонқулининг тегирмони ёни, Сепкисойнинг Каттасойга қуйилиш жойида эди.

Уларнинг болалиги урушдан олдинги катта очарчилик йилларига тўғри келган. "Қимматчилик бўлса бўлсин, қаҳатчилик бўлмасин", деган гаплар ўша вақтларники. Қилар ишлари одамларни сурувга етолмайдиган тўрт-беш оқсоқ, йўтал теккан, олаўпка қўйларини тоққа ҳайдаб боқиш, мавриди келса уйга бир боғ-ярим боғ ўтин териш бўлган.

Оналарининг айтишича, Элмурод қовун палакларига чумчуқ соялайдиган пайтда, Давлатмурод эса қовуннинг олди бозорга чиққанда туғилган экан. Отларини атайин қовуш қўйишган.

Давлатмурод анчайин қайсар, ноҳақ бўлса-да, айтганида турадиганлардан эди. Йиқилган ёнини бермаслиги учун "Мурод ўр" дейишарди.

"Бир оз қўрқоқлигингни айтмаса, сендан жўра чиқади", дерди Элмурод болаликларида қўй боқарда куннинг кечига қолиб, эшакка Давлатмуродни миндириб, ўзи пиёда қолган пайтлар.

Ўша кун Элмурод замзама қилганча Кўктошнинг юқорироғида, Давлатмурод сал пастроқда ўтин теришаётганди. Бирдан замзама узилди. Давлатмурод хушёр тортди. Бошини кўтариб жўрасига қаради. Элмурод серрайганча турарди. Ундан ўн беш қадамча нарида оппоқ, узундан-узун этаклари шамолда ҳилпираб турган Илмис товланарди. Сочининг ярми қоп-қора, ярми сап-сарик бўлиб кўйлакка қўшилиб кетган, кўйлакнинг учи-кети кўринмасди. Юзи бормиди-йўқмиди, эслолмайди. Лекин Илмис жуда чиройли эканлигини билишди. Давлатмурод довдираганча аввал пастга югурди, кейин юқорига чопди. Бир бало қилиб жўрасини излаб топди ва унинг орқасига яширинди. Қалтираганча нималардир деб гўлдирадди.

Улардан тепароқда катта арчанинг айри шохларига бамайлихотир жойлашган, ўз-ўзи билан банд Илмис гоҳ ёш қизалоқ, гоҳ йигит, гоҳ кампир, гоҳ чол, гоҳ келинчак тусига кирарди. Илмис йигирма дақиқаларча товланиб тургач, кўздан йўқолди. Осмонга учдими, ерга кирдими — иккиси ҳам англамади. Бироқ, Илмис тур-

ган жойда арчанинг шохлари қарсиллаб қад ростлагач, Элмурод ўзига келди, дув қизариб ерга ўтирди. Қайта туришга куч тополмади. Давлатмурод бўлса, тиззалаб ўтирганча ерга қараб, тинмай калима қайтарарди.

Давлатмурод ўшандан буён илкисдан синиб тушган дарахт шохлари ёки шамолдан қарсиллаб синаётган дов-дарахтларни кўрса, эшитса, юраги ўз-ўзидан шувиллайдиган, боши ўйлашдан тўхтаб қоладиган бўлди.

Орадан сал ўтмай, иккаласи ҳам жонҳолатда пастга — қўйлар ўтлаб юрган жойга қараб чопишди. Қишлоққа қайтишгач, Давлатмурод онасини кўриб йиғлаб юборди. Шунда Элмурод унга қўрқоқ номини қўйган. Кейинчалик ҳам бир марта "қўрқоқсан" деган. Яхши-лаб ўшқирган ҳам. Бунинг устига: "Сендан нафратла-наман, иложини топсам отаман, кўзимга кўринмагин, мани жўра демагин", — деган.

Давлатмурод отасидан ўн тўрт ёшида қолган, она-сининг туққани ҳам, тургани ҳам битта эди. Уруш бошланганида ўн тўққизни босганди. Сталин столбадаги радиодан гапирган куннинг эртасига қўшни қишлоқлик Санам сатанг деган уч эр кўрган, ўзидан ўн икки ёш катта хотинга уйланди. У бир қиз-эргаштирмаси билан Давлатмуродникига келин бўлиб тушди-ю, шу ерда равиш топди. Орқасидан келадиган жазманларига қайтиб қарамади. Давлатмуродни маҳкам ушлади. Орадан беш-олти йил ўтиб, яна бир қиз кўрди. Давлатмуроднинг кўз очиб кўрган фарзанди шу бўлди. Яккадан-якка бўлди. Давлатмурод кўп куйинмади. Уруғи ўзи шундай. Яккаотар.

Қиз тенгини топиб кетганига анча бўлган. Санам ҳам ёшини яшади. Сатанг оти Санам отин бўлди. Обрў топди. Хотин-халажлар ўтказадиган мавлудларга бош бўлди. Иззат билан кўз юмди. "Дунё — билгич эмас, бузгуч экан", — хотинининг жон чиқарда дегани шу бўлди. Бераман деса ҳам, оламан деса ҳам бир нафаслик экан.

Етти йилдирки, чол ёлғиз. Тоғбеги ўрмон қоровул-лигини бекор қилганидан буён эса ишсиз. Боққан жонворини сўйиб ейишни табиати кўтармайди. Шунинг

учун чорва тутмади. Яккақўл деҳқончилик қилади. Хотини борида у-бу нарса орттирганди, хотини кетгач, уйдан барака ҳам кўтарилди. Бир вақтлар кафанликка деб йиққанларини ҳам еб-ичиб бўлди-ю, жон чиқай демайди. Давлат нафақаси унга насиб этмаган. Ўшанда тенгқурларига қўшилиб ҳужжатларини райсабезга олиб борганди, игна ютган итдек ориқ бир йигит: "Бобой, ёшингиз етмайди, бироз кутасиз...", — деса бўладими?

Чол анграйиб қолди.

— Тенгқурларимга берилаяпти-ку...

Йигит елка қисди. Чоллар билан гаплашавериб ус-таси фаранг бўлиб кетган йигит сўради:

— Урушга борган қоғозингиз борми?

Жавоб беравермагач, тагдор қилиб фўлдираб қўйди:

— Биз билмаймиз, бобо. Ўзингиздан сўранг. Кейин яна қўшиб қўйди:

— Ёшингизни тўғирлаб келинг, ўйлаб кўрамиз. Ёшни қишлоқ совети айтади...

Ўрнинг бетига қон юришди. Жўраси билан бита-диган иш экан-ку. Шунга шунча ота гўри қозихонами?

Йигитга, худди қишлоқ магазинидан қарзга бирон нарса олиб, пули етмай уятга қолган одамдек, эртага ҳужжатларни тайёрлаб келаман, — дедию кўчага отилди. Тўғри қишлоқ совети идорасига кирди.

Дўмнинг авзойи бузуқ эди. Давлатмурод билмаганга олди. Уч кундирки, Дўмнинг соғлиғи ёмон, протез киядиган оёғи қақшаб қаттиқ оғиррди. Ҳавога булут чиққан кунлар Дўмга оғир бўлади. Бироқ ҳеч кимга билдирмас, дардни фақат тишлари орасидан сирғалиб чиқаётган гапининг оҳангидан билса бўларди.

Дўм жўрасини совуқ қарши олди.

— Кел, хизмат? Қайси шамол учирди? Ўзиям биринчи бор келишинг, тинчликми?

Давлатмурод Дўмнинг "биринчи бор" деганини ўзича англаб, анча тетикланди.

— Испаравка керак экан.

— Нима ҳақда?

— Шу, ҳалол ёшим ҳақида...

Элмуроднинг қараши, вазоҳатидан ҳайиқиб даво-
мини айта олмади. Тили айланмади. Шу гапни айтишга
улгурганига, куч топганига ҳам рози бўла қолди.

Дўм индамади. Оғир хўрсинди. Деразадан ташқари-
рига қараб анча тек қотди. Чап кўлининг орқаси билан
оғзини яшириб чуқур дамсар урди. Кейин ёрилди.
Юзлари қизариб, кўзлари қаҳр сочиб, кўлини мушт
қилиб деди:

— Сенда ҳалол ёш борми? Сен ўзингни, ёшингни
ҳали ҳалол деб юрибсанми? Сендан истаганча паст-
кашликни кутардим-у, бироқ бунисини кутганим йўқ
эди. Тенгқурларинг урушга кетаётганда қандай қилиб
қатордан қолганингдан хабарим бор. Ўшанда ёшинг-
ни кичрайтириш учун рўзфорларингдаги биттаю бит-
та сигирни олиб бориб бергандинг. Ўрнингга Ойжа-
молнинг ёши етмаган норасида сағирини жўнатган-
динг. Энди ёшингни каттартиргани келибсан. Ҳалол
ёш ҳақида қоғоз керак бўлиб қолдими? Ё сигирни
кимга олиб борганингни ҳеч ким билмайди, деб ўйлай-
санми? Билганлар урушда ўлиб кетди, дейсанми? Ада-
шасан оғайни! Каттасой билан Каттатоғ ўртасидаги
одам тугул ҳар бир ит билади буни! Сенинг ҳалол
ёшинг йўқ! Менинг Давлатмурод жўрам қирқ иккин-
чи йил ўлган! Қадим жўрачилик ҳақи, мени ортиқ га-
пиртирмай бу ердан йўқол. Сендан нафратланаман!
Иложини топсам сен қўрқоқни, палидни пешонанг-
дан отардим. Тирик эканман, кўлим билан элнинг но-
нини, ошу ҳалолни оғзингга солиб қўймайман. Се-
нинг ҳозирги юпунлигинг, яланғочлигинг кўнглимни
заррача юпата олмайди. Раҳм-шафқатни урушдан
қайтмаган ўттиз бир нафар қишлоқдош тенгқурларим
билан кўмиб келганман!

Дўм шундай деди-ю, ҳассасини полга қарсиллатиб
урди. Ҳасса чўртга иккига бўлинди.

Кейин кўшиб қўйди: сенга ўхшаганлар бизда бир
тавоқлик.

Давлатмурод шўрваси қўйнига тўкилиб ташқарига
чикди. Карахт эди. Дўмни бемехр деб санаса-да, бу

қадар деб ўйламаганди. Қирқ йиллик гапга шунчами. Ичида эса: "Амал битган ўзидан кетмаса-да", деб қўйди...

Дўм ўлганда ҳам салобатли эди. Кўзлари юмилган, лаблари қимтилган, худди кўзини юмганча нима ҳақдадир ўйлаётганга ўхшар, ҳали-замон бир оёғига ҳассасини ҳимо қилиб ўрнидан туриб ишга кетаётгандек.

Бек юриш бор, бек ўлиш йўқ, деганлар ёлғон айтибди. Дўмнинг шу туриши ҳам бир бекча бор эди. Олдига кириб чиқаётганлардан зиёд эди.

Давлатмурод майит ётган уйга эл қатори кириб чиқди.

НАФАҚА

Дўмнинг қирқини ўтиши чўзилгандан чўзилди. Давлатмурод ҳеч қачон кунларни бунчалик узундан-узун бўлишини ўйламаганди. Урушдан қочиб юрган тўрт йили бир бўлди-ю, Дўмни қирқини кутиш бир бўлди. Маърақадан кейин бундан ўн йилча олдин тўплаган ҳужжатларини қўлтиқлаб йўлга тушди.

Қайтишда жўрасининг қабрини зиёрат қилмоқчи бўлди. Бироқ, қабристон дарвозасидан ҳатлашга куч тополмади. Назарида ғовдан ўтса, қайтиб чиқолмайдиган, қолиб кетадигандек бўлди. Дўмнинг қабрини панжара ортидан тусмоллаб, тўғрайига келиб чўккалади. Дуои фотиҳа қилиб, ўрнидан турди. Вужудига нимадир энганини ҳис этди. Шу нарса тириклигининг барча кўргуликларини ўз-ўзига айтмаса бўлмаслигини, иқрор бўлмаса бошқа ишлари кор этмаслигини таъна қилгандек бўлди. Енгил торта бошлади. Кўзларига нам келди. Қалтираган бармоқлари билан пайпаслаб кўрган-ди, ҳовурини сезди.

Ич-ичидан тавба деди. Кўзига ёш, қалбига йиғи берганидан, ўзида бўлаётган ҳолатларни бошқара олманча уввос солиб йўлга тушди.

Жаркўчанинг тупроғига беланиб, туртиниб-суртиниб, яктаги этагини ҳар қадамда босганча йиқилиб яна ўрнидан турганча, Туркқишлоқнинг ёш-ялангига кул-

гу бўлганча, ғайрат билан Мурод ўр уйи томон уриб борарди. Кўзига ҳеч нарса кўринмас, овозида ўктам иқрорлик бор эди.

– Қийналиб кетдим, Дўм. Ютарга қаттиқ ноним йўқ. Кеч тушса, қачон кўшнилардан бири ярим коса ёвғон бераркин, деб йўл пойлайман, саҳарни бугун ким маърака қиларкан, деб кутаман. Одам ҳам шундай шарманда бўладими? Бир умр кетмон кўтариб, чўлда пахта-ю, тоғда кўчатхонасига сув тараб эришганим шу бўлди. Феълим тагимга сув тараб бўлган экан. Билмабман. Уй-жойингни сот, деб келишяпти. Биласанми, жўра, уйимни фақат қаердаги қаланғи-қасанғи, мандан ҳам баттарлар сўраб келишяпти. Шунақасиям бўладими? Хи, хи.. Тирик бўлганимда ҳаммасини айтиб берардим. Отсанг ҳам майли эди. Йўқ, дедим. Ўлигим ўз уйимдан чиқсин, дедим. Олса Ойжамолни невараларига қолдираман, олмаса кейин давлат билади, дедим. Тўғри қипманми, жўра? Олмазоримниям, бошқасиниям. Ҳалиям раҳмат шу одамларга, ёқамдан олсалар ҳам ҳақлари кетарди. Айниқса, Ойжамолнинг неваралари. Тушларимга Ойжамолнинг сағири, қабримни топиб бер деб, киргани кирган. Чарчаб кетдим, жўра! Жонимни қайси тошни остига бекитишни билмайман...

Жаркўчанинг марзаларига тизилишган ёшгу яланг, қари-қартанг осмонга қараб ўз-ўзига гапириб кетаётган, куни кеча сап-сарик-у, бугун кўм-кўк ранг олган соқоли жиққа ҳўл бўлиб, лойга ботган чолни кўриб бирови Туркариқ тегирмонининг деви урибди деди, биров тавба деди... бировлар ёш болаларининг кўзларини кафтлари билан кўрмасин деганча яширди...кўзи Ўрнинг кўзига тушганларнинг мазаси қочиб, жойида ўтириб қолди.

Галахирмонжой даласидан кўтарилган чанг-тўзон ўрама устун, қуюн бўлиб ер билан осмон ўртасини бирбирига боғлади. Тўрт ўрама устун аввалига бийдек даланинг у бошидан-бу бошига чопиб бориб, чопиб келишди. Одамлар жинлар рақс тушяпти, дейишганча юзларини ўрамаларга бурдилар. Кўз очиб-юмгунча ўрамалар худди келишиб олгандек, ўзларини барава-

рига Жаркўчага урди. Жаркўча бошида бир тўда бўлиб бирлашдилар. Қизиги шунда бўлди. Жаркўча бўйлаб тизилган уйларнинг томи-ю, ҳовлидаги тоғара-ю, дордаги кирларни хишириб устунига ўраб олди. Осмонга олиб кетди. Кўчани тит-питонини чиқарди. Шамолнинг шовқинидан шошиб, кўчанинг ўртасида туриб қолган эгасиз эшакни кўтариб тос тевваси билан ерга урди. Дарахтман деганни кўзига кўрсатди. Терагини толга, ёнғоғини чинорга ёпиштирди. Осмонни суяб турибман, деган шохларини шарт-шарт юлиб олди. Осмону фалакка чирпирак қилиб жўнатди. Қишлоқда ҳеч ким қачон экилганлигини билмайдиган, баландлиги бир қирча бор, энига тўрт одамнинг қулочи етмайдиган То-жихол кампирнинг теракларини қарсиллатиб, Ўрнинг оёғи остига ташлади. Ўр худди нақд қуюннинг ичида қолди. Лекин, Давлатмурод пинагини ҳам бузмади. Дарахтларнинг қарсиллашидан ҳам, шамолнинг увуллашидан ҳам қўрқмади. Қайтага ўзини ўша Илмис кўрган кундан олдинги кунлардаги Давлатмуроддек ҳис этди. Қўрқадиган нарса бошқа нарса эканлигини, умрини қўрқув билан ўтказиб, хотираси тинган одамга дов-дарахтларнинг қарсиллаши, томларнинг учиши қарашга, қўрқишга арзигулик нарса эмасдек туюлди. Бир муддат Давлатмурод ўзини болалигига, ўша кунга қайтгандек ҳис этди. Ўрама-қуюн Ўрни жойидан қимирлата олмай Жаркўча бўйлаб тоққа ўрлади.

— Мен болалигимга қайтдим, жўра. Ҳозир тоғдан келдим. Ўтин териб келдим. Мана, мен энди дарахтларнинг қарсиллашидан қўрқмаяпман, кўраяпсанми, қўрқмаяпман, жўра. Сен тўғри айтган экансан. Қўрқоқлик ифлосликнинг боши экан. Нафас олишим жуда енгил. Қўрқмасдан, фирромлик қилмасдан нафас олиш бунчалик енгиллигини билганимда, мен бошқача яшган бўлардим... сан кетдингу қишлоқ ҳувилаб қолди. Мани уйим нима-ю, қишлоқ нима... сани бир ўзинг манга ўхшаганнинг, мандан ортигининг мингидан зиёд эканлигингни энди билдим... қишлоқ сен билан, сенга ўхшаганлар билан қишлоқ экан... жон жўра, мени кечир, кечирмасанг жоним чиқмайди...

...Мени кимлигимни элга айтмадинг-а, жўра. Қирқ йил гаплашмасанг ҳам элга кимлигимни айтмадинг-а. Ўртада нима гаплигини биров билмади-я. Лекин, мен кимлигимни биламан...жўра.

Эртадан-кечгача ишлайман. Эгаси йўқ суманги ит-дек мен қилмаган меҳнат, кирмаган тешиқ қолмади. Итда тиним бор, менда тиним йўқ. Олган ҳосилимга бир қишлоқни боқса бўлади. Мандан бошқа бу тирикчиликни қилганда итининг ялоғиям тилладан бўлиб кетарди. Лекин, юқмайди, жўра. Қаёққа кетганини, нимага ишлатганимни билмайман. Фирром тирикчиликни шу бўларкан. Буюрмагандан кейин қийин экан. Меҳнатларим зое эканлигини билдим. Қишлоқда ўлган эшакниям одамлар галалашиб, судраб бориб кўмишади. Ўлигим кўчада қолмаслигини, маъракамга келган одам бир тишлам номинга зор эмаслигини, шунга ўхшамай, деб оғзига олмасликларини, элчилик ориятидан келишларини билсам-да, қуруқ қўл билан ўлиб кетгим келмаяпти. Ҳеч бўлмаса ўлигимни бировларга ташламай дегандим. Ҳамма умидим нафақадан эди. Тўрткўзгаям жавоб бериб юбордим. Ўзи ит кунда яшасанг-у, ит боққанингга бало борми, дедим. Униям қийнаб нима қилдим.

Ойига ўттиз икки сўмдан нафақа берадиган бўлишди. Нафақаниям хили кўп бўларкан. Элмурод, жўра, эшитяпсанми, нафақа берадиган бўлишди. Қарилик нафақаси, дейишди. Яна айтишдики, "Селсоветдан келган рўйхатда номингиз бор". Раҳмат, жўра! Мани кечирибсан-да,а? Кечир деёлмасам-да, кечирибсан-да! Шу итниям кўзи очиқ кетмасин, дебсан-да. Рўйхатдагилар вақтли — эрта олишса олти ойдан кейин, финг дегани бир йилдан нарида нафақа олишар экан. Бунчага етолмайман, дедим. Уч ойдан кейин беришади. Икки ойлигини корҳақи дейишди. Рози бўлдим. Энди мани бу ерда қиладиган ишим қолмади, дўм. Насиб этса, кафанлигимни йиғсам, бораман!.. Мен ҳам яшадимми, мен ҳам қаридимми?

...Эҳ, яна жўра бўламизми, жўра...

ЯХШИ ОДАМЛАР

Дадам опамни касалхонага жойлаштириб келдилар-у, орадан уч кун ўтгач эски дамқисмалари тутиб, ўзлари ҳам ётиб қолдилар.

— Даданг қаттиқ хафа бўлсалар, қийналсалар дардлари кўзгайди. Дадангни кўп ранжитманглар, — дегандилар опам касалхонага кета туриб Ойхон опамга.

Опам етгинчи синфда ўқийди. Мен бешинчида. Укаларим жуда ёш. Улар тўрт нафар. Опам касалхонага тушган куниёқ, иккинчи синфда ўқийдиган укамдан бошқаларини колхоз бригадасида дадам билан бирга сув тарайдиган Алламурод амаки: "Қаровчиларинг йўқ", деб ўзлариникига олиб кетганлар. Опамдан у киши ким бўлади деб сўраганимда: "Даданг иккаласи бир тошни тепиб катта бўлган", деганлар. Қизиқ? Бир тошни тепиб ҳам одам катта бўладими? Тош тепмаса-чи?...

Уйда дадам, узоқда опам бетоб бўлиб ётибдилар. Ўйласам бутун вужудим, суяк-суягимгача эзилиб кетади. Нима қилиш керак? Нима қилсам улар оёққа туришади. Дадамнинг олдига киришга, ҳол сўрашга эса қўрқаман. Кўп йиғлаган бўлсалар керак, кўзлари қизариб кетган. Аммо йиғлаганларини кўрмаганман. Шу куни кечқурун Алламурод амаким келдилар. Дадам билан анча вақт гаплашиб ўтирдилар. Бу ҳол уч кун давом этди. Тўртинчи кун дадам мени чақирдилар. Қўрқиб кетдим. Катта энам қайтган кунларидан сал олдин ҳам мени у кишининг олдиларига чақиртиришган эди. Кўз ўнгим бир муддат хира тортгандек бўлди. Ҳолатимни дадам сездилар. Шу сабабдан бўлса керак: "Қўрқмагин ўғлим, насиб этса тезда соғайиб кетаман. Ҳали ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетамиз. Мактабни яхши битирсанг шаҳарга жавоб бераман... Тузинг тортган бўлса ўқишга кирарсан. Мени бу ётишим бир гап-да. Бобонгда ҳам бўлган бу ўлгур дамқисма. Шу киши дўхтир кўрмай бир кам тўқсонни урдилар-у. Ҳозир, шукр, ҳамма нарса қўлимизда". Кейин бир муддат индамай қолдилар. Иш буюрмоқчи бўлсалар, кўзлари қандайдир бошқача —

худди ёш боланикидек жовдираб қолади. Ҳозир ҳам шундай. Анчадан кейин дедилар:

— Ўғлим, ҳозир каникулдасан. Ўрнимга Алламуродга ёрдам бериб турсанг. Бир ўзи анча уриниб қолибди. Бу ёғи элчилик. Ишламасдан ойлик олди дейишмасин. Алламуроднинг ҳам феъли сув кўтармайди. Ёнига бировни қўйишса бошини ёриб қўяди.

Бу гапни амаки кетгандан кейин айтди.

Билдимки, дадамнинг аҳволи оғир. Ҳар доим бобом ҳақида гап кетганда раҳматли бобонг деб гапирардилар. Ҳозир ундай демадилар. Раҳматли деган гапнинг ўрнига бир муддат жим қолгандилар. Бу сўзни ишлатишдан тийилдилар. Мени кўрқмасин, деб ўйладилар. Мен нима ўйлаганларини билдим. Энг ёмони, мени билганимни дадам ҳам билдилар.

Эрталаб амаки дадамнинг аҳволларини сўраган бўлдилар. Кейин иккаламиз йўлга тушдик. Дадамнинг кетмонини олгандим, чарчаб қоласан, дедилар. Кейин опачамнинг кетмонини олдим. Дадам иккимиз ясаган дарчадан чиқаётганимда амакининг овозини эшитдим. Бу овоз ҳали-ҳали ёдимда.

— Қизим, отангнинг овқатини қилиб бергину, онангдан хабар олиб кел. Кеча борганимда, ҳадеб уйдагиларни сўрайди. Отанг тўғрисида ҳеч нарса дема. Тошлоқнинг пахтасини суғориш зарур экан, анчадан буён ўша ердалар, деб қўя қол. Мен ҳам шундай дегандим.

Дунёда қандай одамлар бор-а? Барчага яхшилик қилишни ўйлашади. Ёки улар ёмонлик, ўғрилиқ, алдамчилик билан ҳам кун ўтказиш, бинойидек рўзгор тебратиш мумкинлигини билишмайдими? Орзуйим келажакда зўр ҳайкалтарош бўлиш. Албатта бўламан. Шунда, энг аввало, Алламурод амакининг ҳайкалини юлдузлар қуршовида акс эттираман.

— Кимнинг кўнгли бўш бўлса косаси оқармайди, деганди қабристон атрофида қўй боқиб юрганимда шу ернинг қоровули Мамасодиқ бобо, бор-йўғи тўртта сариқ туқдан иборат мўйловини номига қўлига туфлаб, кейин каштасини келтириб бураб қўяркан.

— Яшашни билиш керак, бўтам! -деб қўшиб қўйганди. Одам боласи ўзини кўринган ўту чўққа уравермагани маъқул. Қозон ичида бўлгандан кўра, ўчоқ атрофида индамай юрсанг ҳаммага яхши кўринадан. Ҳозирги одамлар ўчоқ ичида юришни ҳам, ўчоққа ўт қўйишни ҳам, қозондан ақлига яраша тегиш олишни ҳам исташмайди. Ҳаммаси чалкашиб кетган. Ҳар ким ўз ишини, қўлидан келадиган ишни қилиши лозимлигини англаб етмагунларича чалкашаверадилар. Чалкашганликларини билдирмаслик учун ўчоқ атрофида уймаланишадилар.

Нега одамлар бир-бирларига ўхшашади-ю, ўйлаган ўйлари, сурган хаёллари бошқа-бошқа! Ҳозир кетмонни елкага ташлаб, кирза этикни кийиб олганман. Тупроғи салкам этик қўнжидан ошадиган кўчамиз бўйлаб пахтазорга кетаяпман. Мендан икки қадам олдинда амаки. У киши билан бирга юрганимдан фахрланардим. Шу куни мен улғайганимни сездим. Ўйин ўйнаётган жўраларимга орқага қарай-қарай кетдим. Болалик билан худди шу ҳолда хайрлашдим.

Сув тараш зўр иш-да! Уни тараб қўйиб, шилдирашига ҳамоҳанг хиргойини вадаванг қилганга нима етсин. Авваллари дадам билан сув тараганим фойда бериб қолди. Амаки звено ариқларини олиб чиққунча, мен селитра қоғозларини айтилгандек қилиб кесиб, тайёрлаб қўйдим. Кейин биргалашиб қоғоз босиб чиқдик. Эҳ, у киши билан ишлаш мароқди. Нотўғри иш қилсанг ҳам, ҳеч қачон номаъқул демайдилар. Токи, ўша одам ўз хатосини тушуниб етмагунча.

Шу куни мен босиб чиққан қоғозлар остидан сув уриб кетди. Аҳволни кўриб кулиб юбордилар. Кейин мен ҳам қўшилдим. Сўнгра амаки бир ғўла лойни олдилар, янги кесилган қоғознинг бир четига қўйиб, сал ўрадилар-да, мен босган қоғоз ўрнига қўйдилар. У ёқбу ёғини тузатган бўлдилар.

— Энди хатоларингни ўзинг тузатиб чиқ, шундай қилсанг, иккинчи маротаба бунга йўл қўймайсан, — дедилар кулиб.

Бир соатларга қолмай, барча сув урган эгатларнинг қовозларини алмаштириб чиқдим. Қуёш ботгач, қишлоққа келиб, уйларида у кишига овқат олиб бордим. Кечалари мени уйга жўнатиб, фақат ўзлари сув тарардилар.

Бир кун бригадир келиб: "Нимага ишни пайсалга соляпсизлар", деб қолди. Тушунмадим у кетгач амакидан сўрагандим:

— Амаки, ишимиз сув тараш бўлса, сиз ҳалигина ҳозир сув қўйилиши зарур бўлган жой йўқ дегандингиз-ку? Биз нимани пайсалга солибмиз.

— Қўявер. Бошлиқ бўлгандан кейин гапираверадидан. Бу пайкалга эртага ҳам сув қўйиш керак. Сувни бошқардик. Хабар олиб турсак етар. Бақироқ туяни бақиртирмай, эртага тошлоққа чиқамиз. Чиқамизу, фақат ариқларни тозалаб қўямиз. Сувни эса уч кундан сўнг тараймиз.

— Нимага у бизга ўшқиради? Тўғри гапирса бўлмай-дими?

— Эй, гап қувма! Бу ёмон одат. Кимдир бақириб туриши ҳам керак-ку! Ундан кўра, ма, газетада яхши нарсалар бўлса ўқиб бер.

Эртасига эрталаб тошлоққа чиқдик. Амаки айтгандек, фақат звено ариқларини тайёрладик. Тонгданок қора терга ботиб ишлаётимиз-у, тушга яқин бригадир келиб яна бақирди.

— Ҳадеб ариқларни тайёрлагунча, сувни пешма-пеш қўйсаларинг бўлмай-дими?

Бу гапни йўлдан ўтган катталардан бири айтганмиш. Гапдан амакининг энсаси қотди. Бригадирни сўккандан баттар қилди.

— Назармат ака, айтинг ўша каттангизга, йўлдан бир ўтиб-ўтмай қаерга сув қўйилишини билиб қолиб-дими? Ўзим яхши биламан, қаерга қачон, нима қилиш кераклигини! Ўзингиз ҳам яхши тушунасиз-ку, ахир, сув остида қолган ғўзанинг аҳволи нима кечишини. Шу гап сизникими?

— Ҳа энди, катталар айтгандан кейин...

— Айтгандан кейин, айтгандан кейин, дейсиз. Эр-тага сиздан, мендан неча марта сув қўйганлигимни эмас, пахтани, топширган пахтаминизни сўрашади. Шундай бўлгач, қўйинг-да одамни одамга ўхшаб ишлашига. Қилган ишингдан ўзинг маза топмасанг, шуям иш бўлдимми? Қўйинг-э.

Шундан сўнг бригадир алланималар деб гўдранган-ча изига қайтди.

Вақт тушга яқинлашган. Ҳалигача дам олганимиз йўқ. Амаки мени чақирди. Носга юборса керак, деб ўйлагандим. Ундай бўлмади. Олдига борганимда: "Бор, онангни кўриб кел, ишга эртага чиқсанг ҳам майли", деди. Хурсанд бўлиб кетдим. Шу ҳақда гапирмоқчи эдим, сўз очишга тилим бормасди. Мен кетсам у кишига яна ҳам офир бўлишини билардим. Шунинг учун дамим ичимда эди. Колхозда эса дам олиш куни деган нарса бўлмайди.

Ҳисоблаб чиқсам, опамни кўрмаганимга ўн тўққиз кун бўлибди. Хўрлигим келди. Наридега ювиндим. Дадам йўлга деб берган эски бир сўмликни чўнтагимга солиб, опачам тайёрлаб қўйган овқатни қўлга олганча жўнадим. Кейин билсам, амаки эрталаб унга овқат тайёрлагин, деб тайинлаб кетган экан.

Қўлимда овқат солинган дўлча, катта йўлга етайин деб чопқиллаб бораяпман. Чўлнинг гармсел шамоли кўз ёшларимни юзимга уриб, қотириб ташлайди. Катта йўлга чиққанимдан сўнг ферманинг сут ташийдиган сариқ молоковозида Туятортар каналининг кўпригигача етиб олдим. Колхоз касалхонаси шу канал бўйида, кўприкнинг нариги томонида. Кўприқдан чопқиллаганча ўтарканман, ўзимни тутолмасдим. Юрагим уриши шундоқ қулоқлари остида эшитиларди.

Опам билан дарахтлар остига қўйилган скамейкада ўтириб анча гаплашдик. Хайрлашар эканман, пешанамдан ўлиб, "энди келиб ўтирманглар", дедилар. Врачлар икки кундан кейин жавоб берамиз, ошқозонингиз ҳеч ҳам оғримайдиган бўлди, дейишган экан. Хурсанд бўлиб уйга қайтдим. Бу вақтга келиб дадамнинг аҳволлари анча

яхши бўлиб қолганди. Бўлган гапларни у кишига айтиб, амакининг олдига жўнадим. Ҳамма кўзимга яхши кўринди. Ҳатто нима учун ёмон кўришимни билмасамда, Мамасодиқ бобони ҳам яхши кўриб кетдим. Ҳамза бобонинг – қишлоқнинг энг қопагон ити – Тўрткўз қопгани югуриб келаётганди, пинагимни ҳам бузмай "тур кет" дейишим билан таёқ еган тозидек, акиллаб қолди. Овозимдан ўзим ҳам алаҳил бўлдим. Амакининг одиларига салкам бўлмаса учиб бордим.

– Мен сувчиман, деҳқонман!

Оқшом ғира-ширасида у киши билан бошлашиб уйга келдик. Дадам икковлари одатдагидек анча вақтгача гаплашиб ўтирдилар. Бир кун ўтгач эса, амаки эски мотоциклимизни тариллатиб, опамни касалхонадан олиб қайтдилар. Назаримда, ҳовлимизга файз кириб қолганди. Бунинг барчасига опам, уни бизга қайтариб келган Алламурод амаки сабабчидек. Сал ўтмай чувиллашиб укаларим кириб келди. Барчаси қувончдан йиғлашарди. Мен ҳам йиғладим. Тўйиб-тўйиб йиғладим. Бир-икки юлдуз кўрина бошлагач, қишлоғимиз четидаги Кўктепага чиқиб, анча вақтгача ўтирдим.

Оқшомда дарча ҳатладим. Тут тагидаги сўрида дадам ва опам гаплашиб ўтирардилар. Опам хуноби ошиб мен ҳақимда гапирардилар.

– Ёш бола, ярим кечаси кўчада нима қиларкан, ота бўлиб бир уришиб қўймайсизми? Балким, сигарет чакиб юргандир.

Дадам маза қилиб кулдилар:

– Сегаретни кундуз куни чексаям бўлаверади. Кўктепага чиқиб, ёлғиз ўтиргандир. Кўктепада ҳаммам ям ёлғиз ўтиравермайди, онаси. Кўктепа ҳамманиям кўтаравермайди. Сен унга ёш боладек қарама, нима қилсаям тергама. Тергаладиганларнинг турқи бошқача бўлади.

Кўктепадалигимни қаердан билдилар экан?..

ЎЧОҚ АТРОФИДАГИ ОДАМЛАР

Кейин эсимга ўша Мамасодиқ бобонинг гапи келди.

Одам боласи ўзини кўринган ўту чўққа уравермагани маъқул. Қозон ичида бўлгандан кўра, нима иш қилишингни тушунмасанг-да, ўчоқ атрофида индамай юрсанг ҳаммага яхши кўринасан.

Амакининг гап-сўзига қараганда яқинда ота-онамининг тузалиб кетганликлари учун бизникида худойи қилинаркан. Бригадир сувнинг пулини беришни чўзаётганмиш. Бу аслида унга ҳам боғлиқ эмаскан. Мени ишлатишганини сабаби, табелни ёпиш учун, одамлар гап қилмаслик учун экан.

Аввал ҳам худойи қилганмиз. Ростданам ўчоқ атрофида одам кўп бўлади. Гоҳида ош тўла лаганни меҳмонлар олдига олиб борадиган топилмайди-ю, лаганни қандай ушлаш керак, қандай юриш кераклигини ўргатадиган, ошни қаерга, кимни олдига олиб бориб, кимнинг қўлига беришни тайинлайдиган ўтоғолар кўплиги эсимга тушди. Худойи куни шуларни эслаб, роса кулсам керак.

Ўшанда ҳам ҳеч кимга қўшилмайдиган Мамасодиқ бобо алоҳида бир товоқ ошни олиб, ҳовлининг бирон четига бориб, ёш болаларни олдига чақириб, биргалашиб ош еса керак.

Нима учун уни болалар яхши кўришса-да, катталар ёмон кўради?

Эрта-индин худойи, ўчоқ атрофи одамга тўлса керак.

Мен одамларни қўлига сув қуйсам ва чой ташисам керак. Қўлювгич ва чуввани тайёрлаб қўйишим керак.

ТУНГИ ТАШРИФ

Қишлоқда жаноза ўқир эркак қолмаса, эчкининг оти Мулла Норқўзи бўлармиш...

Байрам кунларидагина келишга қурби етадиган шаҳарлик газетчи ўғли, келини ва невараларини кўриб,

кампир ўзини қўярга жой тополмай қолади. Меҳмонлар келиши, невараларининг қий-чуви билан чолидан қолган ҳовли тўлгандек бўлади.

Ярим кечаси бўлишига қарамай кампир уриниб-суриниб, ошхонада яшириб қўйган жойидан товук тухумларини этақларига солиб чиқади. Келинига тутади.

— Болам, болалар оч қолгандир, пишириб бергин...

— Қўяверинг. Ҳозир йўлда овқатланувдик.

Кичик келинини уйғотиш ҳам эсидан чиқиб, довдираганча дастурхон ёзган бўлади. Жамалагига осилган калитлар ичидан сандиқнинг калитини пайпаслаб топади. Меҳмонлар келганда қўйилади, деб болаларнинг кўзидан пана қилиб сандиққа солган қанд-қурс билан дастурхон безайди. Хонани туршак, майиз ҳиди ва сандиқ ҳид қоплайди. Қанд-қурсларни сандиққа солиб юришига газетчи ўғли норозилик билдиришини билади. Олдини олган бўлади.

— Келин мактабда, вақтида уятли меҳмонлар келиб қолса чопишиб қолмайлик, деб озгинасини сандиққа солиб қўяман-да, — дейди гуноҳ иш қилиб қўйган боладек мўлтираб.

— Ҳа, ўзингиз биласиз, — дейди ўғил ҳам онанинг кўнглига қараб. Нима шикоятларингиз бор, — дейди энанинг кўнглини олган бўлиб, гапни бошқа ёққа бураркан.

— Менда шикоят нима қилсин, болам. Шу ёшга кириб бировнинг устидан шикоят қилмаганман. Шикоят ёзган одамини умрини қисқартиради. Тухмат ёмон болам.

Газетчи ўғил маза қилиб кулади.

— Дарров тухматдан гапирманг-да, эна.

— Шикоят ҳам тухматни бир тури-да.

Қанд-қурслар қанча кўп олиб келиб қўйилган тақдирда ҳам онаси бир-икки килосини душман кўзи учун олиб қўйишини, қолганини ярим соат ўтмай кўниқўшнига тарқатиб юборишини, "ўғлиларим сизларга ҳам олиб келибди", деганча қўшни тавоқ юборишини билади. Билгани билан индамайди. Энасининг шаҳар-

лик болалари ҳолидан хабар олиб турганини элга билдириш учун шундай қилаётганини билмайди.

Ҳозир сандиқдаги мева-чеваларни олиб қўяётганда ўғли ҳеч нарса ни кўрмагандек, эшитмагандек тутишидан эна ўзини тиклаб олади. Қўлларининг қалтирашидан ҳали ҳаяжони босилмаганлиги билинади. Ликопчаси билан сандиққа тахланган меваларни битта-битта дастурхонга қўяркан, биттаси тўкилиб кетади. Хижолат билан ўғлига қарайди. Ўғли яна кўрмасликка олди. Шунда энанинг кўнгли батамом хотиржам тортди. "Худди отасининг ўзи бўлибди. Улғайибди. Эркак одам майда-чуйда нарсаларга эътибор қаратмадими, бу яхши," — дейди ичида ўзига-ўзи.

— Сўрашиб олайлик, — дейди. Кейин сўрашади. Нафас олиши бир маромга тушгандан кейин ўзи сўраб, ўзи жавоб беради. Ҳалиям чой келмаганлигидан хижолат тортади.

— Вой, эсим қурсин, чой қўймабман-ку?

Шаҳарлик келин, чойга зарурат бўлмаса-да, бироқ кампирнинг кўнгли учун, деб уни жойидан қимирла-масликка кўндириб, ўзи чой қўйгани туради. Эшиқдан чиқар-чиқмас кичик келин кўринади.

— Қаранг келин, меҳмонлар ўзи чой қўймасин...

Кампир ўғлидан қайта ҳол-аҳвол сўрайди. Худди биринчи маротаба кўраётгандек юзига термулади. "Кўзларингизга тўйиб олай", дейди. Неваралар катта энанинг гап-сўзидан, қилигидан пиқир-пиқир кулишади. "Софиндим-да, нима қилай, болажон", — дейди. Онанинг илтижолари олдида невараларнинг кўнгиллари эриб кетади. Кўнгли бўш, одамларга меҳрибонлиги юз-кўзидан билиниб турадиган катта невараси тирқираб оқаётган ёшларини зўрға артишга улгуради.

Кейин икки невара — Дилафруз ва Гулҳаёни икки қўлтигига олиб, бирини қўйиб, бирини ўпади. Неваралари билан андармон бўлса-да, ўғли билан сўрашишни давом эттиради.

— Соғлигингиз яхшими, болажон? Эртаю кеч на-мозимда дуо қиламан. Йўлда-чўлда, ўрда-қирда пано-

ҳида асрасин, дейман. Невараларимни олиб келиб яхши қилибсиз-да. Жуда софингандим. Энди буёғи ёз, шаҳарда ҳаво иссиқ. Эртага кетиб қолмайсизларми, — дейди хавотир олиб.

— Эй, йўқ эна. Қизларингиз ёз бўйи олдингизда бўлади. Озроқ тарбия қилиб берасиз-да энди. Отасини боққансиз. Боласини ҳам боқасиз-да. Ўзингиз айтгансиз-ку: "Отаси борга қул, онаси борга чўри керак эмас" деб. Айтганингизни қилдим-да. Ўзини салкам бутун дунё ўқийдиган газетанинг таниқли мухбиридек ҳисобловчи ўғли ҳазиллашиб.

— Буларга ҳам шамол билан гаплашишни, ер билан суҳбат қуришни, сувга салом беришни, дарахтлар айтганини қилмаганда уришиб қўйишу, сочни битта қилиб ўрганда нима деб ўсиши-ю, иккита қилиб ўрганда нима деб ўсишини, олинган тирноқлар билан рози-ризалик тилашиб, барглар билан кафанлаб кўмишни ўргатасиз, — дейди ҳар бир гапини худди редакциянинг машинисткаларига ёзилаётган мақоласининг нуқта, вергулини жой-жойига қўйиб ўқигандек.

— Олашақшақларни қарғашни ҳам ўргатинг! Самарқандни олашақшақ босиб кетди. Кейин хотинига бир қараб, "атрофиниям" деб қўшиб қўйди.

Энага шу гап керак. Яйраб кетади.

— Шуларга қарамай, кимга қарайман. Шуларга ўргатмай, кимга ўргатаман, — дейди. Неваралар шу ерда қолишини билган кампирнинг қулоқларига энди гап кирмасди. Ўзига-ўзи гапириб, невараларни бошлаб, ётоғига етаклайди. Дугона топган қизалоқдек севинади.

ЭСКИ ГАПЛАР

Арғимчоқ учганнинг гуноҳи тўкилади...

Учирганнинг ҳам. Тушида арғимчоқ учган жаннатга тушармиш..

Арғимчоқ учганнинг оёқлари остида фаришталар юради.

Бу гаплар жуда эски гаплар. Бу гапларни бурунги машойихлар айтишган, дейишади. Кампир бу гапларни

қизалоқлик вақтида эшитган. Ҳозир бу гапларни айтадиган ҳам, эшитадиган ҳам топилмайди.

Арғимчоқ мева берадиган дарахтта осилади. Бир вақтлар Барлос қишлоғидан Хўжатўшгача, ундан Авлиёотагача ўрлаган сой — Туркариқнинг кунчиқар бетидаги жийдаларнинг шохлари арғимчоқларга тўла бўларди. Шамолда ўзларидан ўзлари ажиб учардилар. Шундай пайтларда қишлоқ аёллари арғимчоқларда фаришталар учаяптилар, дейишарди. Шамол тиниши билан фаришта учган арғимчоқлар талош бўларди. Одамларни феъли қайтдими, сой бўйидаги жийдалар ҳам кичиклашиб қолди. Авваллари ҳар бир жийдага арқон осиб арғимчоқ учса бўларди. Энди арғимчоқ солса бўладиган жийда йўқ. Элни қисаман деса, дарахтини кўкартирмасмиш, деганлари бор гапга ўхшайди. Бўйетар қизи бор отоналар кечалари эл-улусга билдирмай арғимчоқ солиб кўярдилар. Бунга етган бор эди, етмаган бор эди. Айниқса, эрта-индин гўшангага кирадиган қизлар, албатта, арғимчоқда учириларди. Арғимчоқ учган келинчак бўйида эрта ушлайди, — дерди кўпни кўрган кайвонилар. Эрта кўтаради, дейишади. Бешик тўй эртароқ бўлади. Боласи напойид бўлмаган-учмаган, бир эр, бир рўзгор кўрган аёлларнинг арғимчоқ учирини не-не қизлар орзу қилмасдилар.

Ўспиринлар арғумоқ, қизлар арғимчоқ учишарди. Арғимчоқлар армон бўлди...

ЭНА ВА НЕВАРАЛАР

Кампир дугона топган қизалоқдек севинади.

— Мани уйим иссиқ, ўша ерда ётишади, — дейди биров сўрамаган бўлса ҳам. Катта қиз — Дилафруз кампирни қўлтиғига киради. Кампир ҳассасини ҳам унутиб одимлайди. Кичик қиз — Гулҳаё даҳлизда турган энанинг протез тишлари солиб қўйиладиган сув тўла пиёлани икки қўллаб авайлаганча, протезларга қарашга қўрққанча уларга эргашади. Опаси синглисига оғзини буриб, имо билан уришган бўлади. Энаси протезлар-

дан кўрқаётганини билиб қолса хафа бўлишини тушунтиргандай имо қилади. Эна хурсандчилигидан зўрға оёқ босади. Қаригандан кейин хурсандчиликка ҳам кучқувват керак бўлишини биларкансану, кеч бўларкан. Етказган кунига шукр, дейди. Невараси қўлтигига кириб, суянчиқ бўлар даражада бўйга етибди. У бу кунларни озмунча кутдими? Қўллари қалт-қалт титраб, кўзларидан ёш оққанча ётоғига етиб келади. Неваралари кўрқиб кетмаслиги учун олдини олиб, сизларни жуда софинганимдан ёшимни тиёлмаяпман, дейди. Овутган бўлади. Қизлар ишонишган бўлишади. Йўл юриб келган невараларининг ухлаб қолиши учун ёлғондан кўзини юмиб ётади. Кўз қурғур қани энди илинса...

ОБИХУДОЙИ

Кампир аслида мухбир ўғли невараларини олиб келса ўша куни ўлмоқчи эди. Ўлимни орзу қилиш мусулмоннинг иши эмаслигини чолидан эшитган бўлса-да, нимагадир ич-ичидан ана шундай кунда ўлиб қолсам керак, деб ўйларди. Нияти сувни катта невараси қуйишини исташи, сув қуйиш бегоналарга қолиб кетмаслиги, бу дунёда энди қиладиган иши қолмаганлиги, невараларини кўрса юраги бардош беролмаслигини англаган эди.

Кампир ҳар куни худойи — обихудойи қилади.

Қизалоқлар ўйини учун чиқарилган пақирчаларда ҳар саҳар сойдан сув олиб чиқади. Чоғроқ пақирларга кучи етмайди. Кимнингдир пақирлардаги сувни кўтариб чиқишини истамайди. Савобни яримта қилгиси келмайди. Пақирчаларни ётоқхонасининг бир бурчагига қўйиб, устига биттадан чўп қўйиб, бу саҳаргача тегмайди. Устига нарса ёпилган ёки чўп қўйилган идишга инсу жинс яқинлашмайди, дейди. Келгуси куни саҳарда пақирчалардаги сувни кўтарганча яна сув бошига боради, узоқдан-узоқ дуолардан кейин сувни сой сувига қўшади. Кейин яна икки пақирчани сувга тўлди-

риб уйига қайтади. Сувни сувга қўшишдан зиёд савоб йўқ, дерди қўни-қўшниларнинг хотин-халаж жамига. Зора, бирортаси ўзидан кейин шу ишларни қилса, деган умидда. Сувни сувга қўшганидан хурсанд бўларди. Савобини ота-онасига, жамики умидворларга бағишларди. Қўлидан келган яккаю ягона ҳалол меҳнати ортидан худо йўлига худойи қилган ҳисобларди ўзини. Кампир сувни сувга қўшиш вақтини бутун юқори ва пастки қишлоқлар биларди. Шунгача на бирор одам Туркариқдан сув оларди, на бирортаси молларини сувга қўярди.

Сой ҳовлининг кун ботиш томонида...

ЭНА ВА ЎФИЛ

Тонг отиши билан дастурхон бошида эна-бола яна сўрашишади.

— Соғлигингиз яхшими, болажон? Ишларингиз авжми? Дамликкинамисиз? Катталарингиз тинчми? Газетчиларни одамлар яхши кўргани билан, катталар ёмон кўраркан. Хаёлимда нуқул катталар билан экаришиб юргандек бўлаверасиз. Феълингизни биламан-да.

— Нимага экаришаман, эна? Улар билан менинг бўладиган молим йўқ-ку!

— Кўнглим бесаранжом-да болам. Катталаргаям худони назари тушгани учун катта бўлган. Ҳурматини қилиш керак, демоқчийдим-да.

— Катталарнинг ҳурматиям, бошқасиям жойида, фақат баъзисининг хаёли жойида эмас, — дейди мухбир ўфил орқаси қўзиб.

— Мени ҳурмат қилишимга уларнинг кунлари қолгани йўқ. Катталарниям ҳамма айтганини қилаверсангиз, сиздан чойнак эмас обдаста ясаб, кейин таҳорат олишга ёнида олиб юради, — дейди чўнтагининг таг-тагида қолиб кетган ёлғиз сигаретасини олиб тутатаркан.

— Катта-кичикдан эҳтиёт бўлганингиз яхши-да, болам. Мусофир бўлсангиз. Катта шаҳар. Катта шаҳарларда одам одамни танимайди, дейишади.

— Танитамиз. Керак бўлса зўр қилиб танитамиз, эна. Ўзингиз бизни шундай яратгансиз. Ҳамма уволу савоб сизнинг бўйинингизда, — деганча ҳазилга олади мухбир бола.

— Бу гапларни аслида отангиз айтиши керак эди-ку-я, иложим йўқлигидан айтаяпман. Мен айтмасам бошқа айтар одам йўқлигидан айтаяпман, болам. Бу гапларим қарз гап. Меровсираган одамлар ростгўйликни бетга чопарликка йўядилар. Ўтган машойихларни гапи бу. Рост гап тукқанингга ёқмайди, дейдилар. Айбга буюрманг. Катталар билан калла талашмаган яхши.

— Тезак билан тенглашсанг тенгинг тезак бўлодур. Эна, буям ўзингизнинг гапларингиздан. Силиқлаб қўшиб қўядиган бўлсам, калласи борлар билан калла талашса арзийди, эна. Ё, бирор гап эшитдингизми?

— Йўғ-э, болам. Тоғларнинг тошлари орасида нимани ҳам эшитардим. Эҳтиёт бўлинг, демоқчи эдим, холос. Машойихлар: "Чўпни бош этиб қўйсалар, бўйин эг", деган эканлар-да.

— Эна! Катта китобларда ёзилганки: "Эҳтиёткорлик тақдирни ўзгартира олмайди", деб. Ишонаверинг, мен бировни кўнглини ноҳақдан оғритмайман, — дейди ўғил ўртадаги жиддийлашиб кетган суҳбатни бир оз юмшатиб.

Эна ўғлининг ҳеч қачон ёлғон гапирмаслигини биллади. Шундан хурсанд бўлади. Рост гап ҳам ҳамиша ҳаммагаям ёқавермаслигини билганидан, ўртада ўғлига гап-сўз тегиб қолишидан ҳайиқиб, шу гапларни айтганди.

— Сиз китоб ўқигансиз, болам. Мен бир оми одамман. Китоб ўқигандан ёмонлик чиқмайди, дердилар отангиз. Сизни айрича яхши кўрардилар. Умидлари катта эди сиздан, — дейди худди ҳали-замон отаси эшик ҳатлаб кириб келаётган оҳангда.

— Яратган одамгагина хат-қалам берилган. Хат-қаламни ҳам ҳаммага бермаган. Ёзсангиз икки кулдириб, бир йиғлатиб ёзинг, бўлмаса ёзманг! Бу отангизнинг омонат гапи, — дейди Эна.

ПАҚИРЧАЛАР КЎТАРГАН ЭНА

Энанинг датти-датти пақирчаларини ҳовлига кўтариб чиққан невараларнинг қувончи ичига сифмайди. Айниқса, пақирчалардаги айиқчаларнинг расмларини бир-бирларига кўрсатиб кулишади. Боғчаларида шунақа пақирчалар бўларди.

Энам боғчага борарканлар, дейди биринчи синфдалигидаёқ бир неча тилни ўрганиб олган Гулҳаё.

Ўғил ҳам бир майдон қизларига қўшилиб кулган бўлади-ю, имо билан қизларини тинчитади. Кулги нимадан бўлаётганини тушунган эна уялганча жавоб беради.

— Кучим шуларга етади-да...

ОҚМИРЗА БОБО

Оқмирза бобо Туркқишлоқнинг юзи. Ҳамма шунақа дейди. У кишининг гапини райкомлар ҳам, раислар ҳам, дўмлар ҳам, мелисалар ҳам, юқори қишлоғу пастки қишлоқликлар ҳам икки қилишмаган. Қишлоқ қизлари Оқмирза бобонинг ҳар замонда бир ясатиладиган, эгар-жабдуқларига шокилалар қилинган отида келин бўлишни орзу қилардилар. Эркакман деган борки, ҳаммаси урушга кетган замонларда Туркариқ бўйидаги жийдаларга Оқмирза бобо арғимчоқ солиб чиққан. Қишлоқда жаноза ўқирга мулла қолмаса, эчкининг оти Мулла Норқўзи бўлармиш, деганлари ўшандан қолган. Оқмирза бобо элнинг барча оғирини кўтарди. Фақат, жаноза ўқимади.

Элга бош бўлиб бир пиёла сув билан бўлса-да, келин-куёвларни никоҳлаттирган. Уруш замонида ўғриям кўп эди. Оқмирза бобо солган арғимчоқларга ўғри ўрмалаган замонларда бўй етган қизлар кечалари қараб чиққанлари ҳали ёдида. Бобонинг арғимчоғида учган, отида келин бўлиб борган қиз борки, барака топган. Равиш топган. Кўзи битта бўлмаган. Шунинг учун бўлса керак, бобонинг отини эшитган, билган борки, унинг

олдида гапирмайди. Гапира олмайди. Айтишларича, Туркарикни ёқалаган, ундан сув ичган қишлоқларнинг барчасида тинчлик, барака, инсофнинг тарқаб кетмагани Оқмирза бобонинг борлигидан эмиш. Шундай буюрилган бўлиши керак эмиш. Бу гапнинг рост-ёлгонлиги бобо ўтгандан кейин билинармиш.

АРФИМЧОҚ УЧГАН ФАРИШТАЛАР

Кампир туш кўрибди. Тушида тенгқур дугоналари арфимчоқ учишаётганмиш... Тавба, умр ҳам арфимчоқнинг бир бориб келишига тенг, ундан ҳам қисқа бўлишини ўйлаб кўрмаган экан. Шу кунгача ўз умрини узундан-узоқ даҳшатли умр, деб ҳисобларди. Арфимчоқ олдинга учганда тенгқурлар қизалоқ, жамалакли қизалоқ, қийқирришган қизлар эмишу, арфимчоқ ортга қайтганда ҳозирги кампирлар эмиш. Кампирлар арфимчоқ учаётганмиш. Туркқишлоқ кампирлари Энақиз, Яхшигул, Мукаррам, Оқгул. Фақат Санам йўқ эмиш. Кўринмасмиш.

Эна одатига кўра саҳарлаб сойга тушди. Юз-қўлини қайта ювди. Пичирлаб: "Юсуф пайғамбар яхшиликка йўйсин", деганча тушини сувга айтди. Сув тушни олиб кетди. Кейин нимчаси — калтачасини чўнтагидан бир парча нон олди. Етти тўғрам қилиб сувга ташлади. Балиқлар есин, деди.

Нимага Санам арфимчоқ учмади? Бирор иш қилиб кўйганмикан? — ўйлади ўзича. Бугуноқ у билан сўрашиши керак. Санам сал шўртумшукроқ. Эрини хафа қилганмикан? Хотин киши ҳақидаги биринчи сўров эридан бўлади? Хотин киши эрининг тўшидан қайта бош кўтаради.

Энанинг хаёлларини чувиллашганча ортидан келган неваралари бўлди. Уларга қўшилиб сойдан кўтарилди. Битта-битта пақирчаларни кўтариб, бир-бирига гап ўргатиб кетаётган неваралари ортидан қараб қоларкан, етказган кунига шукр деди, берган ризқига шукр деди. Неваралари худди ўзи ўргатгандек, бир

қўллари билан пақирчаларни, бир қўллари билан сув тегмасин деб, кўйлақларининг этагини тутамлаб олганларини кўриб, кулиб қўйди. Хаёлидан ўтказди: шундай қилиб катта сатилларни кўтаришади.

ТАРҚАТИШ

Эна ростдан ҳам неваралари шу ерликларида ўлиб қолишига ишонарди. Ёш бир жойга бориб қолган. Тараддудини кўриб қўйганди. Орадан икки кун ўтгач, қизларию келинлари, қиз невараларини чақириб борини бўлиб берди. Кимга катта ўғли олиб берган, кампир бисотидаги яккаю ягона тилла исирға, кимгадир чолидан қолган узук, кимгадир мухбир ўғли олиб келган "қон босимингизни нормал ушлаб туради", деб берган кумуш билагузук, кимгадир жемфер, кимгадир яна нимадир тегди. Невараларини ҳам қуруқ қўймади. Дили қизга энанинг паспорти, Гули қизга калитлар осилган жамалак тегадиган бўлди. Маъракасида ва маъракадан кейин кимга нима бериш лозимлигини катта қизига қайта-қайта тайинлади. Дили қизга ёздирди. Кейин ўқишни билмаса-да, ёзиқни олиб чўнтагига солиб қўйди.

Ёлғиз катта қизини олиб, чолининг бошига борди. Невараларига дарча олдидаги супада кутиб туришларини, супада ўйнаб туришларини тайинлади. Салкам саксонга кириб, Жаркўчанинг у бошидан-бу бошига минг марта бориб келган кампир кун келиб бу ҳолатга тушаман, деб ўйламаганди. Ҳар бир қадам босиши бир кунга, бир йилга тенглашиб бораётгандек туюлаверди. Жаркўчада чангга ботиб ўтган кунларга нима етсин. Жаркўчанинг нақд биқинидан туртиб чиққан мана бу катта тош, тош пойидаги ҳалқоб сувнинг ҳам унга катта ёрдами теккан. Шу ерда у эчкини ушлаб олган. Ўша, ўзининг тўйига келган якка-ёлғиз эчкини шу жойда ушлаб олган. Акаларнинг барчаси урушга кетган, ёлғиз катта акаси урушдан бир оёқда қайтган, сингисини тўйига деб берилган эчкини яхши боғлолмай қочириб

қўйган, ушлаб берадиган одам йўқлигидан синглисининг ўзи Жарқўчада эчки қувалаб шу тош тагидан ушлаб олганди. Кампир харсангтошга эски қадрдонлардек қараб қўйди. Қадрдонлардек у билан кўкайида хайрлашди. Ҳаво ёпилиб келаяпти. Ҳадемай ёмғир ёғади. Тошнинг тагидаги кўлмак ҳам тўлиб қолади. Қайтишда дугоналари билан тилашишади.

Чолининг бошига бориб рози-ризалик тилади. Катта қизига ўзини қаерга қўйишларини кўрсатди. Энди қиладиган иши қолмаганлигига иқрор бўлди. Кўнгли тинчиди. Авлиётадан қайтишда Туркариқ бўйларида осилган арғимчоқларга кўзи тушди. Бир муддат боши айланди. Ўтирди. Катта қизи суяган бўлди. Арғимчоқларга қайта қаради. Аввалига учаётганлардан ҳеч кимни танимади. Арғимчоқдагилар тушида қандай бўлса шундай кўринди. Тавба қилди. Ўрнидан тураркан ичидан қандайдир қувват келаётганини, куч энаётганини сизди. Яшагиси келганини ҳис этди.

Йўқ. Ҳали ишим бор, деди. Ердан ёшига мос бўлмаган қувват билан даст кўтариларкан, катта қизи неварали, боши анча иссиқ-совуқни кўрганига қарамай, энанинг ҳаракатидан довдираб қолди. Пилдираганча кетаётган онасининг ортидан ҳассани кўтарганча эргашди.

— Қиладиган ишим бор. Дилижонни ўзим арғимчоқда учуришим керак. Ўзим бош бўлиб тўйини кўришим керак. Ўлиш қочиб кетмайди. Қолган невараларимнинг тўйини ким ўтказади? Мен борганда нима дейман. Ташлаб келдим, дейманми? Уят эмасми?

Кампир эридан гап эшитган хотиндек ғайрат билан одимларди.

Катта қизи бундан қирқ беш-эллик йил олдин онасининг ортидан шу кўчаларда, шу зайлда юрарди. Ўшанда, онасининг елкасида бир боғ ўтин ёки ўт бўларди. У эса йиғлаганча, орқада келарди. Ҳозир ўшани эслади. Лекин, онасининг елкасида ҳозир нима борлиги, елкасига нима олганини, нимани юклаганини билмасди...

Оқмирза бобо нимага жаноза ўқимаслигини кампир энди англаган бўлди. Бу ишга катта савод, билим керак. Қишлоқнинг жанозаларини раҳматли қайнотаси ўқишини, одамлар фалончи жанозамни ўқисин дейишлари, васият қилишларини эслади. Кичкинтой невараси Иброҳимбекни эскичага ўқитишни ўғлига тайинлашни, ўқитишга ўғлининг сўзини олишни дилига тугди. Оққан дарё оқиши керак, деди. Нимага шу кунгача шу ишни қилмаганига ақли шошди.

Энди хасга бош қўйиш йўқ.

СЕЛ КЕЛИШ ОЛДИДАН

Ҳаётбошининг чўққиларини қалин туман босди. Кечиккан кўкламнинг совуқ ҳавоси чўл томондан келди. Дарахтларни қаттиқ-қаттиқ силтаб, юлқилаб ўтди. Кейин, шаррос ёмғир қуйиб берди. Эна ва катта қиз Даврон чўпоннинг говидан пана топдилар. Ҳаял ўтмай, кўклам ёмғири бирпасда ўтиб кетди. Энди тоққа ёққан ёмғирнинг сойлару ўнгирларда дов-дарахтларни юлқиб, йўлида дуч келган нарсаларни олдига солиб келадиган сели келади. Кампир селнинг ҳидини олди. Селнинг ўзидан олдин келадиган ваҳимали овозини эшитмасан-да, худди раҳматли чолидек Каттатоғ томонга қулоқ тутди. Тезроқ уйига етиб олиши керак.

— Селдан кейин барчасини қайтадан бошлаш керак, — деди қизига қараб.

Қизи бу гапни эшитмаганига анча бўлганини эслади. Бу нақд отасининг гапи. Ҳар доим сел келиши олдидан, ғайратланиб шу гапни айтарди. Бир ўзи бир кунда бир неча одамни ишини қиладиган онасининг кўзларида ўша ғайратни кўрди.

Санам билан гаплашишни бошқа вақтга қолдирди. Шамол тиниши билан уйига шошилди.

Ҳадемай, Жаркўчани сел тўлдиради. Сел кўчага эга чиқади. Эл Жаркўчанинг лабида селнинг ётишини кутади. Кейин сел олиб келган қайроқтошларни теришади.

Неваралар дарча олдида қалдирғочдек тизилишиб, энани кутишарди. Эна шундай туриб туришларини тайинлаган. Эна уйига етиб келиши билан ёмғир забтига олди. Ёмғир дўлга айланди. Неваралар дўл доналарини энага олиб келишади. Эна дўлни олиб, дуо ўқиган бўлади-да, тахмонда турган кўрпаларнинг орасига қўйишларини тайинлайди.

Невараларини атрофига йиғиб, оят калималар ўргата бошлади. Ора-сирада нимага бундай қилаётганини ҳам билдириб қўяди.

— Ўтганларнинг уйлари (атайин гўрлари демади, неваралари кўрқмасин деди) уларнинг ўғил-қизларининг ўқиган дуолари билан ёришиб туради. Дуои фотиҳа бормаган уйлар қоп-қоронғу, фотиҳа борган уйлар ёруф бўлади. Дуои фотиҳалар ўтганларнинг олдига қўйилган косани тўлдириб туради. Фотиҳага тўлган коса тасбеҳ айтади. Ундан ялтираб нур чиқади. Фотиҳа бормаган коса занг босиб кўкариб кетади.

— Зангнинг ранги кўк эмас, сариқ бўлади-ку, — деди Гули қиз. Опасини бир чимчишидан кейин жим бўлди. Кампир ўзини эшитмаганга олди.

— Ким биринчи бўлиб ўргатган оятларимни ёддан айтиб берса, бир нарса бераман, — деди.

Гули қиз кампир ўргатганларини барини бир бошдан ёддан шариллатиб айтиб берди. Кампир суюнди. Чеккаларига қадама тутма урилган, ўртасига иккита қуш расми қўлда тўқилган қадими рўмолчасини ўраб-чирмаб қўйган жойидан олиб берди.

— Яна ким биринчи айтиб берса, бир нарсам бор, — деди.

Кейин тирноқларни фақат жума куни олишни, олинган тирноқларни бир жойга тўплаб тут баргига кафанлаб ерга кўмишни, кўмаётганда: "Ер сенга топшираяпман, шамол сен гувоҳ", деб айтишни ўргатди. Қиш вақтларида тирноқ олиш учун кеч кузда тут баргларидан бирор тоза жойга кераклича йиғиб қўйишни тайинлади. Кейин ихлос билан невараларига ўзи ўлганда айтиб йиғлашни ўргатди. Охирида ўзи қўшиқ айт-

ди. Бу менинг қўшиғим деди. Ўзим айтишим керак деди.

Ой кўрдим омон билан,
Оғзим тўлсин намоз билан.
Шу ойларда кетар бўлсам,
Равзам тўлсин имон билан.

Хиргойи тугар-тугамас Гули қиз яна сўрайди:

- Равза нима, эна?
- Равза — бу одамнинг сўнгги уйи.
- Дуо идиши турадиган уйими?
- Ҳа.

МОМАҚАЛДИРОҚНИНГ КЕЛИШИ

Момақалдиरोқлар гумбирлаб эшик-деразаларни силтаб қўйди. Ёш-қари бир сесқанди. Энди ёмғир ти-нишига кўп қолгани йўқ.

Қуёш чиқди. Бир учи ҳув этакда — кўз илғамас узоқ-ликдаги Губдинтоғдан кўтарилган Ҳасан-Ҳусан кама-лак ер-осмонни эгалаб, бир учини Ҳаётбоши ортига беркитди. Одамлар болаларига, невараларига уй қуриш ниятида селдан кейинги Жаркўчада тош теришарди. Сел Жаркўчанинг ғуборини ювганди.

Атрофни ғиппа босган, бир неча соат жонлиғу жон-зотга кун бермаган туман вақти-соати етганидан Кат-татоғ бошига қочиб кетарди. Унда-бунда узилишиб қолган парча-парча туманлар қўшиндан қолиб, душ-манга асир тушишдан қўрқиб, жонҳолатда оқсоқлан-ганча қўшинга етиб олишга интилган аскарлардек чо-пишарди.

ЖАРКЎЧАНИНГ ЁШАРИШИ

Кўклам келиши билан Жаркўчага кўк оралайди. Қут киради. Икки юзида қизғалдоқлар юз очадилар. Чуч-момалар бўй кўрсатадилар. Қишлоқнинг кал эчкилари ҳам чиқолмайдиган марзалари номини фақат қишлоқ-нинг кайвони кампирлари-ю, салласи катта чоллари-

гина биладиган турфа гулларга тўлиб кетади. Ҳовли-сини сел олишдан қўрқиб, қайроқтошдан девор кўтарганларнинг деворларини ҳам гул чулғайди.

Кўкламда Жаркўча ана шундай ёшаради.

Кейин, кўчага булбуллар ин қурган садақайрағоч-у, бойўғли эга чиққан оқ толу қора тол, бодому жийда-нинг қуш тилидек куртаклари зеб беради. Буларнинг барини Гулсин момонинг чолининг отасидан қолган, уч кишининг ҳам қучоғи етмайдиган кўк теракларининг косадек-косадек келадиган қоп-қора кўзлари кузатиб туради...

Жаркўча бориб-бориб Ҳаётбоши тоғининг остидаги Акабобо тўласининг оғзида тугайди. Бобо ёлғиз яшайди. Қишлоққа фақат бирор маърака бўлсагина тушади. Ҳеч ким у кишини маъракага айтмайди. Аслида айтишга улгуришмайди. Ўзи билиб, тўғри маърака бўлаётган дарчага келаверади. У киши қишлоққа туша бошласа одамларни хавотир, ваҳима босади. Кимни уйида қайтиш бўпти, деганча ортидан қараб қолишади. Акабобони кўрган одамни ўзи ҳуши бир ўзидан учади. Чап қўли бошқа қўлидан бир тирсак ортиқ. Осилтириб юрса салкам ерга тегади. Шунинг учун елкасига хуржун осиб, чап қўлини хуржунга солиб юради. Шунинг учун бўлса керак, яна битта оти бор — Ортиқ бобо. Лекин, кўпчилик Акабобо дейди.

ЯККАТУТ ТАГИДАГИ ЎПИШИШ

Абдушукур Мукаррамни Яккатут остидаги ўқарикқа олиб тушиб ўпаётганида устиларига сувчилар келиб қолганини, сувчилар йўталганда ҳам Абдушукур эшитмай Мукаррамни қучоғидан қўймаганлигини, кейин Манноп сувчи бақирганча: "Тур икковинг ҳам, ҳозир бу ерга сув келади", деганча Бурамаут тагидан ҳайданини бутун қишлоқ алақачон билади. Бундан кейин Мукаррамга фақат Абдушукур совчи қўйиши мумкинлигиниям. Янаям ким билсин.

БУРАМАТУТ ОСМОННИ ЁҚАСИДАН ОЛАДИ

Нодирнинг Гулчеҳрага бўлган муносабати ўзгача эди. Бурамаут панасида бўлган воқеани биз ўспиринлар ҳам бир неча марта кўрганмиз. Бурамаут — қишлоқ адоғидаги тутзорнинг қоқ ўртасидаги баҳайбат якка ўсган тут. Тут қишлоқнинг у бошидан ҳам, бу бошидан ҳам азот кўринади. Осмонга буралиб-буралиб ўсган. Қишлоқ шу тут номи билан аталади. Бировлар Яккатут ҳам дейишади. Кимдир бу тутни, "бир авлиёнинг гўри-ни устидан чиққан" деса, яна биров, "авлиёга бало борми, коммунистлар экишган", — дейди худди ўзи сув қуйиб тургандек. Нима бўлгандаям Бурамаут ҳақида яқин атрофдагиларнинг билганлари шу. У қишда кўрқинчли кўринади. Нақд ерни ёриб чиқиб осмонни ёқасидан олаётгандек бешта катта-катта шохлари — беш панжани эслатади. Панжаларга пайваст бурама танаси эса йўғон ва ишончли билақдек кўринади. Баҳор келиши билан Яккатут барг чиқариб, панжаларини яширади. Ваҳимали Бурамаут зум ўтмай бир тўп катта гулдастадек чиройли кўриниш олади.

ЎТИН ЎҒРИСИ ЎҒРИ ЭМАС

Этаги Каттакўлга туташиб кетадиган қишлоқнинг яккаю ягона йўлининг кунчиқар томонини симёғочлар эгаллаган. Улар баландроқ. Кун ботиш томонини узоқ тоғ туман марказига олиб ўтилган телефон симёғочлари эгаллаган. Қишлоқда ҳеч кимда телефон йўқ. Телефон симёғочлари йўлнинг бу бетидагилардан пастроқ. Ҳар икки томонни ҳам одамлар чўлдан олиб келиб босган гўзапоя фарамлари эгаллаган. Улар кўкламнинг ярмига бориб тугайди. Аниқроғи, қўни-қўшнилар бир-бировидан ҳадиксираб, охири кўриниб қолган гўзапояларини ҳовлига киритадилар. Ўчоқ бошига, тандирхона атрофига йиғиб оладилар. Қишлоқда ўтин ўғрисини ўғри ҳисобламайдилар.

Симёфочларни эгаллаб олган лайлак уялари қишлоққа саловат бағишлайди. Биринчи бор келган одам дабдурустдан бунча лайлак уяларини, қўл чўзса етадигандек яқинликдаги уяларида турган лайлакларни кўриб, айниқса уларни одамлардан қўрқмаслигини, ҳатто колхознинг юрса дунёни бузиб тариллайдиган тракторларидан ҳам ҳайиқмасликларини, парвойиларига ҳам келмасликларини кўргач хайрон бўлиб, қаерга келиб қолганликларини бир зум англай олмай қоладилар.

Яккатутни лайлаклар ноғора қоқиб уйғотадилар.
Лайлаклар ин қурган жойга бало йўлиқмасмиш.

САЛОМ, ЛАЙЛАКЛАР

Ҳар йил шундай бўлади. Уйларининг орқасидаги симёфочга ин қўйган лайлаклар учиб келиши билан унинг ичига ўт тушади. Кўзларида яшашга, яшаш учун курашишга бўлган ҳиссиёт кучаяди. Ётган ўрнидан икки қўлига тиранганча аста кўзғалади. Деразани очиб ўзича лайлаклар билан саломлашган бўлади.

Салом, лайлакжонлар! — дейди. Юртимизга омонлик олиб келдингизми? Тинчлик ола келдингизми? Биз сизлардан фақат шуни кутиб қоламиз! Мен сизларни, биласизми, ҳар куни, ҳар соат кутдим...

Уни ҳамма юролмаганлиги учун Нодиршол деб аташарди. Онадан шундай туғилмаган. Эслолмайман-у, айтишларича, беш-олти ёшларида қаттиқ лат еб шундай бўлиб қолган, дейишади. Ёшимиз тенг. Мен тўртинчи синфда ўқийман. У мактабга боролмайди. Лекин, ҳамма фанларни синфкомимиз Норхўжадан ҳам яхши биларди. Мен Нодир билан қачон танишганимни эслай олмайман. Тушгача мактабда, кейин баъзида, то қора шомгача у билан бўлардим. Алгебрадан уйга берилган вазифаларни бирор марта ўзим бажарганимни эслай олмайман. У ҳеч қачон ёлғон гапирмасди. Ҳар сафар у билан хайрлашиб, уйимизга кетарканман, унга ҳеч ким қилмаган яхшилиқни кўрсатишни кўнглимга тугардим.

Кўзлари эса беозор... унга бир зум ҳам тик боқиб бўлмайди. Нимагалигини исботлаш учун сўз тополмайман. Тушунтириб беролмайман.

БУРЧАК ВАРРАКЛАРГА ТЎЛГАНДА

Яқин кунгача унинг олдидан ўзимиз тенги болалар узилмасди. Чунки, барчаникидан зўр варрак ясар эдида. Ҳамма гап унинг опаси сариқ касалдан кетгандан кейин бошланди. Аввалига врачлар уларникига ҳеч кимни қўйишмади. Кейинчалик ота-оналар болаларининг унинг олдига киришга рухсат беришмади. Эҳ, унинг ўша кундаги чеккан изтироблари...

Нодир эртаю кеч ётадиган каравот шундоққина дераза олдига қўйилган. Қишин-ёзин жойи ўзгармайди. У деразадан ҳар куни дўстларини кутарди. Ясаган варрагидан унинг бир бурчаги тўлганди. Менинг ҳам кўчага чиқишим, уйларига боришим врачлар уйма-уй юриб, сариқ касалигига қарши ўзларича дори сепиб, саситиб, бир нималар қилганидан, вақтинча уйларига кирмай туришни катталарга тайинлаганларидан кейин тақиқланди. Дадам пичан бригадасида бригадир. Ҳафтада бир уйга келса келади, бўлмаса йўқ. Опамнинг кўзини шамғалат қилиб уч-тўрт кунда бир олдига бориб турдим. Нодирнинг бир опаси ва бир укаси бор. Дадаси колхозда шофёр. Эрта тонг ишга кетиб, кеч шом қайтади. Унга биргина қарайдиган — опачаси Назокат эди. Нодир шу кунгача барчага бирдек яхшилик қилишни истарди ва қиларди. Онасининг вафоти туфайли кишиларнинг муносабатидан сўнг, у ўзгариб қолди. Бўларбўлмасга жаҳли чиқиб кетарди.

Кунларнинг бирида дадам, Нодир жўрангдан хабар олиб турибсанми, — деб қолдилар.

Ҳа, дейишни ҳам, йўқ, дейишни ҳам билмай қолдим. Ҳа, десам врачлар тақиқлашган, онам менга кўзқулоқ. Йўқ, десам, ёлгон гапирсам ё йиғлаб юборишим, ё тобим қочиб қолишини мен ҳам, дадам ҳам биламиз. Беихтиёр "ҳа" маъносида бош ирғадим.

Дадам индамадилар. Бу, энди Нодирни олдига аввалгидек хоҳлаган вақтимда боришим мумкин, дегани эди.

Дадам зўр-да. Гапирмасанг ҳам ичингдагини билиб олаверадилар. Мен ҳам катта бўлсам шундай бўлишни истаيمان.

Дадамнинг индамаганликлари, бу розиликлари белгиси эди. Энди бўлар-бўлмас нарсаларга ваҳима қиладиган онам ҳам, қишлоқнинг деди-ведичи хотин-халажи ҳам мен ҳақимда гапиришга ҳақи йўқ. Борма, деб қолишса, дадам жўрангдан хабар олдингми, десалар нима дейман, — деган гапни ўйлаб топиб қўйдим. Мен отамнинг эркаси эдим. Лекин, эркалик сиз ўйлаган эркатойлик эмас. Бошқача. Мактабда яхши ўқиганим, молларга вақтида хашак етказиб берганим, ўзимдан катталарни гапини икки қилмаганим, ёлгон гапирмаслигим, мактаб ўқитувчилари ҳар замонда дадамга мени мактаб қўйишлари учун бўлса керак, деб ўйлайман. Мени дадамга қаерда ва қачон мақташларини кейин билдим. Бирор телешка пичан ёки сомон олиш учун дадамнинг олдига боришганда аввал мени мақташаркан. Буни менга Ботирқул ака айтган. У киши дадамнинг шофёри. Баъзида туш маҳаллари онам пишириб қўйган бир қозон ошни олиб кетгани келганида менга устига кандир қопланган идишларини муздек қудуқ сувига тўлдиришни илтимос қилиб, ўзи ўчириб қўйилган бўлса-да, ҳар замонда "пис" этиб ҳаво қўйиб юборадиган юк машинаси билан андармон бўлганча, "йигитнинг гули, зўр гап бор, кейин айтаман", — деб қўярди. Идишларни қудуқ сувига тўлдирад эканман, бугун хирмон бошига фалончи муаллим борганлигини, мени роса мақтаганини, дарсларини яхши кўришимни айтиб кулади. Чунки Ботирқул ака айтган ўқитувчи бизни синфимизга умуман дарсга кирмаслигини биларди. У ўқитувчи катта синфларга дарсга киради.

— Ўқитувчилар уста бўлади-да, бригадирларга қайси гап ёқишини билишади. Сиз маҳкам бўлинг, — деганча елкамга қоқиб. Ҳозирдан соянгизга, отингизни эши-

тиб, пичан беришяпти, ҳадемай ош ҳам пишиб қолса керак!

"ҚЎЛИНГНИ КЎЗИ БОЛ"

Ўқиш бошланди ҳамки, унинг олдига синфдошларим Салим, гапирганда "р" ни "л" дейдиган Шукур чучукдан бошқа ҳеч ким келмасди. Уни кўпчилик унутган эди. Гоҳида учаламиз бирданига унинг олдига бориб қолардик. Эҳ, унинг ўша палладаги қувончини. Ҳаммасини айтсам йиғлаб юборасиз. Биз уни "профессор" деб атардик. Чунки ҳеч ким йўқлигида фақат китоб ўқирди. У бизни ўз билими билан ҳайратга соларди. Кўзини юмиб, дунё харитасидан исталган давлат ўрнини аниқ кўрсата оларди.

— Қўлингнинг кўзи бол, — дейди Шукур чучук ҳайратини яшира олмай.

Баъзида кечқурунлари Назокат опа мени опамдан сўраб олиб кетарди. Шу кунлар дадаси юк ортиб, узоқларга кетган бўларди. Мен жўрам билан бир уйда ётардим. Охирги марта ётганимда у бир китоб — асар мазмунини айтиб берганди. У шундай тугайди. Қаҳрамон бола юра олмаса-да, интилиш, меҳнатдан қочмаслик натижасида сувда балиқдек сузадиган бўлиб кетади.

Кейинги пайтларда у салга чарчайдиган бўлиб қолди. Ўз-ўзидан ранги оқариб, қалтирайдиган бўлди. Шунда уни энг яхши врачларга олиб бориб кўрсатгим келарди. Шундай қилиш ниятим ҳам бор эди...

ТОНГДА КУТИЛАДИГАН ҚИЗ

У ҳар тонг бир қизни кутиб яшайдиган бўлиб қолди. У қиз биздан тўрт ёш катта, тўққизинчи синфда ўқийдиган Гулчеҳра эди. Уларнинг уйлари охирги лайлак ин қурган симёғоч остида. Ҳар сафар кўчадан мактабга ўтаётганда Нодир учун дунё унутилади. Унинг назарида дунё дегани фақат шу қиздан бошланиб, шу билан тугаганди. Уни мен Нодирнинг кейинги вақтларда дераза раҳига чиқиб мўлтирашидан сезгандим.

Назаримда, у шу кетишда эрта-индин юриб кетадигандек эди. Чунки, яхши одамлар ҳеч қачон қийналмаслиги керак, деб ўйлар эдим. Бугун эрталаб ҳам шундай бўлди. Нодир дераза тоқчасига чиқиб олган. Ўтган-кетганларни кузатади. Улар ичидан Гулчеҳрани қидириши менга аён. Ана у келаяпти. Уни мендан олдин Нодир кўрганига ишончим комил. Гулчеҳра ҳар доимгидек, унинг олдидан ўтаркан салом беради. Кулиб ҳам қўяди. Нодир ичида нима деганини билмайман-у, бошини эганини кўраман. Гулчеҳра ўша-ўша одим билан кетаверарди. Нодирнинг юзидаги қувонч аста-секин тарқала бошлайди. Кейин-кейин бутунлай ўзгариб қолади. Тоқчадан ўзини каравотга ташлайди.

Мен Нодир қилиқлари ўзига ярашмаслигини билса ҳам, Гулчеҳрани севса керак, деб ўйлагандим. Ундай эмас экан. Нодир у билан яшаркан. Унинг хаёли билан яшаркан. У учун яшаркан. Улар бир одам эканлар.

"ТАБАССУМИНГИЗНИ АЯМАСАНГИЗ"

Мени эса Гулчеҳранинг яқинда мактабни тугатиб шаҳарга кетиши қийнайди. Кетиб қолса бечора Нодирнинг аҳволи нима бўлади? Балки, Гулчеҳра кетмас? Билишимча, Нодир учун заминда Гулчеҳранинг табассумидан ортиқ нарса йўқ. Буни Гулчеҳра ҳам тушунади. У ўта ақлли қиз. Бўлмаса Нодирнинг ёзган хатига бошқа қиз бўлса, "Шол эдинг, энди жинниям бўпсан!" — дер эди. Хат жуда қисқа ёзилганди.

"Табассумингизни аямасангиз! Мени бу дунёда ушлаб турган нарса ҳам шу, агар билсангиз!".

Хатни Гулчеҳрага мен олиб бориб берганман. Не азобларда, не хаёлларда берганимни ўзим биламан, Худо билади. Ростини йўлда очиб ўқиганман ҳам. Бирор ортиқча гап бўлмасин деб. Шу менинг унинг олдидаги гуноҳларимдан бири.

Бу воқеа ёзда, Гулчеҳра шаҳарга ўқишга кетиши олдидан бўлиб ўтганди.

Нодир билан алланарса устида талашиб-тортиша-ётгандек, дераза ортидан ўтадиган ёлғизоёқ йўл уларнинг дарчаларига олиб боради. Шу йўлда катта сумка кўтарган Гулчеҳра кўринди. Нодир ҳамма нарсани унутди. Тетикланди. Зум ўтмай эшик пойида Гулчеҳра кўринди. У Нодир билан шаҳарга кетиши олдида хайрлашгани келган экан.

У ўқишга кирди. Қишлоққа онда-сонда келади. Лекин ҳар келганида Нодирнинг ҳолидан хабар олади.

Акабобо Гулчеҳрани кўрмаган бўлса-да, у ҳақда, Нодир ҳақида биз қўй боқиб унинг тўласига меҳмон бўлганимизда, сўраб қолади.

— Аёлнинг эркаги керак бўлса эркакнинг эркагидан ўтади. Бу қиз шунақалардан, — деб қўяди. Подшоҳларга хотин бўладиганлар шунақа бўлади.

ЛАЙЛАКЛАР САҲАРДА КЕЛАДИЛАР

Ўшанда тонг отаётганди. Салим, Шукур учаламиз менинг каталақдек хонамга текилиб, ўзимизча имтиҳонга тайёрланардик. Бизнинг қишлоғимиз қирнинг устида жойлашганлиги боис Каттакўл ҳам, уни ёқалаган лайлак инлари ҳам кафтдагидек кўринарди. Ажиб бир шовур билан лайлаклар учиб келди. Биринчи бўлиб Нодирларнинг уйи олдидаги инга лайлак қўнди. Кейин иккинчиси. Зум ўтмай дераза ойналарининг сингани эшитилди. Шошганча деразага ёпишдик. Кўрма-сак-да сезардикки, Нодир дераза тоқчасида ўтирганча лайлаклардан аҳвол сўрарди. Унинг овози паст бўлса-да, уйлари анча узоқ бўлса-да, гаплари аниқ-тиниқ барчамизга эшитиларди. Биз кўз ўнгимизда сеҳрли олам ҳақидаги эртак намойиш этилаётгандек жим қолдик.

У лайлаклар билан аввал саломлашди, сўнгра саволга туга бошлади.

- Яхши келдиларингизми?
- Юртимизга тинчлик ола келдиларингми?
- Бизда абадий қола олмайсизларми?

– Мен сизларни кўра олмайманми, деб кўрққандим!

– Сизлардан баланд-баландларга парвоз этишни ўтиниб сўрайман. Барча кўнгли яримлар ҳақи-ҳурмати, осмонни тириклик қўшиғига тўлдириб учингиз!!!

– Мени кутинглар...

АКАБОБОНИ ҚИДИРГАНИМ

Имтиҳонларни топшириб уйга қайтаётгандик, Нодирларнинг уйи олдидаги "Тез ёрдам" машинаси бизни хаёлларимизни талотум қилиб юборди. Қанча уринсам-да ўзимни тутиб туrolмадим. Йиғладим. Чунки, энди уни кўролмаслигимни ҳис этардим. Ҳис этганим сари кўрқардим. Унга нисбатан билиб-билмай қилган эътиборсизлигим учун ич-ичимдан эзила бошладим. Наҳотки энди у йўқ? Наҳот кетиш шунчалар осон бўлса?!

Минг бир илтижо билан йиғилганлар орасидан Акабобони қидирдим. Хайрият, йўқ эканлар. Келмаганлари рост бўлсин! Бир вақтлар жўраларим билан узоқдан югуриб келиб, устидан сакраб ўтиш ўйнайдиган Туркарикнинг энг тор жойидан йўл яқин бўлиши учун қандай қилиб сакраб ўтганимни билмайман. Бошқа вақтлар зўрға ўтардик. Кўпинча бир оёғимиз ариқда қолиб ҳам кетарди. Фақат бўйи биздан салкам икки баравар келадиган Зўлпон лўлигина ҳеч қачон сувга ботмасди. Биз унга тирриқлик қилиб, сувга бир ботсанг бетқўлингни бир ҳафта учун ювиб олардинг, дердик. Бироқ, ана шу ариқдан ўтиш, ариқнинг бу бетидан нариги бетига сакраб ўтганимдан кейин, мен ўзимда бошқа ҳолатни сездим. Бошим совугандек, ҳар бир ҳужайраларнинг қандай ишлаётганини сезгандек бўлдим. Атрофимдаги борлиқ бошқача рангда кўрингандек, бошқача мазмун ва моҳиятга эгадек сезила бошлади. Қандайдир шовур аввал қулоғимга эшитилгандек бўлсада, кейин бутун танамни шу шовур эгаллади. Бутун вужудим билан уни эшитдим, ҳис этдим. Мен ўсмир-

лик билан хайрлашаётганимни, Нодирнинг бугунги аҳволи бизни ўсмирлик билан эрта хайрлаштираётганлигини англадим.

Маълум бўлдики, Нодир бир неча маротаба Самарқанддаги катта дўхтирларга ўзининг аҳволи тўғрисида хат ёзган, жавоб олган. Кейинчалик Гулчеҳра ўша дўхтирларга учрашиб, охир-оқибат Самарқанддан "Тез ёрдам" машинасини ўзи билан бирга олиб келганди.

Уни машинага чиқаришларини серрайганча кузатиб турдик.

"Тез ёрдам" ҳайдовчиси қачонлардир шу қишлоққами ёки шу атрофдаги қишлоққами, худди шундай юролмайдиган бир қизни олиб келганини кўринган одамга айтаверади. Лекин ҳеч ким унинг гапига жавоб бермади. Тўғриси, ҳайдовчининг гапига ҳеч кимнинг жавоб бергиси келмади. Талмовсираган ҳайдовчи хижолат ҳам тортмай машинаси ойнасини артган бўлди. Бекорчи ҳамсуҳбат топилишидан кўнгли узилиб, биров арпасини хом ўргандек, машинаси эшигини ичидан қаттиқ ёпди-да, кабинасидан чиқмай ўтираверди.

ЛАЙЛАКҚОР ОСТИДАГИ ЛАЙЛАКЛАР

Ўша қиш лайлаклар кетмади. Нодир улар билан хайрлашмади. Қору ёмғирда ҳам лайлаклар инларини тарк этмадилар. Лайлакқор ёққанда лайлаклар инларида тик турганини камдан-кам одамлар кўрган бўлса керак. Бурама тугат қишлоғининг Каттакўл ёқалаб ўтадиган ягона йўлининг ҳар икки томонидаги симёғочларнинг деярли барчасига лайлаклар ин қўйган. Бир марта санаб чиққанимизда йигирма еттита чиққан. Катталар лайлаклар инини санашга қўймайдилар. Лайлакларни инини ва одамларни санаш бехосият эмиш.

Лайлакларнинг қишдаям кетмаганини эшитган Тошкенту Самарқанддаги олимларнинг оёғи Бурама тугатдан аримади. Расмга туширишди, кинога олишди. Одамларнинг уйларида ижарада туриб, лайлакларни кузатишди.

Бураматут осмонини қоплаган инлардаги жуфт-жуфт лайлаklar энди Нодирни кутишарди, назаримда.

КҮНГИЛГА СИФМАГАН ТҮЙ

Эрталаб айтувчи — товачи Жаркўчани танг қилиб, тўйга чорлади. Қисқаси, Мукаррам билан Манноп сувчининг ўғлига нон синдиришаётганмиш. Ҳозир кўнгилга тўй сифармиди. Кўнгилга сифмаган тўйни қоғозга тушириб нима қилдим.

ЭРТА ТАРК ЭТГАН ЎСПИРИНЛИК

Орадан уч-тўрт кун ўтгач Назокат опа мени кўчадан кўриб қолиб уйларига чақирди. Иккита катта-катта папка берди. Жўрам менга деб қолдирган экан. Уларни очмадим. Очолмадим. Очишга тайёр эмаслигимни англадим. Биринчи папканинг устига "Табассумингизни аямасангиз", деб ёзилган бўлса, бошқасига "Биз ҳали учрашамиз", дейилганди.

Нодирнинг Гулчеҳрага ёзган хатларининг баъзиларини эгаларидан бошқа фақат мен ўқиганман. Хатлар икки нусхада ёзилишини билардим. Папкадагилар уларнинг бир нусхалари шекилли. Анчадан кейин ўзимда куч толиб, биринчи папканинг боғичларини ечдим.

"Гўзал қизлар табассумидан жой олишга фаришталар талашадилар".

Бошқасини ўқишга кучим етмади. Кучим етса бир куни очарман. Шунда бирга ўқиймиз...

Эрта тарк этган ўспиринликнинг биров ишонадиган, биров ишонмайдиган кечмишлари, унинг жовдираган кўзларига ҳайрат ёки сўқирлик билан боқиш ҳам тақдирдан эканлигини Туркқишлоқ ўспиринлари аллақачон англагандилар...

Фақат уни қандай айтиб беришни, айтганингдан кейин биров тушунадиган қилиб айтишни ўрганганимизча йўқ. Ақабобонинг айтишича, бир гапни одамларга тушунарли қилиб айтишдан офир иш йўқ экан.

Кетмон чопишлар иш эмас, эрмак эмиш. Кўнглимда Акабобо мени чақираётгандек бўлаяпти. Насиб этса, бирон соатлардан кейин олдиларига бораман. Олдин папкаларни биров тополмайдиган жойга яширишим керак. Қишлоқда ўзи иккита одам кирмайдиган жой бор эди. Энди битгаям йўқ. Тегирмон ҳам, ертўла ҳам эгали. Нодирнинг омонатини асрашга барибир жой топаман. Топдим. Акабобо яшайдиган Новустепага яшираман. У ерга ҳеч ким яқинлашмайди. Новус қанақа жойлигини айтсам қўрқиб кетасиз. Новуснинг кун чиқиш томонини Кўкалай бўри, кун ботишини Қоракалла деган бўрилар қўриқлайди. Улар ҳақида кейинги сафар.

ҲЕЧ КИМ ЭШИТМАГАНУ, ҲАММА БИЛАДИГАН ГАПЛАР

Эл Охуннинг орқасини суриштиришдан ўзини тияди. Бошқа бўлганда-ку, қўяверасиз. Элини Қўнғиротнинг қайчилисидан эканлигини аввалдан билади. Тўпи хизруйли эканлигини яқинда эшитган. Уруғининг қўли, тирсаги, бўғини, аймағи, баймоғи, қаймоғидан хабар топганича йўқ. Лекин, бировни олдига чақириб айтмаган. Охуннинг гапи деб бирови бировига оғиз очмаган бўлса-да, нимагадир бу гапни Халила Охундан чиққан дейишади. Ишонишади. Ич-ичдан ишонишни иташди.

Янгиси бундай:

Кўнглинг қоварса дарё ёқала.

Дунёнг кўтарса авлиё орала.

Ҳозир ҳамма шу гапни айтиб юрибди. Хизруйли авлиё деб мазоротни айтармиш...

Тошкент. 2006 йил.

Ҳикоялар

ОТА ЧИРОҚ

1. Кул босган хаёллар

Бир вақтлар, тонг эртаси шамолнинг ҳуриллаб келишини хуш кўрар, кўксига тегса гурилларди. Бўрон билан эрмакка олишарди. Кифти ўнг келган чоғлар кўтариб урарди. Ҳозир йўлини ҳовлиқиб кесиб ўтган боди ҳаводан ўзини зўрға четга олди. Шундоқ ҳам нафаси етмай, ўпкаси оғзига тиқилиб турувди. Адоғи кўринмайдиган, очиқ-ёпиқ, қўшни-қават мозорлараро ўзига макон, қапа қидирди. Қарғиш қорайтмаган, сарғирлик сарғайтмаган, эгасизликнинг юрак ютар ваҳимаси ис осмаган кулба, бошпана қидирди. Илғамасида, қуёш тафтидан тусмоллаб биров Михтепа, бошқаси Миғ, яна бири Миқтепа дейдиган, эскини одами Муғ атамиш тоғ томон кўз тикди. Зориқди. Дамсар уришга кўрқди. Қўшилишиб жони чиқиб кетардек туюлди. Жардан дили сўлғиниб эмаклаб тушаркан, Саккокий форига бўйлади. Машкот, чироқ қўяр тоқчасидан синдидай жой олди. Хомуш тортди. Хатар босди. Сесканди. Кўнгли беҳузур, вужудини қаеридадир, нимадир безовта бўлди. Ичи тўкилиб бораётганини ҳис этди. Нақди еб бўлинган, насияси гаровга қўйилган умр кўзига йўлиқди. Шаънининг шами сўнган, куя тортган бевош бош, милтиллаб-мўлтиллаб на кетарга, на қўшилиб яшашга қўяди. Карахтлик мургилатди. Бир вақтлар шамхолнинг (пилта милтиқ) ёнари ёнмай, пистадай ўқни отишга қийналиб, туриш-турмуши тутаб кетишига гувоҳи бўлганда, пистон-пилталарнинг ҳолига кулганди. Дунё кулгулик эмаслигини кўздан нур, тилдан ҳукм, белдан куч, илқдан қувват кетганда англаганининг бефойда. Хоҳ кўм, хоҳ очиб йиғла.

Давлат ноғорасини чалганча тупроқ маҳалласида қолиб кетган, сонсиз шоҳларнинг санокда йўқ мазорлари, тўплаган ҳисобсиз моли-дунёси эгасини топиб, қаричлаб ўлчаб ўралган кафанлар жиягининг чириги-ям қолмаган қабрлари ёқалаб алғов-далғов кўнглини судраганча силласиз сирғалар экан, ор ўрнига ўрон, шон ўрнига нишон талашиб бир-бирини қисган, ер ютиб, қўшмазор бўлиб бирлашган оғзи очиқ лахатлар лабида тиккайган тикан-хори муғилон шоҳидан қовжираган жойтанламас — беномус арпабодиён чаноқларига тортилган, осилган эгасизлик байроғидек пирпираётган тўрларга тил солди, бир қават қайноқ ҳаво устига каштасини келтириб суркади-да, ямламай ютди. Шами шаън, чилласи чироқ кўрмаган уятли мазорлар бетига қарамай, гангираб, беихтиёр ортига ўрмалаганча қайтаркан, боягина қилган иши ўзига ёққандай бўлди. Обимашҳад дегич, бир маъниси Қабристон суви, бир маъниси Отамозор бўладиган ариқ ёқалаб сувлоққа тушган каптардек тизилишган ғорлар оғзидан ўғридек мўралади. Аввал Мискин Ота отлиқ машойих, кейин бошқа ғорлар шифтларига безга юз йилликлар осган тортанак беланчакларини, ўргимчаклар эшган тўрларни милклари орасига олиб ямлади. Узиб ейишга камидатиш керак. Ғор оғзига тўр осиб, оёқ-қўллари ғужанак бўлиб, ичкаридан чиқаётган ҳовурда ҳалинчак участкан ўргимчакларда қулоқ бормикан, эшитармикан, деган ўйда қарсак чалганди, саноксиз ўргимчаклар оёқ-қўллари аввалига барабар ёзганча сергак тортидилар. Бир зумлик саросимадан кейин арқонларига тортилганча югуриклаб, юқориладилар. Бехавотир, тинч деб ўйлаган манзилларида тўхтаб, овоз қаердан келганлигини қидирдилар.

Қари Олов ғор кунжигига тиқилар экан, бордан кам, йўқдан кўра бор гуноҳни бўйнига олиб, алами ичида одамдек ютиниб, кўргуликлар битта қўймай қоқиб олган тишсиз, ташландиқ ўрадай ўпирилган беўхшов оғзини тилини чиқариб артган, тозалаган бўлди-да, чўғи пасайган кўзларини бамайлихотир юмди. Хотир

майлича, хотир истагича, хотир изнича, хотир хоҳи-
шича юмди. Дард улғайди. Хотир вами улғайгандан
улғайди. Оч канадай бостириб келди. Сўнгги салкам
етти юз йилда биринчи бор ўз ҳовурини ўзи кўрди.
Қора тер қуйилиб келди. Суст босди. Нимагадир ток-
чалар қорасига пешонасини ишқаб-ишқаб, суркаб-
суркаб олгиси, эркалангиси келди. Қачонлардир бу
жойларда бўлганлик шарпаси лип этди. Ер бағирлаб
келган сукунат қўл берганини сизди. Сизгиси тусмол-
лаб тўхтаган жойга – сукунат кўзига термилди. Туб-
сиз жарнинг қоронғулиғидан бошқа қаролик кўрин-
мади. Қўшилишиб, бошини елкасига осилтирганча,
Афросиёбни айлангани чиқишга юраги етмади. Шав-
катли турк мазоридай мағрур қир, қадимий қаср кул-
тепаси ҳидига димоғини тўйдириб олгач, қачондир, ни-
манидир йўқотиб қўйганини, лекин нималигини эс-
лолмаган боладай изига қайтди. Тенгқур, қурдош
тополмади. Топгани, танигани Каттатоғ сувидан тик-
ка бўлган деворлардаги ҳид бўлди. Давру замона тах-
ма-тахт қилган, гадо гўри оёғи учуда тизилишган шоҳ-
лар мазорларига қаради. Гўр ҳам эгасига ўхшаб бо-
раркан. Илма-тешиқ қабрлардан бир-бирини қувиб
чиққан юмронқозиклар инларига қайтиб, бошларини
чиқарганча жўрттага мўраладилар.

Яғринигача яғирлашган, қўймичигача қўтирлашган,
бирок узайиб узилмаган умр устомонлигига ишониб,
кечагина энди бу ерни елкамни чуқури кўрсин, деб этак
қоққан ўрnidан ўзга тинч жой тополмаслигига иқроп
бўлди. Ердан бўғзини зўрға чиқариб турган сағана тош-
ларининг совуқ ва хира ялтирашидан ўзини олиб қоч-
ганча мункиллаб, милтиллабгина ётоғига ўрмалади.
Айвондан Каттатоғ ёқалаган, бир вақтлар қўрларидаги
чўғларга осмондаги юдузлар ҳавас қилган Муғ ҳам,
шуҳрати сўнмас шаҳар ҳам бирдек кўринади. Тушун-
диган топилмаса ҳам шу икковгинасини кўриб турса
бўлди. Шаштинг, ёнишинг ўзингникига ўхшамаса, тенг-
қурларинг тугул туғишганларинг, ўзингни-да ўзинг та-
нимас экансан.

Каттатоғ ва Самарқанд кўрганини ҳеч биров кўрмаган. Шаҳар неча бор харобага айланганини, на эркагу на аёл, на соғу на хиёл, на дарвешу на девона Шоҳ Жугузнинг: "Бор эдим Нуҳ вақтида, йўқ этмади тўфони ҳам... Тегма эранлар итига, бир бошига минг бош кетар", деганча хувиллаган кўчаларда ўзига-ўзи гапириб, ҳу-ҳулаб асрлар санаган вақти, бесалом, беҳабарлар касрига қолган, бузуқилик даврони неча бор қайталанганини, қатордагини бари мард бўлмаслигини биров билмаса-да, ўзи кўрган. Совуқдан поча қоқаётган Шоҳга иссиқ бўлсин деб, моғорасига чўғ ташлаб кетиб, қаландарни тентақдек тентиратган, суюнтирган кунларниям тилини бир чиқариб эслади. Ўзи шунақа олов зоти сал ўнганса, хурсанд бўлса ҳайратини яшира олмаган ёш боладай тилини бир чиқариб олади.

Таниш шамол сочи тўзиб, туртиниб-суртиниб аввал Турк Афросиёб ўтган кўчаларни тусмоллаб югурди. Отасини кўз олдада туюқсиндан ер ютган боладек изиллади. Ўзини ўнглаб, барча улуғлар улуғи, Фарбу Шарқ чақмоғи Ҳиндистонни олиб қайтгандагидек, бошлаб Ҳазрат Шоҳни тавоф қилди. Туман оқо хонақосида нафасини ростлади. Боғи Чинор сари жўнади, ундан Боғи Беҳиштга қараб кетди. Боғи Баландга келиб қўнди. Катта эналар қўними – Ишратхона мазоротида йиғлагиси келди. Кўксарой, Бўстонсаройни ўраган Тошқўрғонда тош қотди. Нимани, кимни, не бирни изини изиллаб излаганини ўзида билмади. Самарқанд авоми бузуқилик давридан буён Жонмард қассоб мазори дейдиган Шердор мадрасаси супасидаги, аслида Турк пири наслидан бўлмиш машойих сағанасига мингинчи бор бош урди. «Девори қиёмат» устида оёқ учида тураркан, сўров бергандек узоқ вақт ўйга толди. Регистон ва Арки Олий ўртасидаги булоқни қидирганини, тополмагани, ишонимли от ва эркин шамол даврини қўмсагани, юраги куйиб соғинчини совутгани, ўзини Зарафшонга бир ташлаб олгани, охирида шаҳарни бало-қазолардан ҳимоялагандек тўрт томонига ўзича дам солиб, рўпарадаги хаёли равоқларидек айри тушган, тос тев-

васи ўйиқ иморатдан жой топганини кўзлари милтиллаб кузатиб турди. Шамолнинг ҳам унинг ҳолига кўзи тўрт бўлиб, тирикмикан, деб қараб турганлигини қўққисдан тусмоллади. Илкис илғади. Лип этганча гувиллаб етиб келишидан хавотирланди. Кўрмаганга олдиқўйди. Дард ҳам давр ғанимат деганча, қайрилган қахрини қайрарга тош тополмай дами қайтди. Хўрланган ҳурлик янглиғ карахт, хўрликка йўлиққан ҳурликдай дирдиради. Хўрлик ва ҳурлик орасини ўлчарга етарлик ўй тополмади. Ҳурликдан хўрликка ўтар йўлларнинг қисқалигини чамаласа-да, хўрликдан ҳурликгача йўллар адоғи кўринмади. Ўпирилган яккамозор устидан ўтаркан, оёқ тикқан ковушидан чаён чиққан хотиндек ирғиб тушди. Соялар ортидан эргашди. Тўхтаса тўхтади. Ҳардамхаёл, судралганча капасига кираркан, ортидан қаро тортиб эргашган ҳар бир юзқаролиф: тилдан кетиш, беўйлик, эътиборсизлик, она тилдан орланиш касридан бошланган орсиз жон талвасаси чандиғи, ютумга юз буриб оч қорин еб қўйган илм уволи, кўзи йилтиллаган мурдадил дўст хиёнати заҳри, зарари фойдасидан кўп соддалик нуқси, ҳаромтавоқлик ювиндиси юқи, кўнглини бўшидан этагини ҳўли қуримайдиган ишонувчанлик андуҳи, кибру ҳаво ювиқсизлиги, қарамлик ялоғининг қасмоғи, кўзни бир сиқим тупроққа тўлдиришга зор дарбадарлик оҳу зори, шармисор сифиндилик шарпаси, дунё талашиш исноди иси, хун ҳақи сўрар тили таги билан кесиб олинган қонлар изи, нормардга муҳтожлик мустарлиги, маврид-бемаврид кайфу сафо сассиғи жамики сояйи зиён қатордан ўз насли-насаби, мансабу мартабасига кўра жой-жойини эгаллади...

2. Самарқандни яхши кўриш

— Самарқанни Самарқандай яхши кўрадилар, — дедилар Энам эгаси кўпкарига қўшадиган отига дам солиб қарагандек эғнимга бир сидра назар ташлар эканлар, сокин ва секин, бироқ минг йилдан кейин ҳам эшити-

либ турадиган, эсдан чиқмайдиган, ўчмайдиган оҳанг ва маромда, нафақат менга, балки ҳамсухбат бўлаётганидан димоғи чоғ шамол, яна омон кўрганидан кўнгли ёришиб, эсанкираган кундуз, тепамизда бош эгганча ҳавас билан чапак чалиб турган тут, чиллани каттақоридан қолган музни кўтаролмай қийшайган тарновга илиниб, қилар иши ин қуриш ҳам эсидан чиқиб, тумшуғига кўндирган читирни нима қилишини билмай, гапга гоҳ чап, гоҳ ўнг қулоғини ўнглаётган мусичагаям айтгандек. Кўшиб қўядилар: Тошканни донини еган чумчуқ Маккадан, Самарқанни кўрган жаннатдан.

Энам ўзлари шунақа. Гапирганда кун-тун, ой-юлдуз, тоғ-тош, ер-сув, иссиқ-совуқ, қуш-қузғун, довдарахт, қор-ёмғир билан одамдек гаплашадилар. Одам ўрнида кўрадилар. Ҳар бир гапларини ёд олишим зарурлигини товушларини паст-баланд қилиб билдирган, қарз гапни тайинлагандек бўладилар:

— Ё пирлар, деб оёқ босинг, балажон. Ё отақўним, деб босинг, балажон. Ё оталар, денг, балажон.

— Энажонлар десам ҳам майлими?

Меҳмон киприклар алақачон тарк этиб, фаришталар жой талашаётган мижжаларини тенг юмиб, вақт-ниям тўхтатиб қўйиб, бир майдондан кейин секин, бирдек баравар тенг очарканлар, розилик билдирган бўладилар. Кўнгилларини топганимдан хурсанд бўламан.

— Келдик, денг, балажон.

Овоз чиқарсам эшитганлар кулишларини хаёл қиламан:

— Ичимда айтсам ҳам бўладими?

— Кўкайда айтгани етти қат осмон эшитади.

— Самарқанд ҳаммани танийдими?

— Ўзини таниганини танийди.

Кимга қўшилиб боришимни кўкайдан ўтказгандим:

— Лашкарни қўшинг, чироғ, дедилар.

Ёлғиз кетаётганимдан иккиланиб, гап тополмай, сиз орқамдан қараб турасизми, деган гапни қандай айтсамикан деб тургандим: Энам оғиз очмасалар ҳам аъзойи баданларидан овоз чиққандек, дасторни катта қўйган

бошларини ҳам қилиб, ҳа, шундай, дегандек бўлдилар. Қўшилишиб осмон ҳам ҳам бўлгандек туюлди. Худди бировга гап қўшгандек, қўшиб қўядилар: ёлғизни ёри худо.

3. Шарққа ҳижрат

Эски ва янги мурдалар ҳиди қўшилишиб, уйқашиб-суйкашиб сузиб юрадиган, таппонига қараб тўғрисўздан тонмайдиган фоҳишалар макони Венецияга аввалига авраб чақирилган ва саккиз йиллик тутқунликда ушланиб, айтганидан қайтмаган, кейин Римнинг Гуллар майдонида ёқилган гулхан устига тикилган бандини икки ямлаб бир ютган олов, орадан минг йил ўтиб ҳам ўчмаган бўлса-да, ўшанда ундан сачраган учқунлар зум ўтмай шамолларга қўшилиб Ер шарини аллақачон кезиб чиққан, Қуёш атрофида айланувчи сайёраларга хабар бериб улгурганди. Этагидаги кулни қоққан учқун хаёлини йиғиб олгани бир зум осмонга тикилди. Атрофни ўраган кардинал, епископлар ора-лаб ўтди. Юлдузлар йўл кўрсатдилар, ёқасини ўйнаган эпкин кўнглини кўтарган бўлди. Текин томошага ўч оломондан узоқлашар экан, тириклай ёқилган юзлаб одамлар руҳлари изғиётган майдон четидаги яйдоқ эшакка кўзи тушди.

Авваллари, "Қурбонлик майдони", кейинчалик "Ватан саждагоҳи" аталган жойда ўрнатилган Ромул ҳайкалига бош эғди, қўл силкиди. Рим Форуми билан кесишадиган Муқаддас кўчанинг қайроқтошларида макмак ўйнагандек сакради-да, Капитолий қирларига ўрлади. Чим босган Август хонадони, Император саройининг қарғиш йиқитган, арвоҳ ҳам кирмай қўйган харобаларини пайпаслаган бўлди. Бўйма-бўй, қаватма-қават келадиган Микеланжело Буонарроти ва Абу Али ибн Сино кўчаларида бир вақтнинг ўзида бараварига югуриклади. Капеллада "Ёруғликнинг Тундан ажралиши", Қуёш ва Ой; дарё ва гиёҳлар; Одам Ато, Момо Ҳавонинг яратилишлари, "Гуноҳкор инсоннинг кўчи-

ши", "Нух қурбонлиги", "Катта тошқин" суратлари ёлқинлари билан аввал қўшилишиб, кейин айрилишди. Каракалла тепалиги теввасига чордона қуриб узоқ ўтирди. Орадан юз йилликлар ўтиб, ўзига қўйилган сағанадаги ёзиқларни овоз чиқариб ўқиди. "Ўша жойда, қаерким, гулхан ёқилган жойда, олдиндан кўрилган юзйилликлардан".

Бурро Ўтюрракни чап кўзи оқиб тушган, оғзига ювиқли-ювиқсиз қўллар тиқилаверганидан кўнгли айниган Римнинг катта рапидадай "Тўғрисўз тақдир тоши" кузатиб қолди.

Келлин эшаги* уни гулханга мубтало қилган, оловга олиб келган бўлса, буниси ҳижратга олиб кетишини сизди. Яйдоқ минганча, йўлга сиғмас дўлбаржиндай жўнади. Конирил қўриғи марзаларидаги қадим хумдонлар ёнида уловдан тушди. Хумдонларга бир-бир кириб исинди. Учрашувга тайёрланар экан, шами ёнишини истади. Жаҳонгирни мингини кўрган Суғд дарёси сувига бош-оёқ ювинди. Қадим замонларда олиб келинган элдошлари, элга эл бўлиб кетган милетликлар ватан қилган тоққа қаради. Шамолини туйди. Ўрниларида бўлгиси кеп-кетди. Юзини ой нури ялтираётган сувга солиб кўрди. Ўзи ўзига ёқди. Тенгқурлар саломини эгасига етказди. Самарқандга Римдан аввалари ҳам кўп саломлар келган. Яланг оёқларига ботган, илашган тангани қўлига олди. Антиохни таниди. Ватандошлик ҳисси кўзғолди. Артиб қўйнига солди.

Ўсмаат ота этагидаги Дунётепа ғорини эслатадиган, бироқ йўлаклари узун, хоналари катта, чироқ токчалари кўп, ҳашамли-ҳашталали бўлган Сиёб елкасидаги ғорларга бош тиқиб кўраркан, Римнинг адоқсиз катакомбалари таъминини туйди. Қурум босиб паққос қорага бўялган деворларнинг унда-бунда кўчган жойидан мўралаган сап-сарик жартупроқ баҳайбат махлуқ кўзидек бақрайиб ҳайиқтиради. Кўз етмас пучмоқларидан гуриллаб чиққан тўда каптарлар ваҳимасидан кейин юрак ютиб, қайтиб биров яқинига йўлолмайди. Каптарлар парвозидан Ўтюрракнинг димоғи чоғ бўлди. Рим-

дагидек каптарларга дон сепмоқчи бўлганда қўли калталиги эсига тушди. Дон сепиш ва теришнинг ўз вақти-соати бўлиши шунда сезилди.

4. Самарқанд афсоналари

Самарқанддан ўтмаган матал матал эмас. Маталлиги йўқ.

Қуёш уялганидан Самарқандга яқин келолмас эмиш. Кун ҳар кун қиёмда туриб кетармиш. Юлдузлар жой талашиб саф тортармишлар. Йигит кишининг бир қарашига ой интизор, юлдузлар илҳақ эмиш. Эр киши тик боқса қуёшнинг қуввати ошармиш. Самарқанддан туриб қараса, албатта. Фаришталар, ой-юлдузлар аввал бошдагидек сафда, саждада туришга зор эмишлар. Энам айтган.

"Бу дунё — гуноҳкор инсонлар учун қувончдир".

"Тушингдан ўзга дўсти содиқ бўлмас".

"Замин инсонлар елкасидаги, инсон замин гарда-нидаги юқдир".

"Йўқликка сайр этишдек яратишлик бўлмас".

"Ироқ шоҳи бўлсанг-да, Чин подшоси эрсанг-да, келаринг шу ер — ер ости. Нима учун қалбингни бу ўткинчи дунёга боғлайсан".

"Сен қалбларимизга нур, қабрларимизга нур, кўрарларимизга нур, эшитарларимизга нур... нур...нур... бағишладинг".

"Жаннат эшиклари эллар учун очиқ, меҳрибонларга меҳрибонлиги абаддир".

"Шоҳлар сенинг пойингга бош урадилар.... сенга муносиб бўлмоқ учун".

"Саждаи холис — на ҳокимият ва мол-мулк".

Бу ёзиқларни Мозори Шоҳ — Шоҳи Зиндадаги иморатлар пешоналари, бетлари, елкалари, кўксидан кўчириб олдим. Аввалига дафтарчамга ёзиб олишга уялиб тургандим, қарасам, қарри-қурри ажнабийлар биноларни суратга туширар, ёзиқларини ўқишга, маънисига тишлари ўтмаса-да, кечиккан ҳайратларини ёшла-

рига ярашмаган беписандлик билан яширмоқ бўлардилар. Сурат олгичим йўқ-да. Бўлмаса, мен ҳам суратга олардим. Энамга кўрсатардим. Лекин, шунда бирдан иморатлардаги ёзиқларни кўчириб олишни ўйлаб топдим. Ёзиқлар ораси узилиб тушган бўлса-да, кўз етганча кўчира бошладим. Биров нима қиляяпсан демади. Қайтага сайёҳлар ишимдан завқланиб томоша қилишди. Бир-иккитаси чиқиллатиб суратгаям олди. Шунда, чеккароқ жой топиб ёзиқларни кўчирганман. Кўп нуқта қўйилган ўринлар ёзиқларни кўчиб кетган жойлари. Аммам нарироқда қараб турганлар. Қачон ишим тугаса, шунда кетишимиз, ўтган-қайтганга эътибор бермай кўчираверишимни тайинлаганлар. Шундай қилсам Энам чин хурсанд бўлишлариниям. Буни ўзим ҳам биламан. Костюм-шим олиб бераман деганлар. Костюм-шимим бўлмаса-да, шошгандан бор деб юборганман ўшанда. Катта шаҳарда ёлғон гапирганингни одамни ўзиям билмай қоларкан. Энам: кимки ёлғон гапирганда бировга зарари тегмаса, зарари ўзига бўлса, ҳечқиси йўқ, — деганлар. Қачон костюм-шим кийишимни сўраганимда Энам: шуям гап бўлганими, балажон. Ҳали беклар беглаб чақирмас, пошшолар элчилаб сўрамас, шоҳлар тўн ёпмас экан, келганим ёлғон, — деганлар. Беклигим. Мен ҳали боламан. Бунақа гапларни тушунмайман. Энамга кўз бўлиб, игнага ўзим ип ўтказган, энам ўз қўллари билан тикиб берган чийбахмал шолворим, ит ёқа, енгларига қўшбўғма урилган бўз кўйлагимни керак бўлса интуристлар роса томоша қилишган. Ушлатмаганман.

Дунё Самарқанднинг бир ёзиғига тенг келмас эмиш. Тарозининг бир палласига дунёни, бир ёғига Самарқанд ёзиғини қўйса, ёзиқ босиб кетармиш. Ёзиқнинг тоши офирмиш. Аввал ёзиқ, охир ёзиқ эмиш. Энам шундай деган.

5. Афросиёб меҳмонлари

Меҳмон олиб келар, меҳмондай олиб кетар шамоллар Афросиёб устидан майин ўтадилар. Унинг ҳар бир

кесаги учун ҳисоб берар жой борлигини биладилар. Ҳар баҳор байроқлар меҳмонга келган бўладилар. Узункалта, катта-кичик. Кўзларини катта-катта очиб эҳтиромли қўрқув ва рағбатдан умидворлик нигоҳи билан қарайдилар. Ям-яшил байроғини елкасига ташлаб чиққан Афросиёбни ўзигагина хос, ўзигагина ярашиғлик улуғворлик ва мурувватини туядилар. Ҳаммасиям эмас. Шамол париллатган бўлади. Меҳмонлар бўйларини бўйлаб кўришга ботинадилар. Азалиятдан шавкат ва шараф туғини кўтариб келаётган туғдоналар ҳидига тўйинмоқ истайдилар. Бу туришлариям азмойиш, таажувот, фанимат эканлигини, унинг довруғига бир холчалик безов бўлмасликларини, тоғлар ҳам бу тепаликлар билан тенглаша олмаслигини кўкайлари дириллаб, пириллаб англайдилар. Ҳолининг аҳволини кўтаролмайдилар. Самарқанд шамолига, азал ва абад шамолига муносиб бўлмоққа жон-жаҳдлари билан тирishaдилар.

Мочаси ҳангисини қувадиган Москов Исмоил отлик қишлоғидан топган, бисотидаги яккаю ягона қадим Хоразм тангасини Кремль камончилари дастидан куйган кафтига омонатгина олганча келади. Бўйнида Туркистон босиб олинишининг 1,5,10,25 йилликларига тамғаланган тангалар бўлади. Оғир йилларда оч-яланғоч, сарғайган сафирларига бошпана бўлган, болалигига бориб, муаззам иморатларнинг девор-тўшларига номлари, қаердан, қачон келганликларини ёзиб қолдирган дарбадар, етимлари учун кечирим сўраган бўлади. Қавми одатича бир сув кечса ваъдасини унутадиган, Тўхтамиш дегич Московни кулини совургандан кейин етти йил ўтиб-ўтмай қилмишига ҳисоб бергани, тупурган тузлуғи тузи тутгани, ўшанда дарахтларигача кўсов бўлган, етти яшар гўдак бола эканлигини, қарамлик ва хиёнатнинг аччиқ тутуни ичра ўзига келолмаганини, бирор-бир бошпанаси кўноқликка арзимаё нонтуз тутолмаганлиги, пешвоз чиқолмаганини, орадан икки юз йил ўтиб шаҳар номини олган қўрғончага Фарбу Шарқ хўжасининг ўшанда қараб қўйишни эп кўрмага-

ни сабабини англайди. Етти яшар болакайга қилган муруввати, қулликдан озод этгани учун қуллуқда, тазаруда турган бўлади. Оталар кечиримли келади, ёнбошидан жой кўрсатган бўлади. Болаликка айб тақамайдилар.

Болалигида оти Олтин Су бўлган Самарқанднинг доврўқли ўғли Муғупта ҳали Зардўшт номини олмасидан, оқ туяга минмасидан олдин Муғ тоғидан тушиб келгандаги илк таваллосини қабул этган Зарафшон не бир афсоналарни фақатгина ўзи билишидан писмайиб, ўнг тирсагини ерга, кафтини иягига тираб, ирмоғлари, аймақлари Шунқор, Ойқор, Муғдан ҳам баланддан бошланадиган хилқатларга кўз тикиб, ёнбошлаганча талтаяди. Югурук эрка ел шўхлик қилиб этагини кўтариб қочади. Қисматга хушнуд аҳли беҳишт қироатида қўшиқ айтиб жўнайди. "Қадр маълум, жинс маълум, ажал маълум..."

Саркаш Искандар шаҳарни кунпаякун этиб, отасининг доврўқли саройи залларини безаган қирмизи мармарлар Афросиёб кўчаларига оддий тош ўрнида тўшалганидан ғаши келгани, энсаси қотганини, деворлардаги суратларга маҳлиё бўлгани, малика Рассанога уйланиш тўйига тайёргарлик кўрилаётгани ҳақидаги суратни ҳавасга чиздирганини кимгадир айтгиси, Искандар ва Рухшона севгиси туғилган тепаликни ишонимли одамга кўрсатгиси келади. Муҳаббат бодасидан кайфи саҳбо тортган, Ер юзи жаннати отлиқ Самарқанд ва севишганлар жаннати аталмиш Римнинг дардлари дунёга сиғмайди. Ҳайрати ҳад билмас катта севгилар, севишганлар сурати ҳам. Жаҳонгир ва Малика суратлари Ватикан ертўласида кўкрагини захга бериб ётганини шамол хабар берган, муғтан уларни бирда бориб кўрган. Бировга айтгулиги йўқ. Асл суратлар Римда, ёзиқлар Самарқандда бўлармиш. Буни ким айтганини айтиб бўлмайди.

Афросиёб мингтепасини шахмат тахтаси ҳисобланган қарғалар фил суягидан ясалган, қачонлардир шоҳлар кўтарган, жаҳонгирлардан қолган доналарни, от-

ларни сурадилар. Шахмат тахтаси катаклари бири оқ, бири қора бўлди. Қарғаларни-да бири оқ, бири қора бўлади. Рақиблар оқшомдан қорашомгача ўйин устида. Мозори Шоҳ зиналари ёқалаб, бир бало қилиб ташқарига чиққан ҳазориспанд, эҳтиёти шарт исириқ солган бўлади. Бир қулоғи суҳбатда. Гап-сўз бир вақтлар Беруний ва Сино бошлаган, орадан минг йил ўтиб Эйнштейн ва Борн деганлар давом эттирган суҳбатни судрашдек туюлади.

– Мен сенга айтсам Қоракалла, ақлдан ташқаридаги нарсани ўзи йўқ нарса. Борлиқ ақлда макон топади, дейди бўйнига "Эзоп" деб ёзилган тахтачани осиб олган ва ҳар замон жойида турибдими деганча ушлаб-ушлаб қўяётган Ола қарға.

– Бор ақлда ақл бўлса. Борсан бор, йўқсан йўқ. Кўчдинг ўчдинг.

– Ҳа, энди майдалашма. Одамлар, умуман жонлиқлар хаёлини ҳисоб-китоб қилиб бўлмайди. Фақат ортидан эргашиш, олдиндаги, ён-вердаги кўргулигу кўринишлардан керагини олган маъқул кўринади, дейди Ола қарға шляпаси қасирғасига қачондир кириб қолган ва болалаган сичқонни чап оёғи билан олиб ирғитиб ташлар экан, сичқончалар тум-тарақай қочадилар. Оёғи ерга тегиши билан биринчи қилаётган ишлари қочиш ва ковак, тешик ахтариш бўлади. Биров ўргатмаса ҳам. Кераксизидан қутилиш лозим ёки булардек қочиш керак, дейди шошгандан қанотларини бир силкиб сичқончаларга йўл бераркан, сўзида давом этиб Ола қарға. Ҳамма бало нафсни қондириш ҳаракати, ҳирсларини уялмай-нетмай меҳр деб билишларида. Меҳр билан манфаат, ҳирсни айриг қилишни истамасликларида.

– Ол-а, Ола. Гап Ақл ва Макон ҳақида эди. Ақлнинг макони ва маконларнинг Ақл майдонига сиғиши, ўзга, турфа оламлар ҳақида эди. Ҳар доим олиб қочасан. Гапим ҳам қочиб кетди. Шоҳ.

– Маълум ақллар маълум маконда қадр топадилар. Қочдим.

— Маълум маконнинг маълум даврини яна унут-
динг. Шоҳ.

— Осмону заминда нарсалар бари, одамнинг фик-
ридан эмас ташқари, дейишган. Қочдим.

— Ақл ва руҳ хотир истаса, қувиб етмас макон
бўлмас. Ўтганиниям, келариниям назарда тутаяпман.
Шоҳ.

— Ўзга оламларга ола қаноту қора қанот билан етиб
бўлмас. Фарзин.

— Ақл ариғидан ташқаридаги ариқлардан сув ич-
магандан кейин қийин-да. Отни эшақдай юрмайдилар.

— Кўрмай қобман. Кўз кетибди.

— Пўстакни йиртиғини кўз демайдилар.

— Итдан бир суяк қарз шоҳлар оҳини эшитяпсан-
ми?

— Бу сўров Қоравой, бу сўров. Битовлар сўрови.
Битов кўз сўрови. Оҳдан бошланиб тугамайдиган ва
очилиши даргумон кўзлар сўрови, Қоравой.

Шоҳни мот қилиш пайида қарғалар ҳам кўз чўқишга
тайёр кўринади. Оқ қарғага тахтадаги доналарнинг бари
оқ кўринади. Қорасига қора. Бир-бирини кўрликда ай-
блаб, тошларни тенг суришади.

Товус қадим қалъа девори ёриғидан илондай овоз
чиқариб келди. Одамдай келадиган тошбақа тошини
тескари кийиб чиқди. Қўллари кунни иссиғи урган
кесақдек тўкилиб кетар кўринди. Тоши китоб кўрин-
ди. Китобда ёзиқ. Ёзиқни адоғи кўринмайди:

Элим будун эрди,

Элим энди қани?

Ботирли будун эрди,

Ботирлари қани?...

Алл Эр Тўнга ўлдиму?...

Яқин орадаги эски шамол йўлини тусмоллаб бўйни-
ни чўзди. Бурни жимиридди. Юзага қайтганини аниқ
ҳис этгандан кейингина иринди. Кулгуни эшитган ариқ
суви шошгандан бир тўхтаб олди.

6. Хаёл отининг уйғониши

Елкаси тиришган Қари Олов шашти сўниб бораётганини кўкайдан ўтказди. Беихтиёр Афросиёб девори устида ўзини кўрди. Пастга қараганди, боши айланди. Девор устида бораркан, кимдир қараб тургандек, илкисдан ўзига-ўзи аскарлар қўлидаги лов-ловдек кўрингиси келди. Ўхшамади. Аввал ўксинди, кейин кўнгли айниди. Сезде. Шунда, шундоққина кўз ўнгида, бирданига жиккакгина чўғ чўғлангани кўриб, чўлда сув топгандек анқайди. Митти чўғ ғайрати, тараддуди боши қаро тортиб яшаётган, ёнаётгани, тириклигини ўзидан бошқа билмаётган кекса вужуд вужурини кўзгади. Дунёга ўт кўйгудек ғайрат билан товланаётган чўғни узоқ ва яна узоқ томоша қилди. Шаштини сезде. Ҳидини олди. Ҳидлаб-ҳидлаб димоғини чоғлаб, кўнглини ёшартирди. Кўнгилар кўқда кўкаришини, кўнглини кўкка бермакликни, қорага ботирмасликни кимдир қулоғига шивирлаган бўлди. Кўнгли сувсади. Кўнгли сув ичди. Кўнгли сув бўлди. Кўнглида сел кўчди. Дили хун бойлади. Хотирига Шоҳ Бобур Ошиқонда аскарлари қасосига Кал Қошуқ ва Жомабофларни жазолаган кун гуриллаб келди. Мирзога қўшилиб кетган шоншавкат, Самарқандда яримта ғиштни тикка қилолмаганлик, устма-уст қўёлмаганлик армон-андуҳи чуқур оқ тортди. Алишербек яшаган Улуғбек мадрасасининг хужрасида сихтади. Галатегирмонсой осмонида туғилганидан буён муаллақ турган эна тандир нонининг минг-минг йиллик таъми ва ҳиди ўзгармаганини, ўзини йўқотмаганини ақли танимаса-да, сезими сезде. Қадимда, қўрда кўмоч пиширганда, ҳар ким ўз кўмочига кул тортмаган вақтларда, пиширишга қўйган ҳар бир эга ўз нонини устига отини ёзишини ёки қавм белгисини қўйишини нақд эслади. Римликлар ҳам қоравой пиширганда худди шундай қилишини шамол бирда келиб айтганини-да илғади.

Бошланишда, Бедона қўриғида Қорасув атоғлик, кейин Сиёб аталадиган ариққа қўшилиб оқди. Оқиб-

оқиб, келиб Ҳазрати Дониёр марқадига бош урди-да, дунёга лангар бўлгудек қабрга қоровуллик қилаётган, асрлар невараликқаям ўтмайдиган бута шохларига ўз оёқ-қўларини ўзи боғлади. Бўшаб кетувди шамолга боғлатди. Йиғлари шиддатини эшитмаса-да, икки чек-касидан ширғираётган ёшдан билди. Шу аснода тонг отиш, кун ботиш – барчасини елдек еб кетганини, қувончлар қочиб, қайғулар тошган кунларни эслайверишдан наф йўқлигини, Самарқанд отидан гишт устига гишт қўйиш, дарахт кўкартириш ҳар кимгаям насиб этавермаслигини ич-ичдан англади. Ёзиғларниям. Сутдан қимизга айланар асрлар келаётганидан бўронлар белги берди... тириклик руҳи қадри, қимирлаган ҳаёт қиммати, иссиқ-совуғини сеза бошлади. Айниқса, ҳамishaги довдир шамол келиб ўзини уриб ўтганда шошиб қолди. Лап этиб ёнди. Бу ёниш, ғайрат, ловулаш, аланга, ўту нафас таниш кўринди. Бирда бир бошидан ўтгандек кўринди. Кашмири ўхшаб-ўхшаб кетди. Кўнгли хижил тортди. Ғашланди. Ўзига ўзи ғашикди. Кейин қон қайнади. Қон тортди. Тортгандаям узиб-узиб тортди. Ўлик-тирик томирларни бир қилиб тортди. Оғриғи ёмон келди. Оғриқ оғир келди. Увол бўлаётган умрдек увулатиб келди. Дардини ёйишга, сергитишга шамол, осмоққа дор қидирди. Кун қисди. Ютардек келди. Ўз дардига ўзи ёнди.

Даврларнинг давронхоналари йўлига зина бўлган қабрларга замбил қадамларини битта-битта қўяркан, борган сари юриши енгил тортаётганини, елкасига минган минг ботмон-минг ботмон юк лаҳза сайин тарк этаётганини сизди... йўлма-йўл липиллаб, бир ўчиб, бир ёниб бораркан, ҳушини йиғиштиришга тирришди. Қалб яхши сўзлар билангина илиши, исиши, ёниши, гувуллаши, ер устидагилар бир-бирига шундай сўзларни айтмай қўйганидан совуққина бўлиб бо-раётганликларини фавқулодда англади. Ўзини нима совутгани, нима рангини ўчирганини топишга қанчалик ҳаракат қилмасин, қаловини тополмади. Бирданига беклик, эгалик уйни чироғидай париллаб ёнги-

си, бекалик тошўчоқда қорадан-қора кўмоч пиширгиси келди. Эгалик уйнинг чироғи бошқача ёниши кўз олдида пориллади. Айниқса, эгалик чироқда ёниш завқини туйганида яна иморатлар ёзиқларида ялтиллаб ёнишини, ўқишга югуруклаган кўзларга қувват бўлишини қўмсаганда, азбаройи ҳайрати ҳаддан ошди. Кўнгли сувсади. Сув ёнди... Шунда...синиқ руҳида эски вақтлар синиқ қозон атрофида ризқ умидида паст-баланд, катта-кичик бўлиб тизилишган чора-толтавоқлар қаторлашган кун лап этиб кўринди. Кимдир катта ўқлов билан бошига бир ургандек бўлди. Фавқулодда ўзининг бир вақтлар Самарқанднинг оташхонасида гуриллаган гулхан, Олов уйида оташ, тошўчоқларга қўр бўлганлигини, қозонларни қўй боқтиргани, не бир ўт оғалари кафтларига кўтарганини, тутунтириққа берганлигини, дарвешоналарда пилик, хосу ом кулбасига иссиқ бўлгани, Афросиёбнинг неча турлик чироқларига парвона йиққани, не бир китоблар ёзиғида бошида турганини, тўрт улуснинг чироғи бўлганини, қаҳратонларда тириклигига шерик, яхши-ёмонда керак, ўрни давралар тўрида, қўрида, қоронғу тундаги ойдай соғинчли бўлганлигини эслар экан, ўлса кўмари йўқлиги эсига тушган эски ғардек бўшашди. Ҳеч бир ҳолатда қўлини тушурмаслик, ёнга ташламаслик, ҳатто янги ўликлар ҳам қўлини қўярга жой топа олишини, ёнга ташламаслигини минг бора гувоҳи бўлганини эслади. Тириклар вақти келса ўликдан ҳам ибрат олиши лозимлигини, майит энг улуғ, энг сўнгги сабоқ, кўрғазмали қурол эканлигини қошу қовоғи ўртасига биров ёзиб-чизиб кетгандек бўлди. Рўзғор ўчоқ билан, ўчоқдаги қўр атрофидаги қур билан қут бўлишига, қутли, қўрли ўчоққа ҳеч нарса етмаслигини, излаганини топгандек иқрор бўлди. Ҳатто қайсидир давронларда оти Қўрўт, Қўрқут бўлганини кўкси айтгандегу, кўкайи кўнмаганига, кимдир икки тарсаки қўйиб кетгандек, йўқ, гапирмай ўядиган қаттиққўл турк машойихларидай ер суятиб, бир қараб кетгандек

бўлди. Олов чироқ ахтарди. Туташга, ўчишга ҳаққи йўқлигини англар экан, туриш-турмуши титраб кетди. Энтиқди. Этакларини йиғиштирди...

Чўғни ўт олишига ёрдам берган бўлди. Шўр босган ёзиқлар кўзини очиши, қадимий сўзларни уйғотишини кўнглига солгандек бўлди. Шамол ёзиқларини, тош ёзиқларини, Самарқанд ёзиқларини болакайга кўшилиб ўқиди. Ўқитди. Кўзига нур бўлди. Иморатлардаги битикларни босган қурумларни кўчириб, жатмаларни куйдириб, тозалашга киришди. Тирикликдан қарзини узиш лозимлигини англади.

Тўнғичига Кун, ўртанчасига Ой, кенжасига Юлдуз отини қўйганини, эргашган, избосар инилари Кўк, Тоғ, Тенгиз аталган вақту соатни-да аниқ эслади. Уларга аталган қўшиқларниям:

"Кун, Ой, Юлдуз! Тонг сари сенлар боринг,
Кўк, Тоғ, Тенгиз! Тун сари сенлар боринг!"

Кўк — қўрғон, Қуёш — туғ бўлган даврлар шамоли ёди, хаёллар оҳанги эсдан оғдиради.

Сезимлар уйғониб ўрмалаганини, чок-чокидан қақраган, сўкилган чоклар кўклаётганини, кўкланаётганини кўнгли туйди. Унуттирилган қўшиқлар ҳайо-ҳуйи, қувғин этилган ўзлик важоҳати, Афросиёб кўчаларида хоқонлар овози юрган, дарахтлар гуллаган ва мева туккан, олиб қочилган қизлар туғдирилган, кўча тошларига кундуз қуёш, оқшом ой ўзини солиб кўрган давронлар, Турон атоғлиқ вақтларда оталар отини эшитганда пўлат тоғлар сув бўлиб эриб кетган, душманлиф зоти тириклай, эсон-омон бош елкада тиз чўкишга улгурганига шукр қиладиган шукуҳ сирларини билишини билдиргиси келди. Қўл берди. Кўксида қўрғошиндек ботган занглари жариллатиб куйдириб кўчирди. Болакай ўқиши лозимлигидан ўзгани ўйламади. Кўнгилдан тилга келтириш юки босди. Қаламни бошини емоқ сўрови босди. Тош бостирилган, музлатилган хотиралар, улкан қоялар, сағаналар ёзиқларини ёпиш учун урилган парчинлар ушловсиз, хом лой шувокдек па-

лахса-палахса кўчиб, узилиб туша бошлаганини, битикларга кўзи ета бошлаганини ҳис этди. Ҳозиргилар биладиган уч жаҳонгирни дову довруғиниям якка шу шаҳар кўрганлигини, иккиси — Искандар ва Чингиз бузмоққа, биргинаси тузмоққа келганини бирга кўрганлиги, уларни давраларида бўлганлигини-да эслади. Сарҳалқа Ҳамадоний қўшқанотдай бир ёнида яссилик, бир қаватида мулиёнлик ўспиринларни олиб, ҳозир ўзи макон тутган бошпанасида ҳаёт томчиларини таниш сабоқларини ўтганини, бу тупроқда изларининг иси, пешоналарининг изи қолганини еру кўкка билдиргиси келди. Бир вақтлар офиз очмай кулмак, кўз очмай жаҳонни кўрмак, ўтирган ўрнида дунёни айланиб келиш, қимирламай дунёлараро кезишни-да гувоҳи бўлганди. Хаёл ҳам вужудни бешиктебратардай тебратишидан туйунди. Умр дўмбираси, доираси зарбини, хаёллар оҳанги, хаёллар зарбини зарбул қадим усулидан авжи туркка ўтказмаса, ўтмаса бўлмаслигини англади. Ўзини ўзи топмаса эл топмаслигини билди. Чўғдан сачраган учқун хаёлини тўлқинлантирди. Юраккиnasi шошилди. Шодланди. Кўнгилиnasi кўтарилди. Кўзгинаси ёшланди. Узоқ тарадуддан кейин хаёлида гулхан ёқди. Гулхан варақларида идрок ҳеч қачон қувғин бўлмаслигини ўқиди. Аввалда, осмондан тушганлиги осмондан тушгандай эсига тушди. Чақмоққа қўшилиб келганини суҳолар айтган бўлди. Шунда, Онақут, Онахут, Анахит, Момогулдираклар бирга-бирга осмонни ного-ра қилиб чалдилар. Момақалдироқ қаҳқаҳаси оламни тутди. Чақмоқлар чақмоқдай қўзғалишди. Азот-азот, қарсиллатиб-қарсиллатиб қилич солдилар. Қора чодир ёпинганиниям, бошқасиниям аямади. Чок-чокидан қақратди. Қўш чақмоқ келиб икки кўз ўртасига урди. Кўзлар очилгандек бўлди. Кўзлар чўғланди. Хаёллар чўғланди. Кўксидан аввал қора тутун чиқди, кейин кўкланди. Кўкариб ўрлади. Ҳуриллаб бир шамол келди. Кунлардан сўнг, кечалардан сўнг вақт бўлганини ёзгириб кетди. Акса урди. Қўшилишиб ғуборлар чиқиб кетгандек бўлди. Баҳридили очилгандек бўлди. Нафас

олиш осонлашди. Ёқани қўйворди. Қуввати, дами орта бораётганини ён-вердаги хас-хашақлар этак тортиб қолганларидан сезгандек бўлди... Ғайрат қилди. Эгаси бор ўчоқдаги оловдай гувулламоқ истади. Гувуллади. Нақд Афросиёбнинг энг баланг тепалигида, йўқ, осмонда чироқ ёқди. Чироқ чироқларни ёқди. Чироқлар томошасига етмиш қават гўристоннинг бош чаноқлари оғзи очилиб чиқдилар. Қаншари ўйилиб тушган, жағини ер еб қўйган, пешонасидан қурт мўралаганлар ҳам қаторда кўринди. Чаноғидан айрилган жағлар ҳам. Кўраркўзга эҳтиёжи бўлмаган каламушлар ҳам ризқ териб кетди.

Олов гурилади. Отачироқ, Онаўчоқ ўз ўрнига қайтганини ёноқлари ёниб, кўзлари порлаб жар солди. Катта оташларга аланга бўлмоқликни, қувончлар сачраб атрофга сочилишини, одамлар кафтларига олганча уйлари томон кўтариб югуруклашларини, қувонишларини соғинди. Чўғ кўзида ўзини кўргандек бўлди. Ўзини таниди. Ёнмоққа илҳақ ёғочларнинг қовурғаларини қарсиллатиб дошқозонлар қайнатишни, беланиб-беланиб, буралиб-буралиб, товланиб-товланиб ёнгиси келди. Шуъласи қозон бошига эгилган оқдан-оқ бўйсираларнинг ёқаларидан мўраламоқ, ёноқларида ёнмоқ, енгларидан кирмоқ, кўксиларида ялтирамоқ ва бош қўймоқ, сояси кўринмас турна бўйли қизларнинг бўйи баравар бўлиб йўлларида ётмоқ, кўзларида чулғанмоқ, лабларида куймоқ завқини туйди. Тилларида тутаб кетгиси келди. Хаёллардан ҳузур топди. Ҳузурланди. Маккача қилиғли, мадинача нафис, бобилча лутфли ҳурларнинг кулгилари кулоқлари остида қадимгидек жанранглади. Қўшилишиб жон ҳам киргандек бўлди. Жон қўшилиб тошгандек бўлди. Беўйлик ўйилиб тушди. Илкис нохуш умр, номулойим тириклик қорамохов дудга айлантирган кунидан оранди. Номус қилди. Уятланди.

— Ётган ёвга ёқар. Ковланмаган чўғ кул остида қолиб кетаверади. Қўри пастдан тутантириқ олмайдилар, — деди охирида ўзига-ўзи, ўз ҳароратидан ҳайратланиб. Шом еган кун эшитиб шошиб қолади. Шафақ алвон

кўринди. Кўрингани осмонларга урди. Ургани жойини топди.

7. Қирча устида

Қаро куннинг бошида Катта энаси Самарқанд соясидаги Алиобод қишлоғидан тенгқур отадошлари Султон Бойқаро, Ижил Мирзо, Саид Ваққос, Суюртғатмишни олиб уғруқ билан Самарқандга жўнаганларини, ўшанда фақат Улуғжонга шаҳарга киришга рухсат тегмаганини, орадан тўрт йил ўтиб салтанат тахтига ўтирганда ва қирқ йил шаҳарни Катта отаси замонидагидек яшнатиб, охир-оқибат ўз боласи билан бетмабет лашкар тортган, енгилиб шаҳарга қайтганида яна шаҳарга киритишмагини дарҳол англади. Бу сафар ишни ўзи отга чиқарганлар кўрсатди. Ўз ўчоғига яна қайта бегона бўлганлигини, тақдирнинг такрорланишини кулиб қарши олди, қисмат шамолини таниди. Дунёнинг энг зўр олимларини йиғиб, ўзи отига, номига солдирган мадрасада мударрис тайинлаш учун қилган машварати, унда юзга яқин талабгорлар фикр билдирганликлари, Муҳаммад Хавофий отлиқ нотаниш олимнинг маърузаси, гап-сўзини Қозизода Румий иккисидан ўзга тушунмаганлигини, ўртага гавво оралаганини, Румий ҳазратлари ёш олим фикрини икки оғизда етказганини, йиғилган каттаю кичик нотаниш олимнинг фикри қаерларга етганини, қандай тушуниш кераклигини лаҳзада англаган, тан беришганини-да эслади. Ўзининг аҳволини ким кимга тушунтиради? Ким қандай тушунади? Ким кулади, ким куяди? Барини ҳисобини олди. Нима бўлганда ҳам энди Самарқандни қайта кўрмаслигини-да, Отачироғи ўчмаслигини-да сизди. Дили кулди. Кўз ўнгидан Шоҳи Зиндага кираверишида қурдирган баланд пештоқ кетмади. Уни узоқ Ҳирийда яшаётган ўғли Абдулатифни соғиниб, уни отидан қурдирганди.

Улуғ Жон ҳамсуҳбат топилганидан хурсанд бўлди. Қирча устидаги, юлдузлар дастурхонга тўкилган тут-

дек кўринадиган майдонда, бири шоҳликдан, бири тут-қунликдан юлдузга айланган икки сўнмас олов узоқ туриб қолишди. Учи ер остига кириб кетган, боши осмонга етган ренесанс – секстант мармарларига сўнги бор қўлларини қўйишиб ўтишди. Улуф Олов Аждар думидаги Шер буржигга қаради. Битикка кўнди. Икковларида осмонларни безовчи чироқларга айланаётганларини англади. Атрофни муҳофаза олганча шайтонларни талвасага солиб учаётган юлдузлар шиддатига қаради. Кейин, Зарафшонни ёритгани, ундан сув ичгани тушган юлдузларга қўшилиб кетишди. Азим дарё мансура айтиб қолди: "Жайхундан нега ўтдинг, Абдулатиф".

8. Тандир ҳам қилиқ чиқаради

Тандиримиз, одатда оғзига ўтин тиқилмаган вақтларда бошига нон совутгич катта саватни қийшиқ қўндириб, бир чети учган, жириқ лабига тиржайиб туради. Ҳозир ҳам шундай турипти. Насиб этса эртага қидиргани кетаман. Оловни зўридан бети оқариб, қошига қўшиб, манглайигаям қора суркаганча янги қилиқ чиқарган тандиримиз кузатса керак. Келин тандир. Оғзини чўққа тўлдириб изимга қараб турувди, юзига сув урилиб қулоғидан ҳовур чиқаркан, ҳализамон нон ёпишга тайёр бўлишини, кулчалар ёпиб беришини, шошмай туришимни, кулчасиз қўйвормаслигини, ҳеч қачон ҳеч кимни қуруқ қайтармайдиган шаҳарга қуруқ, хўшшайиб бормасликни тили танглайига ёпишиб, нафаси тиқилиб тайинлади. Саҳарда автобуска чиқаман. Бу боришим иккинчиси. Биринчи синфдалигимдаям борганман. Сарик "Паз"ик одатдагидек эски билан қадим шаҳар ўртасидаги Қоработирни гўридек кўринадиган осма темир кўприк елкасидаги каптархонада тўхтайди. Автобускага ҳозир келаман дейман-да, тўғри қадим таниш, шаҳарни қошидек кўринадиган, узоққа кетган боласи йўлига қараган отадек бир кафти ҳамиша пешонасидаги Ҳазрати Хизрга бораман. Айвонига чиқаман. Ойқортоғ кўринадди. Оқ сал-

ласи печини ҳилпиратиб ҳамишагидек ҳимо берган бўлади. Қўл кўтариб етиб олганимни билдирган бўлман. Шунда доим илҳақ тоғ, биларини бировга айтмайдиган тош, энг тоза тушларни эшитган бўлса-да, ўргулигу кўргилигини кўринганга кўрмана қилмайдиган сув, ҳар жойда ҳозир, ҳар нарсани биладиган, одамни ичигаям кириб чиқадиган шамол, асл аскарлардек содиқ арчалар, барча-барчаси ҳар бир одамнинг келишига минглаб йиллар кўз тикишлари, тикканлари сезимдан ўтади. Айниқса, Олапарнинг йиғлаб бўлган қипқизил кўзлари шундай дегандек бўлаверади. Энамни гаплари эсимдан чиқиб кетмаслиги учун тақрорлаб қўяман. Кўзимга ҳамма Самарқанд бўлиб кўринади. Мен ҳаммани яхши кўраман! Самарқандни ҳаммадан яхши кўраман! Аммам кутиб олсалар керак. Ўснат Отага келганларида ҳар бир дарахтни олдига бориб, сўрашиб, отажон-энажонлаб шохларидан олиб, тозалаб, дасталанган новдалар билан Обираҳмат ёқасига ўтказиб қўйиб яхшилаб қоқиб қўйсалар керак. Энам берган сурпни бурда-бурда қилиб, бир учидан ёқиб, сўнгра илондай ўрлаган оловни бошимдан париллатиб айлантирадилар ҳам. Биринчи ўзлари, иккинчи менга туфлатиб сувга ташлайдилар. Сувни ҳақи эмиш. Ёзиқсиз тоза қоғозни ёқиб кулини елга сочадилар. Шамол гувоҳ эмиш. Ёзиқлиқ қоғозни, ёзиқни ёқиб ҳам бўлмасмиш, кўмиб ҳам. Бошимни кафтлари орасига олиб: "Чикмасанг санга нағлат, чиқармасам манга нағлат", деганча ғазовот қиладилар. Қулоқларни тортиб фиртиллатганлари ёмон-да, оғрийди. Обираҳмат сувидан бетимга сочар эканлар, орқангизга қарамай, қўрқмай кетаверинг, мен етиб оламан, балажон, дейдилар.

Энам айтгандай қилиб лашкар тузаман. Булутдан от, шамолдан юганим бўлади. Тоғлар ҳимо, ён берган бўладилар. Энам: ғайрат қилинг, балажон, — деганлар. Нафс бандаси қўрққиликка арзимаёди. Қирқига бир кесак. Ҳа, денг, балажон. Шамолингизга ман садақаман...

Елкам оша тоғлар, оталар нигоҳи, димоғим энамни ҳидига тўлганча Самарқандни, йўқ, Афросиёбни, йўқ,

Отачирогни кўраман. Ёш тирқираб жўнайди. Этагимда адоғи кўринмайдиган булутлар соқолини силкиллашиб келаётганини хаёл қиламан. Оқ булут оқ отдай, кўк булут кўк отдай кўринади. Хаёлларим сувратини булутлардан ясаб кўрсатишларини томоша қилган бўлман. Бир қуш ортимдан ҳақлаб зорланганча эргашади. Зарафшон қучоқ очиб жилмаяди. Сувдан бош кўтарган қуёш аввал пешвоз чиқади, кейин танишдек кулади. Биз саломлашамиз. Энам: тушдан зиёди хаёлда бўлади, хаёлга келган нарса бор нарса, хаёлга эҳтиёт бўлинг, одам хаёл билан тирик, йигит одам орқасига қарамайди, балажон, — деганлар. Уйғониб кетаман. Энамнинг эртагу маталлари, ўқиганларим, ўнгу тушим чалкашиб кетди. Хаёлларим ҳам. Кечирасиз. Насиб бўлса, катта бўлсам айрит қилиб, бошқавотдан айтиб бераман. Фов лабидаги супани супуриб-сидиртираётганлари, тўшанчи солдираётганларига қараганда қидириб келгунимча йўл қараб турадилар-ов. Маталларини соғинсам керак. Ҳидлариниям. Айниқса, Самарқанд ва Оймомо ҳақидагисини. У шундай бошланади: "Ой совуғи ҳуриллаб келади. Қор учқунлари тоғ бошига ойдай қилиб ой расмини соладилар. Шундан Ойқор атоғлиқ бўлади. Ой Ойқорни пана қилиб Самарқандга қарайди. Яқин борса опа-сингиллардек уришиб қолишади. Ким чиройли деб. Юлдузлар қаторлашиб белги берган бўладилар. Ишини қилиб бўлганлари қисмату қарғиш тошларига дўнадилар. Самарқанд ҳовузида ҳурлар соч ёзиб суҳбат қурадилар. Юзлари кунга, сочлари тунга уланган бўлади. Чиройларидан ой ҳусн олганмиш. Ҳуснларини Самарқандга солиштиришдан уялармиш. Сулаймон пироқидай етиб келган шамол ўртада гап етказиб, бориб-кеб туради. Чақмоқ хатқалам юритади. Кўчага девона шамол эга чиқиб супирган, қора булут сув урган бўлади. Созандалар бошлиғи Чўлпон юлдуз чолғусини қўлига олади. Осмон куйга тўлади. Қўшиққа тошади. Самарқанд қўшиғига. Ҳар замон-ҳар замон таниш ахтариб, кўз қисиб қўяди..."

Ана шу жойлари ўртада Эпиттанингдан кейин
қўшилишиб кетгани билан Кўнглингиз насиб этса янаги
сафар айтиб берадими. Афросиёб кўксимдан жой
қидиргандек бўлаверди. Кўксига сирмай кетаяпти...

Энди одамлар "Тан қандай?" — дейишса, "Самар-
қандай" дейман. Самарқандда Самарқандай кириб
борадилар. Буларни ўзи уйдириб тошганман. Сиз ҳам
шундай дейишсиз. Шундай қўнглингиз мумкин.
Кўнглингиз кўтурса элбегин.

Тошкент, 2010 йил.

КУНГА МАГАА КАМПИРААР

1

Жаркўчада ўтган болаларнинг илк хотиралари гу-
рас-гурас эшикма-эшик қоралиган дўғалар ҳақида эди.
Ўзидан катта тўрваю хуржун кўтарган аёлларнинг ке-
тидан эргашган саноксиз болаларнинг ровур-ғувури-
дан кўрқиб, чўмиллаётган сойлаан ширяланғоч ҳолда
қочиб, аввалига дарчалари олдидagi супада бир зум
ҳангу манг қотиб турган. Кейин чопиб ҳовлига кирган
Бекмирза онасининг қучоғига бекинди. Гап нимадали-
гини билгач онаси унга: "Яна кўчага сўрамай чиқсанг,
девоналар хуржунга солиб кетади. "булбул"ингни бе-
китиб юр", деганди. Ўшандан кейин яланғоч чўмилмай-
диган бўлди.

— "Девонаси йўқ шаҳарнинг тахти, баракаси
бўлмайду", деганди Самарқандда университетнинг
ўзбек ва тожик тили факультетида ўқиб юрганида форс
тилидан дарс берадиган, кўрган одамнинг ёдида фақат
унинг катта-катта кўзларининг оқигина эсда қолади-
ган, қулоқларигача тук битган қоп-қора домла. Дарси-
ни девоналарнинг бирор-бир иримини айтиш билан
бошлаб, бирор-бир удумини сўйлаш билан яқунлай-
диган тилшунос ўқитувчини талабалар орқаваротдан
"девонашунос" дейишарди...

Охирги марта қишлоққа борганида онасига қилган ўша муомаласи учун салкам узунданам-узун бир кундирки, ичига чироқ ёқса ёришмайди. Нега шундай қилди? Ўзи нима қилганди? Дили гаш, руҳи олатасир, кўнгли олағайин, жони алағда. Кўкайини соя босган.

Нима бўлганди ўзи?! Вақт ўтишининг қийинлигини қара. Бир соат ҳам шунчалик узоқ бўладими?!

Олис тоғ қишлоғидаги энасини ойда бир кўриш учун ҳар ойнанинг сўнгги шанбасида бориш-келиши олти юз чақиримлик йўлга тушаркан, бозорлик қилади. Яхши қизғиш новвот, филни расми бор қорачой, ошқозон офриғига дори.

Шаҳарлик ўғил келар кун Эна салкам икки гектарлик ҳовлига сифмайди. Ойнанинг сўнгги шанбага ўтар кечаси ухламай чиқади. Ўғлининг қош қорайишига яқин келишини билса-да, каллайи саҳарлаб дарча олдидаги супачага танда кўяди. Ўтган-кетган ҳам бутун Яхшигул кампирнинг шаҳарлик ўғли келишини кутиб ўтирганини билади. Кўнгил сўраган бўладилар.

— Шаҳарликларни кутяписизми, Эна, — дейишади.

— Ҳа, энди мани болаларим кўмсин-да. Шуларни кутмай, кимни кутаман. Тоғим ҳам шулар, ўлигимни эгаси ҳам шулар. Шулардан икки кетмон тупроқ умидворман-да, айланай...

— Эна, дарров шунақа гўри-қиёмат гапларни айтманг-да, одамни кўрқитиб, — дейди элнинг чаканасини боқадиган подачи Асрор тирриқ. Кейин дарров ўз дардига ўтади. Ўғлингиз келганда айтсангиз, Ширинқул тоғбегининг ўғли ҳар куни ҳоли-жонимга қўймапти. Ҳақини берсам ҳам яхши жойларга молларни ўтлатмаяпти. Бир оғиз бир нима деб қўйсинлар. Ахир, каттакон амалдор. Сигирларингизнинг ҳақини олмайман.

Тирриқнинг сўнгги гапи энага оғир ботади.

— Нега энди олмас экансан, оласан. Ҳозир уйда пул сал узилиб қолганди, пенсиям келиши билан, йўғ-э, бугун ўғлим келиши билан қарзни уздираман. Подачининг ҳақини узмаганини ичган сути ҳалол эмас. Раҳматли қайнотам шундай деганлар, — дейди тоғликлар-

нинг удумига риоя қилиб, қайнотасининг отини тутмай.

— Узр эна, ман шундай..

— Бир айтдинг, бошқа айтма бунди. Ширинкулнинг ўғлига эса мани номимдан айтиб қўй, элни қийнамасин. Тоғ отасидан қолмаган. Боламнинг отини майда-чуйда ишларга аралаштираверма. Тоғбегига патта ҳақини алоҳида, ўзиникини алоҳида тўғри бер, жўжабирдек жон. Оларда қандай мард бўлсанг, берарда ҳам шундай мард бўл. Раҳматли қайнотам шундай деганлар.

— Эна, бир илтимос бор эди, — дейди Тирриқ ялтоқланиб, ўв ёшлигимизда еган турк патирингиздан қилиб беринг, қаймоқ, саригмойини ўзим бераман, ҳеч ким патирни сизникига ўхшатолмайди-да, — дейди четлари кулга ботган, ўртаси Бўриўйнар ва Латгабанд қирларининг саратондаги сап-сарик сайҳонидек кенг ва сарёғи олинмаган сут ва ўчоқ остидаги чўғнинг зўридан ятираб пишган донасини қўлида ушлаб тургандек, оғзини таноби қочиб.

— Бу гапинг бўлак, саригмойинг ҳам керак эмас. Келинимга айтаман, ўргатганман, ўзимдай қилолмасаям, қўли келишган, — дейди бир вақтлар ўчоқ бошида яқин ўртадаги қишлоқларда ҳеч ким унга тенг бўлмаганлигини эслаб, кейин кўшиб қўяди:

— Лекин, бола, сенга бир гапим бор. Эркул трай-тирчининг болаларига жавр қилма, сигирини йўқотиб қўйиб, ўрнига бузоқ берибсан. Етимнинг ҳақини ейиш ёмон. Тўрт етимнинг оғзини сугдан ажратиб, қандай ётиб турасан. Ўғлимга айтайми, бузоғингни сигир қилиб берсинми? Кейин номусини кўтариб юраоласанми?

Асрор тирриқ Энага салом бериб, арз қилганига минг пушаймон бўлди. Негаям қўл учида ҳол-аҳвол сўраб кетавермади. Шу гаплар унга керакмиди?

— Йўқ, йўғ-э, — деганча чайналади.

— Сигирларингни топгунимча, бузов олиб туринглар, кейин сигир қилиб бераман дегандим-да, Эна.

Энанинг жаҳли чиқади. Оқиш-сарик юзидан тиниқдан-тиниқ ранг сизиб чиқади. Осмонранг кўзла-

рини Каттатоғдан узмай, ҳақлигига юзда-юз иқроор одамдек дейди:

— Етимларнинг сигири топиладими-йўғми, унғача улар энангни эмиб турадими? Сут-қатик ўзидан чиқса, рўзғорда барака бўлади. Шу ёшга кириб ҳам тирриғлигинг қолмабди-да. Молхонанг тўла қорамол, қўй-қўзинг яқинда Каттатоққа сифмайди. Эр отининг баҳоси эмас, Асрорбой. Худоям ҳаммани эркак қилиб яратавермайди! Қирқида эр бўлмаганнинг қирқилгани яхши, дейишган бурунғилар.

Кампирнинг Асрорбой дегани Тирриққа ёқиб тушди. Бошқа гап қулоғига кирмади. Бир умр исмига Тирриқ эмас, Бойни қўшиб айтишларини орзу қилганди. Салкам қирқ йилдирки, пода орқасидан юриб, соч-соқолини сурув чанги оқартирди. Рўзғорини ейиш-ичишдан қисиб, йигирма икки соғин сигир-у, юздан ортиқ совлиқ қилганда ҳам биров бой демади. Биринчи марта бировдан, яна кимсан Яхшигул кампирдан Асрорбой деганини эшитдими?! Қулоқларига ишонмади. Энди иши юришади. Колхозга нечта одам раис, районга нечта райком эга бўлиб келибдики, Яхшигул кампирдан хабар олмай идорасига кирмаган. Мулла Қодирнинг ҳовлисидан ҳатлаб ўтмаган. Баъзи одамлардан ўлган бўлса ҳам қўрқасан-а, тавба! Мулла Қодир зўр одам эди-да. Сути қочган сигирга дам урса елини чотига сифмасди. Хислатли одам эди, раҳматлик. Кампир ҳам зўр. Дегани деган. Бир гапини биров икки қилолмаган. Нимага шундай?

Тирриқнинг нақд кекирдагига муштдек қайроқтош тикилгандек бўлди. Кўнгли бўшади. Шу ишни қилса, бундан кейин Туркқишлоқнинг Хўжатўп, Калтатой, Барлос, Мусабозори, Равот қишлоқларининг барча одами, битта галстугни йигирма йилдан буён тақадиган Учқун муаллим-у, бировларнинг мотоциклини алмаштириб миниб, маники деб мақтаниб юрадиган заправкачи Олимтой ҳам эртадан бошлаб Асрорбой дейдигандек.

— Эна, ўзи бугун кечга томон бир сигиримни бермоқчийдим, шуни Сиз билан маслаҳат қилмоқчий-

дим, — дейди шоша-пиша, нима деяётганини ўзи ҳам англамай.

— Ундай бўлса, ҳозир Эрқулнинг болалари мол қўшганда, шу гапингни айт. Пода қайтарда арқон билан чиқишсин, сигирнинг бошини ўзинг боғлаб, уйига элтиб бер. Эл кўрсин. Қўлинг очилмагунча, кўнглинг ҳам, йўлинг ҳам очилмайди. Сен-ку бу гапларни туншунмайсан-у, барибир бир кун нафи тегар, деб айта-япман-да. Эшонбобонгнинг арвоҳи ҳам шод бўлади. Авваласи сигир топилар, топилмаса бош ёриғи бўркнинг остида қолгани дуруст, дейишган машойихлар. Сан ҳам, ман ҳам кунга матал, кунига маҳтал одамлармиз, кетамиз. Одам дегани мўрт келади. Иснод ёмон. Инсон ўзига ўзи матал ёзиб кетади. Ҳар кимни юки ўзига етади. Орқангда қоладиганларга жавр қилма!

— Бўлди, шундай қиламан. Ҳеч кимга айтманг, жон Эна. Мен Сизни яхши кўраман!

2

Ҳар ойнинг сўнги шанбасини Яхшигул кампир дарча олдидаги супада ўтказди. Шу куни шаҳардаги ўғли — Бекмирза келиши керак. Эркалаб Бек ўғлим, дейди. Ўғли билан худди катта одам билан гаплашгандек Сизлаб сўрашади.

— Эна, сиз деманг, сен деяверинг, ноқулай-да, жўраларим кулишади, — дейишига қарамай яна:

— Бек боламдан айланай, яхши келдингизми, довмисиз болам, ҳамиша дов бўлинг-да. Акам кўрмади, отам кўрмади, Сиз кўринг-да болам, дейди. Сиз менинг акамсиз, Сиз менинг отамсиз, дейди. Ёмон назарлар менга тегсин, Сизга тегмасин, дейди. Йигит пири қўлласин, дейди. Сизга боққан балолар менга тегсин, дейди.

Қалтираётган қўллари билан ўғлининг боши, сочи, ни, қошлари, кўзини, юзи, бўйину елкаларини қайта-қайта пайпаслайди. Дуо баҳонасида қўлига ўтиб қолган ўғлининг ҳидини ҳеч кимга билдирмай ҳидлайди. Юзига қон югуради. Чехраси ёришиб кетади. Гўдак-

нинг сут ҳақи рангидаги кўзларига осмон сифмайди. Осмон тор келади. Нафаси етишмай қолади. Ҳолидан боласи хавотирга тушмасин, деган ўйда бошини эгади. Юзини бекитган бўлади. Бўғзига келиб тиқилган жонини ютади.

— Катта отангиз раҳматли йигитнинг пири бўлади, етмиш ёшли кампир ҳам етти ёшлик ўспиринга йўл бериши керак, дердилар. Сиз десам дебман-да, бола-жон, хижолат бўлманг. Болаларимни сиз демасам кимни дейман? Китоб ўқиган одамнинг айтганини қилиш керак. Онаси сизлаган болани ҳеч ким сан деб бетига тик қаролмайди-да, жўрангиз кўпайсин. Сизни ҳеч ким сан демасин дейман-да, болам, — дейди.

Шундай кунларда энани супадан фақат намоз вақтларидагина кўрмаслик мумкин. Бошқа вақт қишу ёз, баҳору куз дарча олдида ўғлини кутади. Ойнинг бошқа шанбалари қандай ўтганини билмайди. Билгиси ҳам келмайди. Сўнгги шанба куни бошқача. Шу куни яшагиси келади. Узоқдан-узоқ жойдан ҳориб-чарчаб келадиган, бироқ чарчаганини билдирмай, одамларга ҳеч бир ҳолатда нолимайдиган ўғлини кўрганда кўнгли тоғдай кўтарилади. Кўзига қараб ўғлининг бошида минг бир ташвиш борлигини билса-да, сўрамайди. Сўраса-да, ўғли гапни бошқа ёққа олиб кетишини билади. Ҳаммаси яхши дейди. Кулимсираб, нима қилсам хурсанд бўласиз, дейди. Онасининг хурсанд бўлса, яшагиси келишини қаердан биларкан? Раҳматли чоли шунақа эди. Бирда сен хурсанд бўлсанг яшагим келади, деган. Ўшанда болалари эшитиб қолмадимикин деб роса изза бўлганди.

3

Ёз бўйи ҳар ойнинг сўнгги шанбаси кун пешиндан оққач, Жарқўчани тўлдириб тупроққа беланаётган тўрғайларни безовта қилиб, кўчанинг нариги бетига қўшниси Энақиз кампир келиб қўшилади. Икки кампир — икки дугона супачага астойдил ўтиришиб,

кўнгиллари Ўснатнинг этагидаги Тайпоқсойнинг дала-сидек ёйилади. Дарча атрофига ғовур-ғувур энади. Дугонаси келганидан хурсанд эна кенжа келинига чой буюрган бўлади. Дастурхон келишини ҳам кутмай, калтачаси — нимчасининг чўнтагидан қўлрўмолча олиб ёзади. Тўй-маъракалардан, унда-бундан чўнтагига илинган майиз, ширинликларни тўкиб солади. Худди болаликларида хола-хола ўйнаган қизалоқлардек, бир-бирларини меҳмон қилишади. Севинишади. Ҳатто кимнинг келинига ким кўз олайтиргани, кимнинг ўқишдаги қизи қишлоққа анчадан буён келмаётгани, бир балоси бор, бўлмаса келарди-да, деб бошланувчи қишлоқшумул янги гаплар ҳам уларга эриш туюлади. Бу гаплар душанбаники.

Энақиз кампирнинг аслида дугонасининг олдида гапирадиган гапи йўқ, уйида кутадиган одами ҳам. Бир кўнгилда дугонасининг дардига шерик, бир кўнгилда завқига ҳамроҳ деб ёнига келади. Ҳар доим кун ботар-ботмас кириб келадиган шаҳарлик ўғлининг қораси кўриниши билан дугонасининг кўз ёшларини артиш, қалт-қалт титраётган танини бир муддат ўзига келгунча суяб туриш учун ҳам унга шерик бўлади. Бундай қилишни дугонаси сўрамаган бўлса-да, ич-ичидан исташини билади. Қариганингдан кейин одамлар гапир-маса ҳам, кўкайдан ўтганини билиб қоларкансан.

Бирда кампир дугонасига ўлимлиги учун йиққан латта-лутталарни астойдил бирма-бир айтиб, қайси латта кимга берилиши лозимлигини тайинлаган. Мана бу бош-оёқ сарпо ювгучига, дейди фахр билан. Мана бу яктак-минсак жағбойларга, мана бу жегда сув қуйганга, мана бу камзул суяганга. Бел боғлаганларга мана булар. Ўзинг қўлинг билан берасан, дейди қатъий бир оҳангда, гўё Энақизнинг ўзидан кейин қолишини биладигандек. Шунда хомуш тортиб қолган дугонасининг тайинли ўлимлиги йўқлиги эсига тушиб, йиғиштирган бўлади.

Дарча Жаркўчанинг энг юқори жойида жойлашган. Кўчага бурилган, қимирлаган ҳар қандай қорани кузатиб туриш мумкин. Кампирлар кўчадаги ҳеч бир

нарсани илғамасалар-да, кутаётган уовларини шовурдан билишади. Кўпинча биринчи бўлиб Энақиз илғайди.

— Дугон, Бек баланг келаяпти.

4

Кампирларнинг хурсандчилигига шу вақтгача ёнғоқ соясида сўри остида тўшини захга бериб, кесилган калта думи билан хомишакларни эринибгина ҳайдаётган Олапар қўшилади.

Олапар аввал ёнғоқ остидаги сўри тагидан даст сакраб туради. Қулоқларини динг қилиб, кампирлар олдига ҳаллослаб келади. Зўр бир ишни қойиллатгандек, уларга бақрайиб қараб туради-да, олд оёқлари билан супанинг бир четини иштиёқ билан тирнайди. Яхшигул энанинг: "Эганг келаяптими?" — деган гапи тугартугамас, тўғри йўл қолиб жарнинг тик қия жойидан ўзини кўчага отади.

Кейин Жаркўчанинг бошида ҳамқишлоқлар билан саломлашиб ҳаяллаган Бекмирзанинг оёқлари остида ялтоқланади. Одамлар кулги аралаш: "Ана, момонинг разведкачиси келди", дейишади. Олапар йўл бошлайди, ортидан Яхшигул кампир эрталабдан буён кутаётган машина йўлга тушади.

Шаҳардан келган машина ҳовлида тўхтагач, атрофини бир қур айланади. Чап елкасини ерга қўйиб, эркаланади. Атрофини ўраб олган болаларга кулги бўлади. Боши силаниб, ярим оғиз мақтов эшитиши баробарида отилган куйи ҳовлининг кун ботиш тарафидаги яланг тепаликларга ошиқади. Тўхтамай чопади. Хурсандлигини билдиради.

Шу вақтгача икки кампирдан бошқа зот назари тушмаган ҳовли бир зумда таниш-нотаниш болаларга, мўйлови майса урган жиян, салкам бўй етган қизларга тўлиб кетади.

Эна уларнинг ҳар бирига ўғлининг арзимас бўлса-да, пул беришини истайди. Баъзиларига бирда бирон

ишини қилдирган бўлади. Бек ўғлим келса китобингга пул олиб бераман, деган бўлади. Ҳовлидаги ўспиринларнинг аксарияти ана шу қарзларни ундириш илн-жида йиғилишган. Ора-сирада қўшни келинлар ҳам ушбу ҳолат устидан чиқиб қолишар, кампир ўғлидан келинларга ҳам пул беришини сўрайди.

— Бек берганда бетига қарама, қарз бўлиб қоламан дема, ўлганимда яхшилаб йиғлаб берасан, дейди ўпкаси тўлиб. Шу талотўпда Асрор тирриқ кўзлари чақнаб қўлида таёғи, резина этигидан тўкилган Жаркўча тупроғи билан ҳовлиққанча пайдо бўлади.

— Эна, биласизку, бугун Эрқулнинг сигирини ёнимдан тўламоқчи эдим. Сигирини Боғмазордаги арчазордан топдим. Топмасам ҳам ўз ёнимдан беришимни билар эдингизку...

— Яша, Асрорбой, — дейди кампир унинг кўнглидаги гапни топиб.

Тирриқнинг овози ўққа учган одамдай ўчади. Қўлида таёғи, тупуги оғзига сиғмай ҳервайиб қолади.

Зум ўтмай ҳовли сув қуйгандек бўлади. Келини дастурхон ёзади. Ҳар куни икки ёнида тармашгандек бўлиб ўтирадиган кенжасининг икки қизи бобосидан уялиброқ, дастурхон пойида мўлтирашади. Энақиз кампир ҳам уйига боришини қайта-қайта такрорлайди. Дугонасининг билагини икки-уч марта ушлаб кўргач, аҳволи анча яхши бўлиб қолгачгина қўзғалади.

Кейин эна ўғлини ўзига яқинроқ, юзма-юз ўтиришини сўрайди. Кўзларингизга тўйиб олай, балажон, дейди. Кўзларингизни соғиндим, — дейди.

5

Жаркўча охиридаги подахонада Асрор тирриқ камшик оғзини ишшайтирганча таёғига суяниб турганмиш.

— Эртароқ турсанглар бўлмайдами, тоғбеги хотинининг қучоғидан чиққунича подани Қирратошдан оширишим керак, дермиш томоғини йиртгудек бўлиб,

молини қўшаётган ҳар бир болага ўқрайганча. Шунда онасининг овози эшитилди.

– Тур болам, подачи кетиб қолади.

– Ҳозир, озгина ётай.

Кейин онасининг умуман бошқача оҳангдаги овози эшитилди.

– Туринг болажон...

– Боринг-эй, турмайман, – силтаб ташлайди Бек-мирза.

Кейин бирдан туш кўраётганини, хонанинг эшиги олдида ёш боладек мўлтираб турган онасининг чехрасини кўрди-ю, қилиб қўйган ишидан кўнглига ғашлик тушди. Нега бақирдим? Нега жеркидим? Онаси нима деб ўйлади?

Эшикка қараган эди, онаси кўринмади. Юз ботмон юкни кўтаргандек ўрнидан турди. Ҳовлига чиққанида одатдагидек ҳовли тўла кампирлар эди. Бирма-бир сўрашди. Дили ёришмади. Онасининг кўзига қарай деса, қараёлмайди. Қайдан ҳам кеча кечқурун Асрор тирқиқни кўрдим. Қайдан ҳам тушимга кирди.

Бўлар иш бўлганди. Кампирлар гурунги орасида онасининг юзига қарамоқчи бўлиб бир неча бор уринди. Кучи етмади.

Ҳар доимгидек қишлоққа келганида саҳар мардон-лаб машинасини ювиб, шаҳарга қайтишга чоғланиши ўзига эриш туюлиб кетди. Шаҳарда ҳафталаб ювилмайдиган машинани қишлоқда ювиши, онасининг ҳовли зинасига ўтириб: "Сиз машина юваверинг болам, мен сизга тўйиб оламан", дейишини эслар экан, буларнинг барчаси онасига қилган жабридек туюлди. Ҳар доимгидек қишлоқ одамлари бозордан қайтар-қайтмас шаҳарга жўнашини кечки салқинга қолдирди.

Тушлиқни қаерига еди, кимлар билан нималар ҳақида гаплашди – эслолмайди. Онам эшитмагандир, деган хаёлга ҳам борди. Кўнглидаги ғашлик кўтарилмади.

Якка ёнғоқ тагидаги сўрида аср намозини ўқиётган онасининг қорасини олиб, намоз тугагини тусмоллаб

сой бўйида айланди. Ўзича энасининг кўнглидан чиқмоқчи эди. Яхши кўришини айтмоқчи эди. Ўрмалоқ гўдакдек тўрт оёқлаб онасининг қучоғига кирмоқчи, мана мен келдим, ҳидлаб олинг, демоқчи эди. Эркаланмоқчи эди. Эполмади.

Елдек учиб келаётган машина ойналаридан азим шаҳар яқинлигини эслатувчи саноқсиз қизил чироқлар кўриниши билан хаёллари тиниқлашди. Минг марта қатнаган бу йўлларнинг кўп жойларига ном ҳам қўйилган. Бу чироқларни "Минг чироқ" деб қачон атаганини эслолмади. Кеч кузда Каттатоғнинг бағри қаро тунда шундай чўғларга тўларди. Чўпонлар ўтоваридаги ўчоғнинг чўғи эди улар. Ҳозир кўнгилга чўпонларнинг совуқдан исиниб ёққан гулханлари ёқармиди.

Машинани тўхтатди. Саратоннинг салқин шамоли хотираларини остин-устун қилди. Энасидан бир оғиз кечирим сўрашга куч тополмаганига ўзини қойиб, ортга қайтмоқчи бўлди. Эрталаб ишга етиб келиши қийин бўлишини эслаб фикридан қайтди. Ўзи нима қилдию, нима учун узр сўраши керак. Узр сўрайдиган иш қилишгача борган экансан, ўлганинг шу-да, деди яқиндагина йўлдан олган сигарета қутисидан сўнгги донани олиб тутатаркан. Кўнгилга нега бунчалик гашлик тушди? Бу нима? Не-не ишларни, не-не бош оғриқларни бировга бир сўз демай ҳал этган, не-не амалдорларнинг бировдан ўрганиб берган остин-устун саволларига жавоб топиб берган Бекнинг аҳволи шуми? Нима бўлаяпти ўзи? Наҳот онасига бақирган бўлса? Наҳот жеркиган бўлса? Ўзи хоҳламаса-да ич-ичидан онасининг қулоғи оғирлашиб қолганидан биринчи марта хурсанд бўлди.

— Илоё, эшитмаган бўлсинлар-да.

Тавба қилди.

6

— Бирор нарсадан хафамисиз, боя ухлаб ётганингизда, намоз ўқиётганимда кўзимга кўриндингиз..

Онасининг синиққина овозда айтган гапи охир-оқибат қулоқлари остида борган сари баландроқ овозда такрорланаверди. Кўз ўнгида ёнғоқ остидаги сўри устида намоз ўқиётган, жойнамоз устида икки қўлини дуога очган ҳолати ўрнашиб қолганди.

Кечаси билан кўзи илинмади. Саҳарда туш кўрдими, қулоғига биров айтдими, англамайди. Бироқ, бугун, пешингача нотаниш бир аёлга иккита нонни садақа қилиши ва ўша аёл "раҳмат" айтиши шарт эканлиги ҳақида биров топшириқ бергандек бўлди-ю, уйфонган заҳоти шу ниятини амалга ошириш учун ноношта ҳам қилмай йўлга тушди.

Шу ниятни амалга ошириш учун жон-жаҳди билан тиришди. Шаҳарнинг катта чорраҳаларида турадиган тиланчи хотинларга нон улашиш, уларнинг раҳматини эшитиш илинжида машинасига бир қучоқ нон солиб, шаҳар кезди. Лекин, биронта тиланчи хотин топилмади. Чорраҳаларга умид билан боқди. Умид узиб, бекатларга борди. Тўрва кўтарган бир аёлга минг истиҳола билан иккита нон тутганди, қарғаб берди. Ўтган, қайтганлар орасидан мункиллаган кампирларни ахтарди. Соат тўққизгача ниятини амалга ошириб, ишга кечикмай бориш режаси барбод бўлди.

Соат ўн. Шаҳарда девона, тиланчи топилмасди.

Соат ўн бир. Узоқдан бўш халта кўтариб келаётган аёлга пешвоз чиқиб нон тутганди, "Сенинг юкингни нима қиламан, ўзимники ҳам етиб ортади", деганда ичи тўкилиб кетди.

Соат ўн икки. Вақт ҳам шунчалик тез ўтадимиз?

Қулоқлари остида ўша гап: Пешин намозигача бегона аёлга иккита нон бериб, раҳматини олинг.

Кўз ўнгида эса энаси. Рўпарадан келаётган аёл нақд энасига ўхшашидан чўчиб тушди. Ҳадемай, пешинга муаззин овоз беради. Умидлари саробга айланаётганини англади. Бек бола қўлида иккита нон кўтариб кулиб турса-да, ич-ичидан йиғлади. Онасига бўлган воқеани айтиб, тушунтириб бермагани, узр сўрамагани учун ўксинди.

Ўспиринлик вақтида эрларини қишлоқнинг бирор-бир булоғи бўйида кутиб туришларини тайинлаб, ўзлари тиланчилик қиладиган лўли хотинларни Жаркўчанинг пастқам жойларидан туриб тошлаганига минг-минг пушаймон еди.

Худди шу онда ҳозиргина ўтиб кетган аёл ортига қайтиб, Бекнинг олдига келди. Сўлғин юзли бўлса-да, кўзида нур бор эди. Гап-сўзсиз икки қўллаб узатганди, худди шуни кутиб тургандек, икки қўллаб нонларни олди. Ўтирди, ўпиб пешонасига сурди. Онасидек, узундан-узун дуо қилиб, охирида раҳмат болам, барака топ, деди.

Бир йигит ва бир аёлнинг йўл ўртасида бир-бирига нон бераётгани – текин томошани кўришга йиғилган халойиқни оралаб ўтаркан, ўша томоғига ёпишган бир нарса эриб кетдими, ҳар қалай нафас олиши енгиллашди. Машинаси эшигини очганда муаззиннинг овози эшитилди. Еру кўкни азон эгаллади. "...Ўзни қутқаришга шошилинг..."

Ишга биринчи бор кечикиб келди. Ҳеч ким унга кечикиб келдинг ҳам демади. Раҳбар чақиртириб ҳозир юқорида бўлганлигини, жуда катта топшириқ беришганини, эрталаб столида ҳужжатлар тайёр бўлиши лозимлигини уқтирди.

Бек боланинг ўйлари бўлак эди. Иш қочиб кетмас. Улгуради. Кечаси билан бўлса-да қишлоққа бориб, онасини бир кўриб келиши керак. Тушунтириши керак. Узр сўраши керак.

Каттанинг топшириғи ижроси ярим тунда удаланди.

7

Мирзачўлнинг бийдек бағрини қоқ иккига бўлиб ўқдек учиб бораётган енгил машинанинг чироқлари тун зулматини ҳам тенг иккига тилиб борарди.

Қозоғистон чегарасидан ўтишда доимо тихирлик қиладиган, ҳозирда уйқусираб турган пасту баланд пост-бонлар Бекнинг важоҳатини кўрибми, бошқами, чой-

чақани ҳам олмасдан дамба — шлагбаумни кўтардилар. Йўл анча яқин бўлди.

Бекмирзанинг назарида онасини кўрмаганига бир йил бўлганди.

Ҳар ойнанинг охириги шанба куни унга қишлоққа бориб келишга рухсат берилади. Тушгача ишга чиқмасда, осмон узилиб ерга тушмаслигини биринчи бор ҳис этди. Ҳозир хаёлотга ишхона сиғмайди. Бек боланинг хаёллари Жаркўчанинг бошида. Уни кутиб турган Олапарда. У ҳозир ҳаммани уйғотган. Меҳмон келишини ҳаммага билдириб бўлган. Жаркўчани танг қилиб меҳмон кутмоқда. Дарча билан кўча боши ўртасида минг бориб келгандир. Насиб этса, кўчанинг ўртасига тушиб, йўл бошлаб боради.

Кейин, болалигида гурас-гурас бўлиб эшикма-эшик тиланчилик қиладиган лўлилардан кўрқиб, дарча олдидаги супачада ширяланғоч тик турган ҳолатини эслади. Кулиб қўйди.

Булбуллар булоқ бошидан кўтарилмай, Бекмирза қишлоққа кириб келди. Айтувчининг дўриллаган овози аъзойи баданини титратиб юборди. Вақт жойида тўхтаб қолди.

— Худойига... Худойига...

Бекнинг қулоғига "Жанозага" дегандек туюлди. Нафасини ичга ютиб қулоқ осди.

— Асрорбойникига худойига.

— Эй, бой бўлмай қол, шу вақтдаям одам чиқартирасанми, мулла у ёқ-бу ёғини ювсин, — ўзича гудранди Бекмирза. Дарров шукроналик келтирди.

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлганча, нақд Каттатоққа бориб қадаладиган қишлоқ йўли бошида Олапар кўринди. Олапар еру кўкка сиғмай ирғишларди...

8

Қишлоқдан қайтишда Ўсманнинг Бозоржойида қўл кўтариб турган икки чолни машинасига олди. Чоллар

Асрорбойнинг худойисидан қайтишаётганди. Қўлларида тугун. Худойидан тегиш. Йиллар ёш боланинг мушти-дек бир бурда қилиб қўйган ўспирин бўйлик чол тенг-дошига гап уқтиради.

— Асрорбойни худойисини кўрдингизми? Нечов кишлоқни айттирибди ўзиям. Навқаям, Уяс ҳам қолмабди. Эрқул трайтирчининг сигирини йўқотиб, ўрнига бузов бериб турган экан. Сигирни топиб, ўзи бўйнига арқон солиб оббориб берибди. Бузовниям силарга бердим, дебди. Ана! Ори бор экан, уккағарнинг. Эл кўрганини айтади-да.

Шериги жавоб берган бўлади.

— Асрорбойнинг кўзига бирон нарса кўринган бўлса керак-да. Худо меҳрибон бўлса, бало йўқ.

9

Тошкенти азимнинг ҳиди димоққа урилди.

Бу ҳид бекаму кўст болалиқда туюлган, худди саратон сариғида қовжираб, кейин ёмғирда қолиб кетган ва нами аста-секин қуриётган хас-хашакдан таралаётган ҳидни эслатарди. Бу ҳид унга дадиллик бағишларди. Шунга ўхшаган ҳидни биринчи бор отаси билан тоғда хашак йиғиш учун чиқишганида жала қуйиб, шошганча арчанинг панасига киришган, жала тиниб, қуёш чарақлаб яна хашак йиғиш бошлашганда туйганди. Хашак йиғишаётганда Ширинқул тоғбеги ирғай таёғини белига, икки қўлини орқага — таёқ устига ташлаб, тили осилиб зўрға чағатга чиқиб келди. Отаси билан худди ёш боладек, кўзлари жовдираб сўрашди.

— Ўзимиз йиғиб, оббориб берардик, Эшонбово, — деди.

— Ҳа, энди, катта оталари босган чағатларни неваларлари боссин, деб юрибмиз-да, — дейди отаси бўлиқ ўтлардан худди соч ўримидек ўриб, пичанлар учун бор тайёрлар экан, ҳимо билан Бекни назарда тутиб.

Тоғбеги шартта отасининг қўлидан ишни олади.

— Менга беринг-э, сиз ўтиринг, — дейди довдираганча. Қанча иш бўлса ўзимиз қиламиз.

Улар биргалашиб Каттатоғнинг нақд белидаги тош отсанг ярмининг ярим белида қолиб кетадиган учийриғи кўринмайдиган супа томон юришиб. Бу отасининг оталарини жойи. Ёзлоқ дейишган. Бу ёзда яшайдиган жой дегани. Қишлоқ — қишда яшайдиган жой. Кўзи бор одамга бу жойдан Самарқанднинг гумбазлари кўринади, дейишади. Бирда отасидан ана шу сеҳрли шаҳарнинг қайси тарафда эканлигини сўраганди. Отаси кун ботишни кўрсатган. Бу ёқда қибла-ку, деганда отасининг кўзлари кулиб, — қибламиз Самарқандда, — деган ва бетидан ўлиб қўйганди.

Ширинқул тоғбеги ҳозир отасига қишлоқнинг энг майда гапидан каттасигача ҳаммасини айтади. Отасидан бу яқин ўртада гапиришга кучи етмайдиган тўртбешта гапни эшитиб, кейин қишлоқнинг тўртта одами йиғилса итгаям соя бермайдиган, манаман деган адабиёт муаллимининг ҳам оғзига бир ой уриб юради. Биров гапига пач уролмайди. Бундай эмас ҳам дейишолмайди. Бу гаплар тоғбегининг гапи эмаслигини билишади. Тоғбеги нима деса анграйишиб эшитишади. Бир муддат гапи гап, сўзи сўз бўлади. Қачонки, гапига бириккита ёлгон аралашиб кетгунча.

Ҳақ гап ўз оти билан — Ҳақнинг гапи. Ҳақ гапнинг устида Ҳақ туради. Буям отасининг дегани. Ҳақ гапнинг қиличи бўлармиш. Ҳақ гапнинг жони бўлармиш. У одамлардан, пошшолардан ҳам устун бўлармиш. Барибир бир кун бўлмаса бир кун ўз ўрнини топармиш. Ҳақ гапни кесганларнинг бори кесилармиш. Ҳақдан рухсат бўлмаганлар ҳақ гапни эшита олмасмиш. Айтадиганларгаям.

Кейин, қишлоқ болаларига қўшилиб мол боқиб юрган вақтлари барчани бир бошдан уришиб, сўкиб, ўзини кимлигини кўрсатишга ишқивоз Тоғбеги унинг олдига келиб, мулойим гапириб, кўзлари билан кўрдингми, мен ким билан гаплашдим, деганча қўйнидан ипга чизилган бўрининг жағ ва қозиқ тишларини, тўпиғи — оши-

гини олиб унга беради. Сизлаб гапиради. Буни сизга олиб юрувдим, дейди. Бек карахт бўлиб қолади. Бироқ карахтлиқ ўрнини секин-аста дадилланиш эгаллайди. Худди, эндигина қўй босиб ўтиб кетган арча ниҳоли ўзини тиклаб олаётгандек, ўзини тиклай бошлаганини ҳис этади. Димоғида ўша ҳид бўлади. Отаси бор экан, болалиқ шунақа ҳидли эди.

Нимагадир, ҳар сафар Тошкентга яқинлашар экан, ўша ҳид димоғига урилади, ўша хотираларни варақлайди. Худди отаси бор ўспириндек, қанча оғир бўлмасин шаҳарга қаддини кўтариб, виқор билан киришини талаб қилади...

...Кириб бораверишда, ўнг қўлдаги темир ҳавозалар бир-бирларига сим узатгунча кўриниш бердилар. Кечаси бўлганида ҳаммаёқ қизил чироққа тўларди. Худди чўпонларнинг ўтовидаги ўчоқларнинг чўғидек... чўпон ўчоғларини соғинди. Ўтов чўғлари кўзига чўғдек кўринди. Каттатоғнинг Ғўбдин томонидан келадиган совуқ шамолидан саратоннинг сариқ кунидаям чўққа исинишини, чўпон хуржундан қотиб қолган кўмирдай кўмочни олиб, ваққиллаб турган қумфоннинг ўзига қуруқ чой ташлаб, чой дамлаб, эшакка юк бўлиб, хуржунда юравериб оқлигиям, бошқалигиям билинмай қолган бир калла қандни шаҳарнинг косасидай келадиган чўпон пиёласига солиб, нонни ботириб егиси, ноннинг қаттиқлигидан нон оғзига яхши илашмай, лунжидаги нондан салқиб чиққан чой иягидан эниб, бўйнига тушишини ич-ичидан истади. Худди ўспиринликдагидек, ёқасидан чувалчангдек билтанглаб ичига тушган чойнинг қайноқлигидан ўрнидан сакраб турса-ю, шериклари "нима бўлди, жўра", деб хавотир билан сўрашларини кўзларида ёш билан истади. Катта чўпон кўрмаган ёрдамчи чўпонлар чўғни тезроқ ўчириш кераклигини билишмайди. Чўққа кўзи тушган тоғбеги бир нарсадан қуруқ қолгандек, бировни уловида бўлса-да етиб келади. Ўрмонга ўт кетса унинг уйи куйишини билади. Ҳар ойнинг бешинчи куни кандасиз келадиган ойликдан, обрўдан, катта бўлмаса-да томиб турган да-

ромаддан ажрашини билади. Тоғбегига колхоз раисиниям, мелисаниям, терговчиниям иши тушади. Уларниям тўртта тирриқ кўйи, иккита қисир сигаги бор. Ўрнига тоғбеги бўлсам, деб чопиб юрганлар қанча... топганини боласига едирмай салафан халтага солиб.

Ширин ва азобли хотиралар Бекни ич-ичидан қишлоққа яна қайтишга ундарди. Шунда, вазирлигингга-ям, стол-стулингга-ям, оқ кўйлагингга-ям, галстугингга-ям деб, шартта орқага қайтмоқчи, энасини ҳар куни кўриш учун чўпон бўлмоқчи бўлди...

Кейин, кейин бундай қилолмаслигини, ота-энасининг орзу-ҳавасларини синдиришга ҳақи йўқлигини ичидаги кимдир унга англатгандек бўлди. Чўпон таёқ кўтариб чиққан заҳоти элнинг кўпидан ози, озининг кўпи: "Ҳа, энди Тошкентдан ҳайдалгандан кейин, таёқ кўтаради-да", дейишларни қулоқлари остида Каттатоғдан қайтган акс-садодек эшитилди. Энаси бу гапни кўтара олмайди. Отаси гўрида тикка туради. Тўдага тенг кирган дўст-душманлари, тенгдошларига нима дейди? Ёки кўпқарига ярамайдиган чўбирдек бир четда, ҳеч нимага алоқаси йўқдек юрсинми? Қишлоққа қайтса нима деб ўйлашади. Шаҳарни, мусофирчиликни, ёзиш-чизишни чидаганга чиқарган. Севгиниям. Булар ҳақида кейинроқ.

Кечагина шу ердан ўтаётганда "Минг чироқ" номи қаердан келганлигини, қачон қўйилганлигини эслолмаганди. Ёдига тушди. Албатта, бу номни ҳар бир жойга ўзича янги ном қўйишни яхши кўрадиган, эндигина биринчига чиққан қизи Дилафруз қўйган. Бошқа ким ҳам бўларди.

Кеча энасини соғинганди, бутун қизини соғинди. Соғинчли умрнинг кечаги куни матал бўлди.

Тошкент, 2007 йил.

ОҚ КАМАР

Бошлаб ҳуштагини чалиб шамол келди. Бесаранжом тўзон кейин кўтарилди. Жаркўчани у бошидан-бу бошига ҳаммани ҳангу манг қилганча изғиди. Ҳар бир дарахтни қўлтиқлаб, силтаб-силтаб кўрди. Ҳар бир фовни фиқиллатиб очиб-ёпиб, ҳар бир дарвозани дангиллатиб уриб кўрди. Ўзини қаерга қўйишни, қаерга уришини билмай Энанинг дордаги ёйиқлиқ кирлари билан ўйнашди. Бирини байроқ қилиб пирпиратди, бирини учириб бориб шамолдан чўчиб, пусиб ётган Олапарнинг бошига ёпди. Ит қўрққанидан сакраб ўрнидан турди. Бошига ўралиб қолган латтадан қутилиш иложини тополмади. Ўзини тўғри келган томонга урди. Шамол бошига латта ўралган итнинг аҳволига бир майдон кулимсираб қараб турди-ю, барибир кўнгли тўлмади. Қунишиб турган товукларни кўноқдан ағдарди. Товуклар бир-биридан ўтарига қишлоқни бошига кўтариб қақағлашга тушди. Қани энди тинса.

Шамолнинг қишлоқда кирмаган тешигию, ушламаган бешиги қолмади. Барини бир қур, қадимгидек кўриб чиқди. Сув тарк этган Туркариқ елкасидаги тегирмонни ҳам бир юргизмоқчи бўлди-ю, шаштидан қайтди. Одамлар нима дейди? Тентак шамол экан, дейдилар. Беқилиқлик обрў келтирмаган.

Қишлоқ гул устида эди...

Сойлар осмонтус эрбаҳосига, чағатлар гулоби учқатта, ўнгирлар алвон лолага, дов-дарахтлар ўз билгича бўялган бўлади. Ерни энди ёриб чиққан буталар кўзи осмонга битганча рангдан рангни ажратолмайди. Каттағоннинг қадим арчалари ўша-ўша қадимий рангида кўкалам билан дийдорлашади. Узоқдан қараганда бари бир бўлиб, камалакка айланганча бир қўлини Катта-тоққа, бир қўлини Баланд Осмонга берганча ўзларига ўзлари ҳайрон қишлоқ устида туришади.

Гули-гулшан ҳидларини аввал ўзи яхшилаб қучоқлаб, тўйиб олгач, чошлаб-чошлаб қишлоқ кўчаларига сочаркан, барчани димоғини чоғ қилди. Тўқсон кун

қишда ўрнида қимирламай ана кетди-мана кетди бўлиб ётган чоллар ҳассасини суяб кўчага чиқдилар. Худди бирор-бир таниши Ўратепами, Бойсунми, Нурота ё Сайрамданми йўқлаб, сўраб келгану эшигини адашти-раётгандек, туриб-туриб тополмай кетаётгандек гов-ларига қайта-қайта қарадилар. Шамол ҳаммани беса-ранжом қилди.

Ўзи ўйнаш топиб, ўзи жар солган мушуклар томга чиқиб мовлашиб қолди.

Ёш-яланглар ҳайҳотдек Тайпоқсойга сифмай, ўзини кўярга жой тополмади. Кўнгиларга қувват, дилларга шавқ, кўкайга ғурур, дийдаларга ғайрат, ақларга ишонч бағишлаганча этагини калта йиғиштириб, Ойқортоғ томон париллаганча ўрлади. Ойқорнинг асрий музлик-ларига тўшини уриб-уриб ҳовуридан тушгандай бўлди. Арчаларни бир-бир санади. Охирида Отамозорга ке-либ тинди. Мозоротнинг бир-бировига ўхшамайдиган қайроқ тошларидаги ёзувларни ўқиди. Шамол тилида ўқиди. Ўқиганини одам тушунмаса-да, шамоллар ту-шунишди. Ухлаб ётган жойларидан увуллашиб бош кўтаришди. Бир тўпи Ота Макон — Афросиёбдан, бир тўпи Бийнаймандан, бир тўпи Бадбахтдала, бир тўпи Тўлқопи, бир тутами Ахсикент, бир боғлами Шохруҳия, бир қатими Добусия, бир боғи Миздомканд, бир бели Ерқўрғон, бир учи Энасойдан, бир қийри Қалмоқсой-дан, Сағирдашт сарғайиб, Кобулҳақдан ҳақ деб изил-лаганча етиб келишди. Қирқ шамол қирқ жойдан ке-либ, бир бўлди. Учрашган жойлари Отамозор бўлди. Отамозор бошида гир айланиб, уввос солишди. Бўйет-ган саноқли саккизта терак аввалига нима бўлаётгани-ни англамай серрайдилар. Тушунишгач, чапак чалди-лар. Икки кўзли булоқдан уйқусираб отаётган сув ҳам ҳаяжонни зўридан энтикканча бир тўхтаб олди. Кейин нафасини ўнглаб, парқиллаб қайнаган қумфондек ва-қиллаб, оламни бузиб тўрт тегирмон сувни олдига сол-ганча ғайрат билан Катгасойга ҳайдади...

Самарқанддаги Хўжаи Хизр масжиди айвонидан кун чиқарга қарасангиз Отамозор кўринади. Кўзи борга албатта. Катта оқ салла ўраган тоғ — Ойқор. Ойқорнинг қори Самарқандга ошиқлигидан бир тўлиб, бир куйиб туради, дейишади. Самарқанд Каттатоғни сувидан ичади. Отамозор Ойқорнинг шундай кўзи остидаги камар. Камар деб уч томони қир билан ўралган, бир томони очиқ жойга айтилади. Камарнинг очиқ қисмини оғзи дейишади. Оғзи Самарқандга қараган. У ерда иккита мозорат, икки кўзли булоқ, битта каттадан-катта қуриб қолай қуриб қолай деган, лекин шохларини учидагина саноқли тўртта барги тириклигини билдириб турадиган, танасининг катталигини кўрган одам бир чўчиб тушадиган, бошидан-охиригача кўз битган якка терак, саккизта бўй етган терак ва улар атрофида бир юз ўн тўртта теракчалар бор. Ўзим санаб чиққанман. Бунини сал кейинроқ айтиб бераман.

Мозоратлар усти қайроқтошлар билан кўтарилган. Кўк, оқ, қора, қизил, яшил... дунёда неча ранг бўлса, шунча тусдаги тош бор. Биров биттасини жойидан қўзғатишни хаёлига ҳам келтирмайди. Кўтаролмайди. Ҳаромни моли тошиб, ўғрини ўрони ўрмалаган вақтларда қароқчидан баттар биттаси туман раҳбарига: "Шу жойда шундай тошлар бор, шундан идоранинг олдига чиройли нарса қилсак сиздан яхши от қоларди", деган. Раҳбар дарров ўша одамни бош, қурилиш ташкилотини ёнбош, тўртта мошинани уларга қўшиб бир тўда одам билан ўша ёққа жўнатган. Одамлар Отамозор ортидаги Оқтошдан тош терарканмиз, деб тушунишган. Билишсаки, ният бўлак. Катталар чиққан УАЗик Отамозор томон бурилганлигини кўриб, ўзларини усти очиқ мошиндан ташлаб, келган томонларига қайтишган. Иккита тош ташигич машина шопирлари "мошина бузилди" баҳонаси билан йўлдаёқ капотни очиб, моторни сочиб ташлашган.

Палакат пойига илашиб, текин томошадан қуруқ қолмаслик ўйи қаро босганлар эса борган. Икки ўрис шопир билиб-билмай мошиналарини Отамозорни оғзига тираган. Қани энди тошларни биров кўтарса-ю, мошинга ортса. У даврлар қўл телефон йўқ. Катталарга бировни ёмон кўрсатиб яхши кўринадиганлардан биттаси УАЗикка ўтириб, ҳозир бульдозер олиб келаман, деб Ўсмагга энган. Шу энгандан мошин-пошини билан Қуруқсойнинг қиррасидан учган. Бир шопир тирик қолган. Уям етти ой деганда тили зўрға айланиб, кўрган-билганини бировга айтишга кўрқиб, овқатни оғзига еяётганига хурсанд бўлганча, ишини йиғиштирган.

Айтишларича, қўшмозоратнинг бири шижоатли оталар, шавкатли ва ғайратли боболардан бирининг мозори, бири унинг ёвқур отининг гўри эмиш. Самарқандда узоқ давом этган қирғинбаротдан кейин ёвман деганни қийратиб, ўзиям, отиям ҳориб, ярадор бўлиб, шу ерга тўхтаган, одамлар хабар топиб ортидан етиб келгунча ер уларни ўзига олган. Иккита гўр пайдо бўлган. Булутлар ювиб, Ойқортоғ қорлари кафанликка ўтган, дейишади. Кейин, одамлар йиғлашиб, ҳар бири биттадан тош қўйишган, дейишади. Биров Отамозор дейди, биров Оталиқ мозор, биров Отмозор. Лекин, мен уни Оқ камар, деб атагим келади. Бу ердаги булоқ кейин чиққан. Тераклар кейин экилган. Ҳар бир қавм биттадан терак эккан, дейишади. Барлос, орлот, найман, манғит, кенагас, қипчоқ, кўнғирот... Терак бўй етса кесилади. Лекин, бу ердаги теракни биров кесмаган. Кесолмаган ҳам. Вақти келиб ўзи йиқилади. Селу селова далаю даштга олиб кетади. Тераклар шунда талош бўлади. Биргина терагини томига босса, бу уйга бало келмаслигини биров бировга айтмаса ҳам ҳамма билади. Селнинг ғавғосию шовқинидан кўрқмай, ҳеч бўлмаса битта шох олиб қолиш учун жонини аямайди. Қўли тегса, ушласа бўлди. Шу шуники. Биров эга чиқолмайди.

Оқ камарга бир вақтлар ёлғизоёқ йўлдан, тикка жар оралаб, туби кўринмас чағат ёқалаб борадиган йўл бор

эди, холос. Унга от-улов борадиган йўлни ўрмон хўжалигига Ўнфор отлиқ инсофли, диёнатли директор бўлганда йўл солинган. Қирнинг биқинини ёриб йўл очган. Икки тарафига бодом эктирган. Бодомлар ҳам қизиқ экан. Бир қарасанг йиллаб қуриб қолган ўтиндай сўррайиб туради, бир қарасанг тиржайиб гуллаганча бошига асалариларни тўплаб, дунёни бузади. Оқ камар ўрмончилар бир яхшилик, бир ёмонлик кўрган. Яхшилигини айтдим. Ёмонлиги — эканидан йиқитгани кўп, отасиниям билмаган директор бўлганда, зиёратгоҳни чиройли қиламан, деган баҳонада илинган теракни кесиб кетган. Шу-шу ранги чиқмайди. Терговини бири тугаса, бошқасига қатнайди. Айгишларича, неча дона терак кесган бўлса, шунча марта сўроққа тортилмагунча бўлмасмиш. Ишқилиб, ўзини умри етсин эмиш. Бўлмаса, болалари қатнармиш. Бу гапни эшитган борки, ёқасини тутуди.

Оқ камарни менга отам таништирганлар. Энг эсимда қолгани, Оқ камарда терак қолмай қолган замонларда катта оталари жўралари билан биттадан терак эккан эканлар. У тераклар ҳам йўқолиб кетган. Изидан теракчалар чиққан. Камарни бағрини чала бўлса-да тўлдириб турган дов-дарахтлар шундан қолган. Фақат катта оталари эккан теракгина қуриб-қақшаб бўлса-да, ҳануз турганини, ҳув боя ҳикоямни бошида айтганим, қуригандек кўринган, бироқ учки шохларида бир тутамгина япроқлари илинибгина, пирпирабгина турган ёлғиз терак ўша эканлигини титроқ овоз билан тушунтирганлар.

— Отаможор тераксиз қолмаслиги керак, қилич тебраниб тураркан, душман тебранолмайди, қалам ҳам, — дедилар гап охирида.

Иккинчи марта катта Энам олиб борган. Мен Эна деб чақираман. Катта эна десам, узоқлашиб кетгандек бўладилар.

Оқтош авлиё мазорати остидан Каттагоғнинг минг йиллик қорлари, дард-қувончлари бўлиб сизиб чиқаётган булоқ бошида Энам билан бирга бўламан. Энам зўрға юрсалар ҳам бор жонларни йиғиб, йўл яқин бўли-

ши учун тўғри қабристон оралаб булоқ бўйига тушадилар. Йўлма-йўл ҳар бир мазор билан саломлашиб, гаплашиб келадилар. Катта отамни бошига келиб қабр бошини астойдил тозалаган бўладилар. Катта отам қайтган, қўйилган 1937 йил билан бугуннинг орасини, бугунда қўйиладиган жой ораллигини қабристондаги мазорлар билан ҳисоблаган бўладилар. "Анча ўтибди-да. Шунча меҳмон кеб-кетибди-да", дейдилар ўзларига ўзлари. Кўзлари ўтмаса-да бир Ойқортоққа, бир катта отамнинг мазорига, бир Дунётепага қарайдилар. Ҳеч бирини кўзлари илғамайди. Шунда мен қўлтиқларига кираман. Энамнинг қуввати ошади. Ойқортоғ ҳам, Дунётепаям кўнгилларидан кўтарилади. Энг азиз нарсаларини топгандек кўзлари қувнаб кетади. Икки томчи ёш қароқлари гардишида филтилаганча айланади. Энам мени қўйниларига олиб, бошимни ҳидлаб-ҳидлаб куч йиғиб оладилар. Отамозор деганда Каттатоғни назарда тутадилар.

Шовқинни ҳаммаси одамни ичида бўларкан. Юрагингни уриши қулоғинга эшитилиб қолсин, биласан. Тегирмон азоби нима эканлигиниям. Нафас олиш шовқини тоғ кўчишидан зиёдлигини бир кун келиб англамаслигинг мумкин эмас.

Оқ камарга учинчи марта қандай бориб қолганимни билмайман. Эрталабки чойни одатдагидек, Энам иккимиз қилдик. Энам азиз меҳмонлар келганда очиладиган сандиғидан бор-будини олиб дастурхонга тўқдилар. Меҳмон келса керак, деб ўйлагандим, ҳеч ким келмади. Менга туршаклардан кўпроқ ейишимни, юрагим бақувват бўлишини тайинладилар. Биттасини олиб ўзлариям шимидилар. Шунда Оқ камарга боргим кеп кетаверди.

— Боринг, балажон, боринг. Ман қараб тураман, дедилар энам. Ўзим ёлғиз кетдим. Туркқишлоқни тенг иккига бўлиб талтайиб ётадиган Жаркўчадан ўтарканман, оёқ товушларим жарнинг икки қирғоғига урилиб, акс садо бергани ўзимга эшитилди. Қанотларида катта-катта кўзлари бор капалакни қувганча, у билан

ўйнаганча Жаркўчадан чиқиб, Мушукжардан ўтиб Камар оғзига келиб қолгандик. Камар эснаганча оғзини очди-ю, қайта ёполмади. Эсидан чиқиб кетди. Аввал қадим теракнинг энг тепадаги кўзлари кулди. Хурсанд бўлганини билдириб, кўзларини қисиб-қисиб қўйди. Мен ҳам. Чўлтоқ қўлларидан уялиб яширмоқчи бўлганди, эполмади. Капалак йўл бошларди. Унга дарров от қўйдим. Кўз капалак. Капалак мен билан кураш тушди. Билмай қолдим, шамол иккови бирлашиб кўттариб урди. Тупроқ билан тенг бўлиб йиқилдим. Осмон остимизда қолди. Кейин бурнимга бир қўниб, яна қочди. Капалак ҳидини билиб қолдим. Капалак гуллардан-гулларга қўниб қочди. Гуллар шамолга қўшилиб тоғ-тошга салом бердилар. Хонқизи тиззамга бош урди. Қўлимга олиб: "Отанг чўлда, Энанг қирда", девдим, ўртанча бармоғим учига пилдираб келганча қанотларини бир майдон очиб турдида, учди-да кетди. Кейин, Опам ёз бўйи сарёғ йиғадиган қўйни қорнидай келадиган катта, оппоқ ва ўртасида жаҳлдор хотинларни қулоғидан айланиб келиб, гоҳи-гоҳида оғзига кириб кетадиган гажагидек чизиги бор тош устига келиб қўнди. Тошни даст кўтардим. Ҳу-ҳулаб бошим узра айлантирдим. Шунда Ойқор ортидан тизгиндаги қўшиндек қорайиб булут бостириб кела бошлади. Келиши дунёни бузгудек, қор-ёмғир аралаш келарди. Қўрқмадим. Тошни авайлаб жойига қўйдим. Булут булутдай тарқаб кетди.

Капалак теракни айланиб қочди. Мен қувдим. Теракка қўлимни теккизиб, теракни кучоқлаб, теракни ҳимо қилиб қувдим. Гир айланиб қувдим. Терак учларидаги барглар, деб нотўғри айтган эканман, улар осмонга етган, осмонга қўшилиб кетган барглар экан. Шунда капалак капалак эмаслигини билдим. Шу пайт теракнинг боши айланиб кетди. Аввал қарсиллаган овоз чиқди. Кейин тўртга бўлиниб, бирин-кетин осмондан тушиб келишди. Тўғри теракчалар тутаган майдондаги, адоғдаги сойга келиб тушди. Шунда шамолнинг қўлларини кўриб қолдим. Шамол уларни тўртга бўлиб, бир-

ма-бир сойга тахлади. Бирорта теракка зарар етмади. Уларни қир устидан кузатиб турдим. Мени қир устига шамолми ё капалак чиқариб қўйувди-ёв.

Булултар орасидан ерга қуёш нури тушди. Оппоқ йўлак очилди. Зинаси бўлмаса-да, йўлакдан осмонга чиқиб кетгудек эди. Йўлак Жаркўчани бошигача кузатиб келди. Қорайиб келаётган булулдан қўрқмасин, деди шекилли. Биров кўрмасин, деб қўча бошида лип-лип этиб хайрлашди-да, зум ўтмай Ойқордан ошиб кетди. Отамозор — Оқ камардан қайтар эканман, энам гов олдида ҳассаларига таянганча тик оёқда турардилар. Ҳайрон бўлдим. Кимни кутиб турган эканлар.

— Ҳа, отажон, яхши келдингизми, — дейдилар қарсларини учи билан кўз ёшларини қайта-қайта артарканлар. — Сизни кутиб турувдим.

Шу кеча туш кўрдим. Оқ камар гиж-гиж теракчаларга тўлганмиш. Теракчаларнинг бири мен эмишман. Шамол келиб, қулоғимиздан тортиб-тортиб қўярмиш. Биқинимизни қитиқлаб-қитиқлаб, юмшоқ жойимиздан чимчиб-чимчиб қўярмиш. Бир-бирингга қараб, бир-бирингни суяб ўссанг одам бўласан, бир-бирингга соя ташласанг кўкармайсан, гўрам бўлмайсан, қадим тераклар йўл бердилар, дермиш...

Бетимни шоша-пиша ювиб, Энамга салом бераман. Кейин кўчадан югуриб келаман-да, бир ирғиб молхона томига чиқаман. Ундан уй томига. Тушим ўнгидан келдими, деб камарга қарайман. Томлар усти энди етиб келган қалдирғочлардай чуғурлашган болаларга, камар теракларга тўла бўлади. Ҳар бири бир қирдай кўринади. Ҳар бири қиличдай тебранади. Осмонга найзадек интилган бўлади. Ҳеч кимдан кам эмаслигини пасту баландга кўз-кўз қилади. Бу туш бўлмайдди.

Таниш шамол ҳуриллаб келади. Жой қуригандек, шолворимни қақраган жойидан кириб, ниналарини санчиб-санчиб ўйнашади. Олапар қаватимдан туради. Шамолни сўкмайдилар. Қаттиқ ҳам гапирмайдилар. Қизларнинг қирқ кокилига қирқ шамол осилган, бойланган бўлармиш. Шамол кетганларнинг охи, келар-

ларнинг нафаси эмиш. Энам шундай деган. Бу ҳақда бошқа сафар айтиб берарман.

Теракчалардан бири ичиккан гўдакдек, бири оталарининг гуноҳини бўйнига олгандек маъюс, бири дўстга зордек гирён, бири дўстидан топган дўсткуйдиргандек гаранг, бири ҳийлагар дўст кўзидек ялтираб, бири мурдадил ўртоқдек совуқдан-совуқ, бири жонботин жўрадек ботин, бири пулжўра ошнодек талмовсираб, бири дастурхончидек ертешиб, бири томоша талаб йўловчидек меровланиб, минги қилич кўтарган аскардек зийрак, минг-минги шу жойда кўкарганидан кўкси баланд, шу макон учун жонфидалиги юз-кўзидан билинадиган кўнгиллардек сокин, минг-минги элнинг офир-енгилини елкасига олишга тайёр жўмарддек мағрур, бири ер билан осмонни ёқасини бир қилиб тутамлаб урадиган баҳодирдек ғайратли, бири барчани ҳисоб-китобини қилиб, кузатаётган қаттиққўл оқсоқолдек кўринарди.

Шамоллар экиб кетган сон-саноқсиз тераклар бошида не-не хаёллар, не-не ниятлар бор. Шулар ичидан бирини ёқтириб қоламан ва менинг терагим, деб танлайман. Худди оқшомлари жўралар билан Дунётепага чиқиб, юлдуз танлагандек.

Терак қўлини силкиб салом беради. Қадим жўрамни топгандек қувонаман. Ёш болаям хурсанд бўлса, кўзидан ёш чиқиб кетаркан. Ўтган-қайтган кўрмасин деб, дарров артаман.

Оқ камарга бошқатдан боришим керак.

Тошкент, 2010 йил.

СУНБУЛА

1-гафтар

Иссиқ-совуқнинг дамини, тўртта ёмғирнинг намини, бир парча булутнинг ғамини кўтаролмай, бўларбўлмасга ҳовлиқиб, хишмаланиб, офзи кўпириб келадиган довдир сел Аймоқ қалъасида Македония подшоши Файлакунинг ўғлидан қолган манжаниқнинг бутини

айириб қўйнига солгандаям, Чингизхон Сартюзи кўрғонига узунасига экиб кетган учи айри сихнайзаларни тун қоронғусида занг-панги билан кураклари орасига қарсиллатиб қадагандаям, Қутайба Новқа Ота чинни-хонаси кўксини чил-чил қилиб, исқотига тортилган чироқ синиқларини сидириб, куппа-кундуз кўзларига куйгандаям бунчалик хўрланмаганди...

Ойқору Шунқор тоғларининг қишин-ёзин қилич-дай ялтираб турадиган қорларининг оёқ учларидан бошлаб ўрмалайдиган булоқлар жилғага, саноғига биров етмаган жилғалар сойларга, Каттасой-у Жум-жумсойлар Санглоғу Кўкжарга бўй берадилар. Кўкжар-у Санглоқ Сангзорга дўнишини, шаҳар кўрган Сангзор бир аҳвол бўлиб Қили отини олишини, кейин Арнасой, Тузкон, Айдаркўл оралаб Сирдарёга, Сирдарёдан булутга кўчишини, булут осмонларни айланиб-айланиб қор бўлишини, яна келиб Ойқору Шунқорга тўдаланиши, тоғларга сингиши, арчазорларни яйратиши, булоқ бўлиб кўз очиши, жилға бўлиб тил чиқариб чулдирариши, Санглоқда тошлар билан қучоқлашиб қўшиқ айтиши, Кўкжарда қизларга қўшилиб, бўрвақларига ёпишиб чопиши, Сангзорга келиб этакларини йиғиштириб, эрта-индин келин бўладиган бўйсиралардек малоҳат билан юришини, азалий ҳаёти шундай кечгани, ўйин-кулги билан ўтганини туш кўргандай бўлади. Ёр Яйлоқ ўтакасини ёриб келган тулпорлар хилват қирғоқда лабига лаб босишини, не бир баҳодирлар юзларини ювиб, одам зотига айтмаган тушларини у билан сирлашганини ёдга олганда юраги ўйнаб, димоғи чоғ бўлади. Қучоғига қайноқ тўшини урган яланғоч-яйдоқ айғирларнинг елкасига осилиб, суйкаланиб, бўйниларидан эркаланиб ошганлари, ёлларини ялаб-юлқаб тушганларини кўмсайди. Бир вақтлар Бобуршоҳ бирров қўнган, ўша даврлар отдоши бўлган, ҳозирда "Сукунат кўрғони" атоғлиқ тепаликка уғруқ қароси кўринармикан, деганча кўз тикиб ўтади.

Ҳадди сифмаса-да, аҳён-аҳёнда, йўли ўнг келиб Турк-қишлоқ оралаган селова севишганлар яширинган, пана

топган, масти мустарик, ризқ терган, машойихлар бу-
лутдай, қароқчилар қуюндек ўтган, жаҳонгирлар чон-
ғи (от устидаги тезкор кенгаш) чақирган, девоналар
давра солган, парилар парда осган, лўлилар қапа тик-
кан, шаҳидлар чироқ ёққан, оёғи Каттасойда, боши
Авлиё Отага етган Жаркўча шавкату савобини бўйни-
га мунчоқ қилганча гарду гуноҳини ювиб Каттасойга
солади. Каттасой Жаркўча оёғини ювганидан ўзида йўқ
талтаяди. Хурсандлигини кўкси қалқиб ён-теваракка
биддирган бўлади. Ўқотар ялангига, Ўртабаланд қири-
га, Дунётепага. Ёқалаган сариқтол, жийда, ёнғоқларга
кўз-кўзлаган бўлади. Жийдалар шундоқ ҳам очилма-
ган кўзларини юмиб, кўрмасликка оладилар. Сариқтол
кўринганга сарғайганча елкаси қисилиб, ким нима деса
оғзига қарайди. Ундан гап чиққандаям биров елкалаб,
ўтин қилмаган. Кетмондастаям. Ушлови йўқ. Қадимий
ёнғоқ яшинлар билан олишаверганидан, чақмоқ ура-
вериб каллакланган, баҳайбат чандиқлари узоқдан
кўриниб турадиган муштига иягини тираганча ҳамма-
сини кўрганлигини шамолга қўшилиб бошини хиёл ҳам
қилганча биддирган бўлади.

Най нағмани тош билан ўйнаган тўлқинлардан, кар-
най довруқ солмоқни шаррақлардан, доира зарб сеҳ-
рини томчилардан, танбур нола тортмакни доманага
юзини ургандаги сасдан, фижжак оҳ урмакни ҳанси-
раган харсангтошларни ўзаро гурунгида илиб олган-
нини билмаганга олиб, кулиб-кулиб хотирлайди. Не бир
ёвни йўлига пишқириб чиққанча гов бўлган кунларни
ўпкаси тўлиб тиниқ эслайди. Удамали бўйлаб Балхга
етиб, қуюқ жийдазор оралаганда бирдан шўхлиги ту-
тади. Ёш демай, ёши ўтган демай мажнунтоллар сочи-
ни тортқилаб, юқилаб ўйнайди. Нуширавон, Кўчма-
арик, Мулкиушр ёқалаб ўйноқлайди. Совуқбулоқ би-
лан учрашганда сунбулалар йўлдан уради. Сунбул исига
бурканиб, сунбулга қўшилиб сумбуланади. Бир исга,
бир ҳисга чайқалиб эшилади. Ўтган-қайтганни хаёли-
ни олади. Қилиғи ўзига ёқиб қолади. Кейин яна қўшиқ
айтиб, ўйнаб-ўйнаб энади. Шамол энди бунақа шўхлик-

лар ярашмаслигини, мавриди эмаслигини қир ташлаб билдирган бўларди.

Новқа Ота сувини ичганда ич-ичи бошқача бўлиб кетади. Ер қолиб, осмонда учишни илғаб олади. Хаёллари тезлашгани баробар, эсиям тиниқлашади. Зарафшон қаватига киргандан кейин Туятортар кучи билан дунёга сифмайди. Бундай кучга тенг турган, икки кифтини танг тўлдириб суворий макон қилган, лашкаргоҳ бўлган кунларни эс-эс эслайди. Бир нарчасини йўқотиб қўйган-у, нимасини йўқотганини ўзиям билмайдиган бўйқиздек орқасига қараб-қараб келганча, Чолкўндига етганда ихтиёр-беихтиёр гапга кўнади. Сокин тортади. Шундай бўлиш кераклигини ўзиям сезади.

2-гафтар

Эгасиз уйнинг эшигига дайди ит ҳам чот кўтарармиш...

Эга, эга бўлмаса нега?

Устма-уст бўлаётган талотўп, ур-йиқит, ушла-ушла, кува-қувлардан кўрадан қочирилган, қочган, беэга ҳайдов қўйлар кўзпана сойлар, арнаю ўнгирлар, шамол етмас камарларда битта-иккита бўлиб йиғилдилар.

Ҳаворда қолганларга эгаси ўлгандай тўқими осилиб, нўхтаси узилиб, айили судралган, афтидан чўпон эшаги ва эшак етовидаги озиб-тўзиб кетган ит келиб қўшилди. Жонлиқлар эшакни қора тортдилар. Ҳайдов бўлганлар чўпон-чўлиқли сурувдек кўринди...

Қасд кун экан, ой оғиш оқшомида жондор дориди. Дўлталар давра олишди. Қашқирлар тўдани тўрт тарафдан ўраб келди. Бир бошига қўш қашқир келган жонлиқнинг кунига тўзим берсин. Жондорлар аввалига жонлиқларни ҳуркитиб, қувалаб ўйнади. Кейин базм бошланди. Энасини ортидан зориллаб эргашган қўзининг йўлидан бир эмас икки бўри чиқди. Бошқаси додираб, йўлини йўқотиб, оёқ остида ўрмалашган тусоқ човини шарт узиб шеригининг олдига ташлади. Кучини қаерга қўйишини билмаганлар сутдан ажраб,

кўкни таъмини билиб, диркиллаб қолган тухлиларни эрмакка ёнбошига олиб ўтакасини ёрди. Кўпни кўрганлар кўзларга кўз қадаб жон суғурди. Оз бўлса-да, ҳидини олганлар дағ-дағ қалтираётган жонлиқларни панжалари остида ушлаб, кўрқувдан юраги ёрилишини баҳузур томоша қилдилар. Қон тўлиб ёрилган юрак ширин бўлармиш.

Қўрққанидан вовуллашниям унутган, қоча-қочни ваҳимасида қўйларни ўртасига кириб, ўмгагини ердан кўтаролмай қолган итни бўрилар аввалига ё тош, ё кесак деб ўйлашди. Итлигини билиб ёппасига ташланишди. Жон чиқар титроғида кўзлари жовдираб, аввалига ялтоқланиб, жон умидида фингишиши, лаҳзада бўлари бўлганлигини англаб, итлиги кўзиб ириллаши бўғзидан аримай ичаклари талош бўлди.

Қашқир шовурини сезган эчки борки, турган жойида тўрт оёқда сакрашга тушади. Бу қилиқ жондорларга аввалига бироз қизиқ туюлса-да, қизиқнинг қизиги қон оқизиш, қонли лаб-лунжларни тилни бир қарич чиқариб, тамшаниб-тамшаниб ялаш эканлигини унутмадилар. Серсоқоллар зўр келганда жонҳолатда бақирилса-да, товуш чиқмаслигини шунда ё билдилар, ё билмадилар.

Эшак зоти борки, бўрини кўрса, бўри мени кўрмасин, деб қулоқларини тушириб, кўзларини беркитади. Қош-кўзидан тўдабоши, дўлтабўрилиги билиниб тургани кўзини беркитиб турган жонворга яқинлашди. Бошқалар иш ўртамчи шогирддек қараб турдилар. Дўлта хотиржам, каштасини келтириб аввал бўйнини, кейин навбатма-навбат орқа оёқларини керди. Ов бунақа бўлади, деганча совуқ босиқлик билан бир ҳамлада жонлиқнинг кекиртагига тиш босди. Ақлни қулоқдан олган бошнинг оғир дамсар уриб хўрсинишини ҳеч ким эшитмади. Чиройли ва қоп-қора кўзлардан оқаётган эгасизлик ёшларининг сўнгги бор йилтиллашидек кўргулиқдан бўзарганча авзойи бузуқ келган Жавзо ойи ўзига тинч, элга нотинч бўлиб беланчак осди.

3-гафтар

Икки бошли калхат сурати туширилган хос вагонни етаклаган паровоз бир нарсадан қуруқ қолгандек ҳансираб, Самарқанддан саҳар мардонлаб ҳаллослаганча йўлга чиқди. Атрофни аччиқ-сассиқ ҳид босди. Хайрлашаётган баҳорнинг намтоб ҳавосига ўралашган қора тутун ичра поезд юрар йўлини тусмоллаб борарди. Яна сон текканидан ўзида йўқ хурсанд, истеъфодаги полковник, суд ҳайъати раиси Александр Николаевич Соколов вагон-ресторанда. Игна ютган итдай ориқ поручик-прокурор ва ҳуқуқ илмидан беҳабар юзлаб аскарлар орасидан танлаб олинган тўрт нафар зобит — ҳайъат аъзолари раиснинг қош-қовоғига қарайдилар. Ҳайъат базми жамшид устида. Қурдагилар Жиззахга юборилган. Шаҳарни тозалаш буюрилган.

Анчадан буён ишсиз юрган, қозонга қоровулик қилиб қолган полковник яна қўл остига одам берганликлари, униям эсга олиб қолганликларини шу вақтгача сездирмай келган бўлса-да, ичига икки томчи киргач жиловини бўш қўйди. Қўлидан ҳали кўп иш келишини, келгандаям катта ва довруқли ишлар келишини унутмаганликларини ҳар бир аъзога қайта-қайта уқтирди. Ҳазрати Олийларига таҳсинлар ўқиди.

Большой Михайловка станциясида сувхонасини сувга тўлдириб ҳаяллаган поезд яна йўлга тушди. Милютинскийда ўтинхонасига ўтин ғамлайди.

— Мени шахсан суд ҳайъатига бошчилик этиш учун таклиф қилдилар, — деди, худди бошқалар буни билмайдигандек. Судда бу итларни чивиндек эзиб ташлайман. Жиззахнинг ҳар бир дарахтига буларнинг ҳаром жасадини осиб қўяман...

Полковник шундай деганча, елкасида зўрға илиниб турган, беўхшов, қизариб кетган бошини аранг кўтариб, рестораннинг у бошидан-бу бошига қараган, кўзи ўтмаса-да, қора-қуроларни тусмоллаб тикилган бўлди. Ўрнидан турганди тиззалари илкисдан букилди. Кўзойнаги отилди. Тик турганча, ичмоқчи бўлганини оғзига

олиб боролмай, ёнбошга ағанади. Шунда поручик жонига ора тушди. Суяб қолди. Прокурор бош бўлди. Аъзолар раисни кўтарганча хос вагонга олиб жўнадилар.

Куропаткино разъездидан шитоб билан ўтган поезд Ломакино станцияси томон елдек учиб борар, Қароқчитоғ ортада қолган, Губдин этаклари босиб ўтилаган, ҳадемай Милютинск станцияси қўнғироғи овози эшитилади. Поезднинг тўсатдан тўхтаётганлигини билдирган, боласини йўқотган аёлдай чинқирғи ва вагонларнинг орқама-кетин бир-бирларига қарсиллаб урилиши йўловчиларнинг ҳушини учирди. Темир изнинг адир тирсагидаги бурилиш ортида, йўл устидаги кўзга қадалган талотўп поезд ҳайдовчиси-ю бошлиғиниям шошириб, гангитиб қўйган, шундан шошилиш дастакларини босишган, йўл сон-саноксиз жутга тўлган, узоқдан худди бир қишлоқ одамни қатор қилиб, текис отиб ташлагандек тасаввур уйғотарди. Унинг наздида Оқпошшо аскарларини кўзғолончилар йўлга олиб чиқиб ўлдиргандек туюлган, кўзғолон иштирокчиларини суд қилувчи ҳайъатнинг шу поездда бораётганидан хабар топганлар интиқом учун поездни тўхтатмоқда эдилар. Яна Жиззах кўзғолони олдидан эгасиз авом темир йўллар бузилса аскар келолмайди, деганча Тошкентдан келадиган Кауфман йўналишидаги Урсатовск ва Обручево станциялари изини бузганлари ёдига тушганди.

Поезд тўхтагач, бир муддат ҳеч ким тушмади. Деразаю туйнуклардан ҳарбий ҳийла ишлатилган, деган фикрда обдан кузатилди. Тирик жон қимирлагани сезилмагач, кўриқчи аскарлар ҳарбий интизом билан икки-иккитадан тушишди. Милтиқларини дуч келган томонга нуқиб-нуқиб душман қидиришди. Топилмади. Кейин сўкиниб-сўкиниб, жутларни судраб четга олишди. Поручик кўриқчи аскарлардан ҳушёрликни оширишни, "туземец"лардан ҳар нарсани кутиш мумкинлигини бир қўлида тўппонча кўтарганча поезд зинасида туриб, ярим танасини чиқарганча бот-бот такрорларди.

4-гафтар

Ўйинни зўри ё бозорда, ё мозорда бўлади. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Катта, зўр ўйинларни сопи ҳамиша ўзидан чиқарилган. Ҳали Жиззах Ўрдасида қирғин бўлмасдан олдин, Ўрданинг шундоқ биқинидаги бозорнинг икки қоровули "отасидан қолган мулк"ни бўлиша олмай жанжаллашганди. Бозорни кирди-чиқдисидан топадиган бир парча қаттиқ нон кўп кўринди. Худо урган шундай ношукурлик кунларнинг бирида уркалтак-суркалтак бошланди. Қоровулар жанжал нимадан бошланганиниям, нимага Ўрда ўт ичида қолганиниям билишмади. Бозорда кунда ўн уриш, юз жанжал. Шулардан бири бўлса керак, дейишганди. Кейин билишдики, Ўрдадаги жанг катта жанглардан. Бозор кўрганлар бундай кунларда бировни ўйламайдилар. Бошни бирор панага тикқан маъқул. Сассиқ бўлсаям. Тирик қолса бўлди. Бошқанинг кўзи оқиб тушсаям киприги қил этмайдиган бозор кўрган қоровулар жангга ўзларича аралашдилар. Тўғрироғи, бирови олдинроқ ҳаракат қилди. Пайтдан фойдаланди. Занг босган ва тўппончалиги қолмаган темирни адоватдаги қоровулнинг ҳовличасига кўмди. Фалончиюм кўзғолонга аралашган, қатнашган, ҳовлисининг пистон жойида тўппончаси бор, деб маъмурларга чақув етказган. Солдатлар келган, кўрсатилган жойни ковлашган, тўппончани топишган. Қўшиб ҳовлини эгасиниюм олиб кетишган.

Шаҳарга адоғсиз дабдабаю асъаса билан кириб келган суд ҳайъати бошламасига шу ишни кўриши, кўзини пишитиши, Оқ пошшо одамларининг гапини икки қиладиганларни кўзини мошдай очиб қўйиши керак эди. Ҳайъат кўрадиган ишларнинг гуноҳкорлари кўча, рас-та, бозорлардан тутиб келинган, оддий тирикчилик кўйида куймаланиб юрган кишилар бўлиб, чақувга учраб охранка агентларига пора беролмай қамалган, баъзи бир бойлар ҳукуматга садоқатларини кўрсатиш учун ушлаб берилган камбағаллар, бемаврид бу масканда макон топганлар эди.

"Ўта муҳим жинойтчини" солдатлар қуршовида олиб кирдилар. Оқдовчининг қорасиям кўринмади. Суд бошланди. Тўқиллатиб стол устига қўйилган бир энлик занг босган темирнинг тўппонча эканлигини фақат уни кўтариб юрганларгина илғашди. Сўров бошланди.

— Тўппонча сеникими?

Собиқ қоровул тўппонча деган нарсани иккинчи бор яқиндан кўраётганидан кўрқиб кетди. Бир марта уйдан ушлаб кетишаётганда қўлига бериб қўйишганди. Қўни-қўшни ўртасидан қўли бойлиқ, бўйинда тўппонча билан солдатлар олдига тушганди ўшанда. Солдатларнинг биқинидаги тўппончаларга қарашга юрак бўлмаган. Ранг дам оқарди, дам кўкарди.

— Тўппонча меники эмас.

— Бу душманлик ва тухматдан бошқа нарса эмас, — ўшқирди прокурор.

Банди яна нимадир демоқчи бўлганди, тақиқлашди. Бўғзига келган сўз ҳолини ўзгартириб, бўфилганидан ёш бўлиб тирқиради. Аъзойи баданини қуюқ қора тер босди.

Кейин тўппончани ундоғига-бундоғига айлантириб кўришди. Бир зобитни чақириб, унинг ишлаш-ишламаслигини текшириб кўришни буюрдилар. Зобит шошиб қолди. Тўппончанинг ишламаслигига ақли етмайдиганлар қандай суд ўтказаетганига ҳайрон бўлиб расга қараганди, захриолуд башарага дуч келиб, ҳайрон хаёлиям эсхонасидан чиқиб кетди. Орадан бир соатдан ортиқ вақт ўтди. Ҳайъат бетоқатланди. Яна бир зобитни гап нимадалигини билишга жўнатдилар. Сукунат.

Тўппончанинг овози чиқмаётганлигидан бандининг бетига қон югургандек бўлди. Тетикланди. Қани энди шу ҳолатда бўлсаям умрини ўтказаверса. Шунда, шунда бирдан осмону ерни ларзага солиб ўқ овози эшитилди. Назарида, худди тўп оғзига уни боғлаб отишгандек ҳуши қолмади. Ташқарида, қаердадир, қандайдир қуролдан отилган дайди ўқ бехато келиб шакар томирига урилгандек, тик бўй йиқилди. Ҳайъат аъзо-

лари масала ҳал, дегандек, бир-бирларига ройиш бериб қарадилар. Раис икки соатдан буён ниманидир расмини солиб ўтирган, китоб деса китобга, супра деса супрага ўхшамайдиган бесўнақай икки бетли жилдни бир-бирига қарсиллатиб уриб, стол устидаги кумуш қўнғироқчани каштасини келтириб чалганча, суд якунланганини билдирди.

5-гафтар

Поездлар қоп-қора дудга ботиб, эрмакка совуқ шамол қувиб келади.

Граф Лев Николаевич Толстой: "Ғарбликлар бошқаларни ўлдирмоқ ва ўзларини ҳалок қилмоқ учун Шарққа қараб йўл олдилар. Сабаблар бир-бирига мос келиш қонунига кўра", — деб ёзганда давр бир бўлсада макон бошқа эди. Бир даврнинг бўлак маконида сафар йўналиши ўзгача бўлди. Шимолликлар Жанубга қараб йўл олдилар.

Аввалига чучмал ҳаракат бўлиб туюлган, искабтопар олимлар ёрдамида ўлжанинг чўғи аниқланиб, сўлакни келтирадиган иштаҳа йўли очилиб, уруш ўчоғига ўтин қаланган, кейинги очиқ босқин яраларига пўстин кийдириш учун келтирилган пойинтар, бачкана сабаблар бир-бирига тўғри келмаса-да, келгандек кўринганини ишташгани учунгина оқиям-сарифиям ўйлаб кўришни ўзига эп кўрмасди: Николайнинг тупроғи тилла Туркистон заминига ишқивозлиги ва бу ишқивозликнинг, биринчи навбатда, тийиқсиз генераллар, тажовузкор зобитлар, оч аскарларнинг кайфиятига мос келиши; ҳам Ғарб, ҳам Шарқ урушларида шарманда бўлган Чор армиясининг қуролсиз аҳолини эзишга ва айни вақтда бароқ кўппакдан кўрқар, суманги санқини қувар қудратини намойиш этишга бўлган чегара билмас завқи; ақли танг қотиб, қиличи занг босган тор кўнгилли бекларнинг зарни кўрганда кўзини зарнигор касали бутунлай қоплашининг мутлоқ аниқлиги; тўрт овора бир бутундан кўра яримта-юримта бўлсаям азо-

ни бетаҳорат чақирилган номи айтилиб туришни исташдек ҳаром ҳаёллар оғушининг устун келиши; қандайдир оломоннинг бундай саховатли ерларда яшашликка алақачон ҳуқуқи бекор қилинганлигини гўллигига бориб англамаётганликларини англатиш ҳирси; серсув, унумдор ерларда мужиклар эгалик қилишларига шахсан Олий ҳазратнинг ўзи фатво берганлиги; шунинг учун, айтайлик, Жиззахдек геосиёсий, барча йўллар учрашадиган, қуруқ чўп ҳам гуллаб тилла туғадиган ерда, яна шаҳарда сартлар (ўзбеклар) нинг яшашлари тўғри эмаслигини тушунмаётганликлари; қирғинга дин эмас, зулм ва зўравонлик сабаб бўлганлигини англашни истамаслик; бадгумонликнинг сиёсатга айланганлиги; ҳукм юритишда мантиқнинг айният қонуни бузилган тимсоҳ софизми кундан-кунга саноқсиз тишини қайраб, қон тепган кекирдагини кўрсатаётгани ва бу бузуқиликнинг тарафдорлари зўравонлар эканлиги; малака ҳосил бўлиш эгри чизиклари тўғридан-тўғри найзаларга, қиличларга айланганлиги; эгоизмнинг эгоцентризмга алақачон ем бўлганлиги; уят ва ҳаёсизлик ҳиссидан маҳрумликнинг ҳукумат деб аталиши; яхлит рефлектор ҳаракатлар системасидаги қисмларнинг ўз ишини бирин-кетин бажаришдан иборат функционал қонуниятнинг бузилиши; ҳис-туйғулар уйғотувчи манбаларнинг тубанлашганлиги; босиб олмишларнинг босиб олинмишлардан савод ва одоб даражасининг пастлиги сезилганлиги ва бунақа савод анчадан буён савод саналмаслигини англамаётганликлари; Андижон қўзғолонида Британия, Жиззах қўзғалишида Туркиянинг қўли бор, деб айюҳаннос солиниши ва охир-оқибатда бу гап-сўзларнинг пилта милтиқ сассифидек жийғи чиққанлиги; баҳамжиҳат бўлиб, тинч-тоғув яшашни хуш кўрадиган Туркистон аҳдини ўзини ўзи ейдиган олаканалар маконига айлантириш истаги; ҳақиқатни билиш санъатининг мантиқий усуллар ва методик қоидалар системасининг худбинлик манфаатларига бўйсундирилиши каби миллион-миллионлаб сабаблари бор эди.

Поездлар ҳайҳотдек вагонларни юкка тўлдириб зўриққанча, ҳавони булғанганча келган ерига қайтади...

6-гафтар

Раис қачондир, нимадандир, жуда қаттиқ қўрқиб, юзи шу ҳолатда қотиб қолганлиги, киприк қоқмаслиги, мудом бақрайиб туриши, томоқ қиришидан заҳар томиши билан ном чиқарган эди. Прокурор саводсизлигини эғнидаги ҳашамдор формаси бекитиб туради, деб ўйлайдиганлардан бўлиб, зобитларни нақшинкор хумларга ўхшатганлар хато қилмасди.

Сўроқ пайтида раис бандилардан бир-икки оғиз гап сўраган бўлиб, бошини аввал ўнг томонга, кейин чап томонга буриб, навбатни ҳайъат аъзоларига ҳавола этар, бироқ уларда ҳам гапириш истаги топилмасди. Рўйхатга белги, чизиқ чизиш билан овора эдилар. Прокурор ва ҳимоячининг гапларидан сўнг қўлларидagi қалам билан бандига ўтир ишорасини қилишар, сўроқ навбати бошқасига келарди. Шу зайилда бир кунда режага асосан юз одамнинг ишини кўриш вазифаси зиммаларига юкланганди.

Савол-сўровнинг қаттиғи саводсизда бўлади. Гўштга етган итдай навбат прокурорга тегиши билан кўзойнаги ва сап-сарик қоши оралатиб аввал рўйхатга, кейин бандига бошдан-оёқ тикбўйин қараб, қурбақани авраётган илондек бўйинини беўхшов чўзиб-чўзиб, аввал ўнг бош бармоғини чап енгига, кейин чап бош бармоғини ўнг енгига тиқиб, худди билакларига тегиб кетган енгларини ажратгандек киборлар қилиғини қилиб, кўнгилни айнитар даражада қўсқи-қўлансиқ-палағда товуш билан ишини бошларди. Одатда, банди прокурорнинг саволига тушунмас, қайта сўрашга журъат қилолмас, қайта сўраш мумкинлигини ўйлаб кўрмаган ҳам ёки жавоб берса-да, прокурорнинг найранг тўрига ўз ихтиёри билан бўлмаса-да, қатъиятсизлиги, гўлу овсарлиги ортидан илиниб қолардики, гапираётган гапи ўзига зарар келтираётганлигини фаҳмламасди. У энди қаер-

дан билсинки, бир "гап" учун наинки бир уй ё ўн уй, балки минглаб уйлар куйиб кетса, хонумонлар тутаса, нафақат бир шаҳар, балки бутун бошли бир мамалакат хароб бўлса...

Аммо, таржимон прокурорнинг айёрлигини пайқаб қолиб, саволларга шарҳ бериб, авом тушунадиган тилга ўтира бошлайди. Шу тариқа уч-тўрт банди прокурор чангалидан қутилишга эришди.

Прокурор билди. Энди таржимоннинг кўзига қаттиқ тикилиб, саволларини дона-дона қилиб талаффуз қилар, лекин таржимон диққат қаратмас, ишига собит турарди...

Прокурор кўрдик, ов бароридан келмаяпти. Таржимонга ташланди.

– Сиз, Мирзо Абдухолиқзода, менимча, саволларимни нотўғри таржима қиляяпсиз. Бир оғиз гапимни дoston қилиб етказишни нима зарури бор. Гапимга гап қўшмай, айнан таржима қилишингизни талаб қиламан!

– Прокурор жаноблари. Сиз адабий тилда гапиряпсиз, агар мен гапингизни айнан ва сўзма-сўз таржима қиладиган бўлсам, қишлоқ одами сизга нима деб жавоб беради? Жавоб берган тақдирда ҳам саволга мувофиқ келмайди, англашилмовчилик юзага келади. Агар саволингизни очиқроқ, аниқроқ баён қилсангиз, менинг шарҳ бериб ўтиришимга ҳожат қолмасди.

– Бу ёғи сизнинг ишингиз эмас! Вазифангиз айнан таржима қилиш, тушундингизми? Сиз менга йўл кўрсатманг! Мен ўз ишимни яхши биламан.

– Кечирасиз, жаноб прокурор, менинг вазифам саволингизни бандига тушунтириб бериш, токи у саволга тушуниб жавоб берсин, зеро, бу ерда инсоннинг тақдири, ҳаёт-мамоти ҳақида гап кетаяпти.

– Такрор айтаман, саволимга илова қилманг, мен нима десам, айнан таржима қилинг, сизни бу ерга таржима қилиш учун олиб келганлар, — деганча қаҳр билан столга мушт солди.

Ҳайъат, бандию соқчилар, текинидан қуруқ қолгандек йиғилган томошабинлар бир чўчиб тушди.

Таржимон суд раисига мурожаат этди:

— Раис жаноблари, мени ҳарбий суд мажлиси таржимонлигидан озод қилишингизни сўрайман. Мен прокурор талабини бажара олмайман ва виждоним олдида гуноҳкор бўлишни истамайман.

Суд танаффус эълон қилади. Кейин маслаҳат хонасига прокурорни чорлади.

— Александр Николаевич, таржимоннинг хатти-ҳаракати жонимга теғди.

— Бу ерда ҳиссиётга берилмаслик керак, азизим Василий Петрович. Маълумотингиз, унвонингиз вазифангизга тўғри келмаслиги важдан Тошкентда озмунча одам билан сану манга бориб сизни сўрамаганмидим. Мана, кўриб турибмиз, тажрибангиз ҳам ҳаминқадар...

— Александр Николаевич, ўзингиз биласиз, бунча одамни айбдор деб топиш учун начальник охранканинг бир протоколи камлик қилади. Биргина гувоҳимиз бор. Лекин, унинг "танайман" дейиши ҳам асоссизга ўхшайпти. Шунинг учун мен юристча гаплар билан уларнинг бошини гангитиб, ўз тилидан илтиғирмоқчи бўлаяпман. Таржимон эса ишимга халал бераяпти, агар у ҳалақит бермаганда қанчасини тумшуғидан илтиғирардим. Бунинг ўрнига русчани яхши гапира олмайдиган чаласавод таржимон топганимизда яхши бўларди.

— Василий Петрович, жуда соддасиз-да, нима, Тошкент қароридан хабарингиз йўқми? "Бу итларнинг ҳеч бирига омонлик йўқ", деган гапни эшитмаганмисиз?

— Қандай хабарим бўлмасин. Юристик маҳоратингни ишга сол, деган эдингиз, шунга амал қилиб...

— Яхши, тайинлаганимдек, чалкаш саволлар билан чалғитинг, гапга солинг. Прокурор деган номингиз бор. Русчани тушунмайдиган маҳаллийларга эътибор қаратмайман. Сиз ҳам шундоқ қилинг, бироқ русчани биладиган адвокатлар ва томошабинлар чатоқ. Улар қанақа одамлигини билиб бўлмайди, демакки, ишониб ҳам. Мабодо масала қандай ҳал бўлаётганининг исини олсалар, ҳукумат шаънига бўлмағур овозалар тарқатадилар. Албатта, ҳукумат бундайлардан кўрқмайди, лекин

ҳарбий судимизнинг нозик жиҳатлари бор. Тушунгандирсиз? Қанчалик оғир бўлмасин, ҳозир чиқиб таржимондан кечирим сўрайсиз. Бу шахсий иш эмас, умумиши. Умумга фойда кетириш учун шахсийнинг баҳридан ўтиш керак. Шу ишингиз билан очилган пардани ёпган бўласиз, – деди дўлтабўридай ёвуз босиқлик билан. Кейин қўшиб қўяди. – Бу ерни ҳозирча Туркистон дейдилар.

7-гафтар

Юлдузлар, минглаб юлдузлар тартиб билан Фарбдан Шарққа айланади. Ер шари миллионлаб жондору жонлиқлар бошини елкалаб, ўз ўқи атрофида Шарқдан Фарбга томон ўтрилади. Бир танасига бир бош берилган одам қаёққа юришини билмай, кўринганга қўшилишиб жўнайди.

Аввалига йигирма мингдан зиёд эркак зотини сўроқ-сўровсиз ўққа дучор қилган, кейин ўқ ҳам ҳайф деб ҳисобланиб, совун суртилган дорларга тортилган шаҳар ва шаҳар атрофи бўри талаган қўрадек ҳувиллаб қолди. Кундуз куни қидириб, қари чол ва норасида гўдаклардан ўзга эркак зоти топилмас бўлди. Қочгандан қирилган кўп бўлди. Эгасиз экинзорлар одам бўйи ғалласини кўтаролмай ер билан битта бўлиб ётар, ишлашга қурби етганларни илингани ўлдирилган, қочолгани бедарак, ушлангани турмада, суд бўлгани Сибир, "омади чопгани" мардикорликка олиниб, учи-қийри йўқ ўрмонзорларнинг гадой топмас, борса келмас хилватларига жўнатилган эди. Шаҳарнинг ушланган жойидан вагонларга урилган дайди-дуйди, оч-яланғоч, сочсоқоли битлаб, ҳадемай етиб келадиган мужикларга бўшатиш лозим.

Жиззах шаҳри, Боғдон ва Сангзор вулусларида қариялару ёши қайтганлар, аёллару болалардан бўлак қўзғолонда иштирок этганлигини гумон қилиш мумкин бўлган ҳеч бир зот қолмади. Эгасизларга қўзғолон иштирокчиларини зудлик билан тутиб беришлари

хақида буйруқ берилди. Мабодо уч кунда буйруқ ба-
жарилмайдиган бўлса, аҳоли уй-жойидан мосуво бўлиб,
чўлу биёбонга бадарға этилиши олдиндан тузилган ре-
жага асосан маълум қилинди.

1916 йил 7 август. Соат ўн икки. Фармон ўқиб бе-
рилди. Унга кўра эгасиз эл биёбонга сургун қилинган.
Кун қизигандан қизиган. Саллотлар ва отлиқ казаклар
қиличу найзаларини яланғочлаб, милтиқларини ўқта-
либ, нотавонларни тўрт томонга ҳайдаб шаҳар четида-
ги дала — Учтепага тўпладилар. Оч саллотлар аҳоли-
нинг охирги бурда нонини қўлидан юлқиб, шу жой-
нинг ўзида кавш қайтарар, бир бурда қотган нони бор
одам гуноҳкор саналган кун эди.

Эгасидан ихлоси қайтган итдек бўйни эгилган ҳар-
дамхаёл улус отлиқлар олдига тушди. Номигагина
кўйлак-иштон вазифасини бажарадиган латта-путтага
ёпинганлар гирёну нолон даштга қараб судралди. Бад-
бахт далага юзланган гўдаклар, аёллар ва кексаларнинг
оҳу воҳи оламини бузди. Ташналик азобидан лаблари
гезариб судралаётган минглаб қари-қартанг, аёлу гўдак-
ларни осмондан офтоб, ерда тош куйдиради. Олдинда
гиёҳ ҳам унмайдиган, ўз оти ўзи билан Бадбахт дала.
Орқада милтиқ ва қилич ўйнатган саллоту отлиқ. Бир
бошга қўшотлиқ мирзо тиф кўтарган. Мадорсиз, йи-
қилганни қўндоғ ва тепкини зўри ўзига келтириб қўяр,
отлиғининг оғзидан "собаки" тушмас, саллоти "сукина
дети" деганча бет-кўзинг демасди.

Асад оий димикқанча ярми сенга, ярми менга де-
гандек қиличини тик кўтариб чикди.

8-гафтар

Поездлар жанубдан шимолга сургун этилганларни,
шимолдан жанубга янги ер эгаларини пешма-пеш та-
шийди. Шимолга кетаётган вагонлардан чаккилаб қон,
заҳардек ялтираб зардоб томади. Зардоблар темир из-
ларни тешиб юборгудек бўлади. Поездларнинг қилиғи
шамолга ёқмайди. Уни таг-туғи билан азот кўтариб

ургиси, айниқса энг бошида келаётган, қора тутуни билан дунёни булғаётган қозонқоринни ёмон кўради. Ичи дардга тўлиб кетади. Дарди чанг-тўзон бўлиб осмонга ўрлайди. Тентираб тўрт томонга чопади. Дарларини дарё тушунади. Дарёнинг дарди шамолниқидан зиёд эканлигини сарғайган икки бети — доманаси билдиради. Дарё дарё бўлиб бунчалик хўрланмаганди. Ҳушини эсхонасидан чиқарган нарса Каттатоғнинг қадим арчаларини фарот этилиши, Ўснат Ота, Навқа Ота, Боғмозор Ота мазоротлари устигача ястаниб келган арчазорнинг бир бошидан кесилиб юзига отилиши эди.

Неча бир босқинда арчалар элни асраганди. Пана бўлганди. Бир туп тизза бўйи арчани биров кесолмасди. Бир арчада қирқ йигитнинг ризқи бўлади, деганча эл арчани асрар, арча тоғни безар, шодликлар булоқ бўлиб, қўшиғи дарёга оқарди. Каттатоғнинг бир шохидан энган сувга Самарқанду Бухоро, бир шохига кунчиқиш бетдагилар тирикчилиги қараб қолган. Поездман дегани шақилдоқ илондек билтанглаб келдию, ҳамманинг ранги ўчди. Эга, эга бўлмаса нега, деган гаплар шу вақтларники дейишади.

Дарё ўз онаси, ўз болаларини оқизиб кетаётганидан, қутқара олмаётганидан, қутқаришга кучи етмаслигидан қирғоқларга бош уриб югуради. Дард оғир, кўргулик зил келади. Балолиф босинқиратади. Аламини кимдан олишга, ҳасратини кимга айтишга ақли етмай қўлига илинганни олиб чопади. Қирғоқлар этагини тошга тўлдириб ортидан эргашади. Минг йиллар олдин икки тоғни мурасага келтириб, орадан йўл очганига пушаймон бўлай дейди-ю, шаштидан қайтади. Шамол бир дарё бетида, бир қирғоқларда ялангоёқ изиллайди. Кўз кўрган еридан ажраган, камига етти бўлакка нимталанган, йўрғақдек ғўлаланган арчанинг дарди бу дунёга сифмайди. Ғўлалар сув юзида, пўртаналарда айланишар экан, бир-бирига бош қўйишиб, гоҳ гирдобда уймаланиб қолишади, гоҳ шаррақларда юракларини ҳовучлаб, кўзларини чирт юмиб олишади. Ҳали

дарёдан чангакда томоғидан тортиб чиқарилиб, қури-тилиб, поездларнинг ўчоғига ўтин бўлариям бор. Ўшанда уларнинг оҳини биров эшитмайди. Эшитган тушунмайди.

Зорланган Сангзор бўлади. Зорлангандан Сангзор зорланади.

Шундай кунларнинг бирида темир йўлнинг икки чеккасини, сассиқ шпаллар орасини ёриб қизғалдоқлар бош чиқаради. Бир-бирининг қўлидан маҳкам ушлаган қизғалдоқлар. Худди вагонлардан чаккилаб томган қонларнинг изсиз йўқолиб кетмаганлигини таъкидлагандек, қад ростлайдилар. Шаҳидлар чироғидек, йўқ бошидек қип-қизил бўлади. Шамол уларни танийди. Кела сола юзларини силайди. Сувсаб қолган бўлса керак, деб шошганча булутни қувиб, олдига солиб келади. Қизғалдоқзор тўйинган бўлади. Тоғлар кўзларини ишқалаб ҳайратдан ёқа ушлолмай қоладилар. Уларга қўшилгиси келади. Тошлар такбир айтадилар. Тухумбошлар тошча бўлмайдилар. Шунда икки тоғдан ўзига ёқа ясаб олган Темир қопқани Илонўтди тарафдан келган паровознинг ҳаммаёқни жийитиб ўтиши бузади. Кўзи ачиб, нафаси тиқилган дара ёқа тутамлаганча данг қотади. Қизғалдоқзор тик туриб қарши олади. Қўрқмайди. Бу бошлар темир изларга қўйилиш учун яратилмаганлигини билдириб қўймоқчи бўлади. Хаёл қилади. Хаёлида борлиқ алвондан-алвон эмиш. Ҳатто Бадбахт-далаям. Шамолга айтмоқчи бўлганди, Яланғоч кўрсатгич бармоғини лабига босди. Қизғалдоқзор тушунган бўлди, елкаларига парчинланган изларни шамолга қўшилиб бир силтаб олади. Кўпни кўрган шамол яна ўнг эсишидан умидвор бўлади. Ҳуриллаб, ям-яшил арчаларни қадимгидек пирпиратгиси келади. Яланғоч оёқларини сувга солиб, бир қўлини Танги, бир кафтини Чонғи қирларига тираганча тек қотади. Бир кўнгли дарадаги ғорга кир, дейди. Бошқаси қўли бойлиқ бўлмаган бир ўзи қолганини иддао қилади. Дунёларни тентираб-тентираб, айланиб-айланиб, изиллаб-изиллаб келаркан, йўлма-йўл саболар сочини маҳкам ўриб юпа-

тади, шаббода кўнглини ёритади, муштипардек ҳилпиллабгина турган елпин кўнглини кўтаради, гармселни ҳовурдан туширади, сурон солишга силласи етмай қолган тўзонларга тўзим тилайди, довулга айланмоқ орзусидагиларга қувват бўлади, камонларга ўқ бўлиш ғайрати билан ўсаётган новдаларни силаб-сийпаб ўтади, елкасига кун, кўксига эпкин тегишига илҳақ мустаринларга нигоҳ ташлаганча, кўпга қўшилганлар оҳудек улиб, шерболадек кулиб, дарёни дардидан дам-бадам дарак олгани қайтиб келаверади.

Катта айрилиқлар ва улуғ топишишлар ҳақидаги қўшиқ ёлғиз айтилмаслигини сағаналардаги ёзиқлар эслатади. Куйиниям.

Ой оғиш оқшоми Сунбула элга тинч, ўзига нотинч бўлганча, аҳли аҳрорга сир улашиб ёсин тортади. Катта юлдузлар азалий ўринларида итоат билдириб, ҳурмат ва сукут билан бўйин эгадилар. Йўқолган юлдузлар ўрни ўпирилиб тушган эгасиз очиқ гўрдек мунғаяди. Чархи фалак, оғма фалак отига ярашиғ йўлида давом этади. Юлдузларнинг ўтиш йўлидаги тўғри кўтарилиш ҳисобини топиш ҳамманиям қўлидан келавермайди. Чўмич юлдуз тўнкарилиғлиқ қозонда юлдуз шопириб тураверади...

Эркалик эгалик уйга ярашармиш...

Тошкент, 2010 йил.

МУНДАРИЖА

Умидбахш ижод (*Абдулла Орипов*) 3

Қиссалар

Эна шамол 6
Оқдала 48
Ўспиринлик 87

Ҳикоялар

Ота чироқ 202
Кунга матал кампирлар 226
Оқ камар 244
Сунбула 252